

J. VALGMA

E

esti
keele
õpik

VII

A - 24438

J. VALGMA

EESTI KEELE ÕPIK

VII KLASSILE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1962

Kinnitatud ENSV Haridusministeeriumi poolt.

TARTU ÜLICOOLI
RAAMATUKOGU

LAUSEÕPETUS.

I. LAUSEÕPETUSE SEOS VORMIÕPETUSEGA.

1. KÄÄND- JA PÖÖRDSÕNAD.

Lauseõpetus on vormiõpetuse kõrval teine tähtis grammatika osa. Vormi- ja lauseõpetus on omavahel tihedalt seotud; selleks et võiksime edukalt lauseõpetust õppida, peame hästi tundma vormiõpetuse mõningaid osi, nimelt sõnaliike ja -vorme.

Meenuta käänd- ja pöörd sõnu.

1. **Nimisõnad** on olendite, asjade ja mõistete nimetused ning vastavad küsimusele *kes? mis? kelle? mille? keda? mida?* jne. Näit.: *inimene, raamat, maja, kiirus, vaprus, käimine, kirjutus, arutamine, jooksja*. Too lisanäiteid.

2. **Omadussõnad** väljendavad olendite, asjade, nähtuste jne. omadust ja vastavad küsimusele *missugune?* Näit.: *tark, küps, must, kirju, endine, viiekordne*. Too lisanäiteid.

3. **Arvsõnad** väljendavad olendite, asjade, nähtuste jne. arvu või järjekorda ning vastavad küsimusele *mitu? kui palju? mitmes?* Näit.: *kolm, kümme, sada, tuhat, tuhat üheksasada kuuskümmend üks; kolmas, kümnes, sajas, tuhandes, tuhande üheksasaja kuuekümne esimene; pool, veerand, kaks kolmandikku*. Too lisanäiteid.

4. **Asesõnad** asendavad olendite, asjade, nähtuste, omaduste ja arvude nimetust ning neid tarvitatakse nimi-, omadus- ja arvsõnade asemel. Nad vastavad samadele

küsimustele mis nimi-, omadus- ja arvsõnad. Näit.: *mina, sina, tema, see, niisugune, kes, mis, mitu, mõni, ise, kõik, kogu, iga, igaüks, palju*. Too lisanäiteid.

Nimi-, omadus-, arv- ja asesõnad käänduvad, seepärast nimetatakse neid **käändsõnadeks**.

5. **Tegusõnad** väljendavad tegevust ning vastavad küsimusele *mida tegema? mida teha?* jne. Näit.: *töötama, laulda, kirjutasime, kutsuti, vabaneksite, antud, saadav*. Too lisanäiteid.

Tegusõnad pöörduvad, seepärast nimetatakse neid ka **pöörsõnadeks**.

Harjutus 1. Määra sõrendatud sõnade liik.

Noorte maailma laul.

Suvisel loojangul merede taha
vajub punetav päike
ja kaugetelt sõpradelt merede tagant
tuhandet tervitust toob.

Suvisel loojangul maailm on kaunis
just nagu elu,
mis iial ei kordu,
mis iial ei peatu.

Õhtul, kui süütan laual ma lambi,
sooja ja pehme valguse kiir
kaugusse kumab mu aknast
ja ühineb miljoni kiirega miljonist aknast
kodukollete kumaks —
rahu valgus on see.
Sellest sahiseb tuul
mastimändides akna taga,
maailma maanteede tuul...

Mul on üksainus süda,
mul on vaid kaks kätt,
aga meil
on miljard südant

ja kaks miljardit kätt,
 kogu maailma armastus nendesse mahub
 ning nendes on kogu maailma jõud.
 Meie südamed nõuavad rahu,
 rahu kaitsevad meie käed.

(V. Beekman.)

Harjutus 2. Leia nimi-, omadus-, arv-, ase- ja tegusõnad ning kirjuta need tulpadesse. Igasse tulpa saab 10 sõna. (Harjutus sisaldab ka muutumatuid sõnu.)

A (klassis): ema, pikk, kolmas, kõrgel, mina, mitu, kirjutada, mööda, tulles, niisugune, kümme, lai, nõukogu, see, ära, elama, lugeja, selline, ilusasti, nägema, korsten, tuhat, kõrge, kolhoos, eile, sajas, kes, kõndides, viiskümmend, tugev, vihik, kolmsada, laud, madal, kolmandik, mis, valamata, kümnes, õilis, tõelisus, kimbutada, kellele, kõrval, raudne, tuhandes, ka, sein, kaunis, millele, veenma, jah, lugemast, seesama, lapiline, esimene, maja, leplik, istudes.

B (kodus): kollane, saamata, mõni, ei, elu, tegelik, õppimine, kasvav, laulik, õnnelik, vaatamas, sest, oma, mitu, viisteist, ette, sada, kuues, õiglus, kinni, ise, selili, progressiivne, miljon, kirjan- dus, eluline, lamav, kumb, neljandik, olema, mõlemad, kaksküm- mend, ääretu, teha, olles, valik, tema, sisse, kannatab, varsti, teie, kaksteist, nõukogulik, õpilane, tegemast, seesugune, viieteistküm- nes, vajalik, rahu, kui, kinnitada, üheksateist, tõepärane, tegevus, siiski, seisab, hiinlane, väline, nemad, kahekümne viies.

Näidis.

Nimisõnad	Omadussõnad	Arvsõnad	Asesõnad	Tegusõnad
<i>laps</i>	<i>ilus</i>	<i>kolm</i>	<i>see</i>	<i>läheb</i>

Harjutus 3. Moodusta (suuliselt) nimisõnadest omadus- ja tegusõnu:

sõber, eksitus, sarnasus, püüdja, korraldamine, vajadus, elu, töö, avaja, kaunidus, ilu, hirmutus.

Näidis: sõber — sõbralik, sõbrustama.

Harjutus 4. Moodusta omadussõnadest nimi- ja tegusõnu: kõrge, madal, kiire, aeglane, vajalik, tarvilik, juhuslik, raudne, sõnakuulelik, ekslik, ettevaatlik, kurb, rahulik, kartlik, hoogne, kollektiivne.

Harjutus 5. Moodusta tegusõnadest nimi- ja omadussõnu: varjama, õnnestuma, kasutama, mustama, niisutama, kehvuma, leidma, muutma, hoidma, tundma, rautama, leppima, tegema, kasutama, ähvardama, selgitama.

Harjutus 6. Lisa puuduv nimisõna.

1. «Tuleviku» kolhoosi ... ütles: «Ma sõidan homme ...»
2. Tule koju, ... ! 3. Kas ... peaksid ... veel õitsema? 4. Muuseumis kõitsid õpilaste tähelepanu ... 5. Kus tegijaid, seal ... 6. Meie noorsooajalehed on järgmised: ... 7. Möödunud suvel korraldasid ... keskkooli ... ekskursiooni ... 8. Arst luges haige ... ja kuulas ... 9. ... haukusid nii valjusti, et väike ... hakkas hirmu pärast nutma. 10. Kas esimees sõidab täna ... ? 11. Vaadake, tuliuus ... sõitis koolimaja ette! 12. ..., kas sa tead, kes sai ... esimese ... ? 13. Oleme tundma õppinud ... jt. tuntud vene kirjanike teoseid. 14. Partei kutsus ... relvastatud ... 15. Nägime Tallinna Zoopargis ... 16. Oma luuletuses «Ustav Ülo» käsitleb luuletaja ... muistset ...

Harjutus 7. Pane nimisõna ette omadussõna.

1. ... kolhoosnikud tõttasid ... põllule ning varsti käis ... töö. 2. ... Heino istus ... jõe ääres ja silmitses ... õngekorki, mis kiikus laineil. 3. ... eideke püüdis ise lugeda ... tütrepoja ... kirja, aga ... silmad ei seletanud enam. 4. ... koolimajas valitses ... vaikus, nii et võis kuulda ... kärbse ... lendamistki. 5. ... pioneerid ronisid ... mäele, et ... ümbrust silmitseda. 6. ... õpilane ei tarvita ... sõnu ega ... väljendeid. 7. Juba tõuseb ... päike. 8. ... päike kuldab ... vabrikute ... korstnaid, ... puude ... latvu, ... majade katuseharju ning heidab pilgu ka ... tänavale. 9. ... koer hüppab ... poisi najale püsti, tõmbab ... keelega üle poisi näo ja kiunub ... rõõmu pärast. 10. ... korrapidaja ei lasknud ühtki ... poissi ega ... tüdrukut saali.

Harjutus 8. Lisa puuduv omadussõna.

1. Ilm on päris ... ja ... muutunud. 2. Tuul on hilissügisel ... ning ... 3. Seest siiruviruline, pealt ... ? 4. Keeletu, ..., ise

ilmamaa ... ? 5. «Mul on ...» ütles Mart ja pani ... dressi selga. 6. Nõukogude inimese ... sõbraks, ... seltsimeheks, ... abiliseks on ... raamat. 7. Matkajad ronisid ... Munamäe ... torni tippu, et imetleda Lõuna-Eesti ... maastiku ilu. 8. Öösel hakkas ... lund sadama, sellest hoolimata et Tallinna Ilmajaam ennustas ... ilma. 9. ... lumi sulas kiiresti, olgugi et ... päikesepaistet oli veel vähe. 10. ... suusatajad jätkasid matka ... metsa poole. 11. Oli juba ..., kui lõpetati ... töö ja mindi sööma ... toitu. 12. ... põldudelt oli kuulda ... traktorite ... mürinat. 13. Eestpoolt hakkas paistma ... meri, seekord juba ... Läänemeri. 14. Pikka-mööda avanes ... uks ja tuppa astus ... mehike. 15. Selle ... raamatu võtsin ... laualt, ... raamatu aga ... riulilt.

Harjutus 9. Lisa puuduv arv- või asesõna.

1. ... päev möödus, ilma et oleks ... nimetamisväärset juhtunud. 2. «Kuhu ... poissi küll võisid minna?» mõtles Asta. 3. Sekretär ütles ... külalisele: «Esimees saabub alles ... tunni pärast, võiksite vahepeal tutvuda ... uue sigalaga.» 4. Toivo, kas ... tead, ... sai kirjandivõistlusel ... auhinna? 5. ... kord ole ... hoopis vait! 6. «Kuhu ... panid ... raamatut, mis laual olid?» küsis õde Olevilt. 7. Soovisime ... sportlasele head edu võistlustel. 8. Need ... poissi ütlevad, et ... saavad üles ... mäest. 9. ... pääsuke lendas otse ... poole. 10. Kuidas ... kevadel ... korda nii kaua vees viibib? 11. Nõukogude ajakirjandus kasvatab ... töötajaid marksismi-leninismi ideede vaimus. 12. ... kolhoosis on tänavu ... hektarit uudismaad üles haritud. 13. Pärast ... klassi lõpetamist läheb ... tööle. 14. Poisid tulid kalalt, ... oli käes ... haugi. 15. Kui ... meest tagasi tulevad, siis ütle ..., et nad ... ootaksid.

Harjutus 10. Lisa puuduv tegusõna.

1. Karastagem keha, ... mõõdukalt, ... sageli, siis pole haigestumist karta. 2. Ärgu ... ega kirjutatagu pimedas. 3. Õpetaja Laheäärt ... palju aastaid kestnud hoolsa töö eest. 4. Vajalik materjal ... juba ehituse juurde ... 5. ... kolhoosnikud asusid ... töö juurde. 6. Raske on ... juurtest ... metsateel. 7. Poisid ... trepist ... õpetajat ja ... talle ust ... 8. ... raamatu pani ta tagasi ... raamaturiiulisse. 9. Toomas ... oma kirjandi ... 10. Matkajad ... laagriplatsi, kust teised äsja ... 11. Enn isa kõrval ja ... läbi vaguniakna ... telefoniposte. 12. Rahvamaja oli ...

suve jooksul ..., lavale eesriie ..., nüüd võis isetegevus ...
13. Autojuht ... lahtivõetud automootori juures. 14. Õpetaja ...
vihikud homseks ... ja ... 15. ... tööd ei tohi pooleli ...

Nimisõnad jagunevad üld- ja pärisnimedeks.

Üldnimed kirjutatakse väikese, pärisnimed suure algustähega.

Harjutus 11. Järgneva harjutuse kollektiivsel lugemisel meenuta iga juhtumi puhul, millise reegli järgi tarvitatakse suurt või väikest algustähte ja jutumärke:

oktoobripühad, nõukogude eesti, nõukogude liidu kangelane, tartu linn, uue tee kolhoos, vene kirjandus, teine maailmasõda, romaan tuuline rand, pärnu tööstuskaubastu, suur sotsialistlik oktoobrirevolutsioon, ajakiri pioneer, film tee tähtede juurde, luuletus mälestusi isast, jüriöö ülestõus, ajaleht noorte hääl, punase tähe kolhoos, nõukogude liidu kommunistlik partei, eesti nsv, rumeenia rahvavabariik, eesti nsv haridusministeerium, väike munamägi, suur isamaasõda, esimene mai, leningradlane, sotsialistliku töö kangelane, soome laht, gruusia tee, soome kelk.

Harjutus 12. Kirjuta sõnad suure või väikese algustähega ja tarvita jutumärke. Nimeta reegel. Pealkirjaks: *Suur ja väike algustäht.*

jaan küngas, peipsi järv, tšehhi keel, rahvusvaheline naistepäev, õpetajate kongress, ajaleht sirp ja vasar, punane väljak, punalipu kolhoos, eesti nsv teaduste akadeemia, jäälahing, mitšuurinlased, narva jõgi, ajakiri noorus, noorte naturalistide ring, must meri, romaan kuidas karastus teras, hiinlased, hiina rahvavabariik, konstitutsioonipäev, nõukogude liidu rahvakunstnik, eesti rahvaeepos, tartlased, oktoobrikuu, tori hobune, soome järved

Harjutus 13. Kirjuta sulgudes olevad sõnad välja nimetavas käändes suure või väikese algustähega.

Tallinnas 5. septembril 196 ...

Kallis sõber!

Kirjutasin (sulle) viimati lühidalt (juulikuus) enne Eesti NSV (aastapäeva), Pärast seda korraldas meie (kommunistliku noorsoo-

ühingu algorganisatsioon) koos (tallinna 15. 8-klassilise kooli kommunistlike noortega) jalgrattamatka mööda (nõukogude ees- tit), eeskätt (lõuna-eestis). Meie teekond viis läbi (paide, põltsa- maa ja viljandi). Viljandis tutvusime (lossimägedega), ilusa (vil- jandi järvega) ja (ordulossi varemetega). Sealts sõitsime (pikasilla) kaudu üle (väike-emajõe otepää rajooni). Käisime (väikesel muna- mäel), (pühajärvel) ja (suurel munamäel), kus laulsime M. Veske tuntud laulu (Kas tunned maad). Oõbisime (Võru Fr. R. Kreutz- waldi nimelises keskkoolis). Võrust sõitsime edasi (ahja taevas- kotta), kus (kolhoosis teel kommunismile) tutvusime (sotsialist- liku töö kangelasega). Viimaks käisime veel (peipsi-äärsetes) kalurikolhoosides.

Matka kohta kirjutasime artikli ajalehele (säde) pealkirjaga (jalgrattamatkal lõuna-eestis). Ka ajalehes (noorte hää) ja aja- kirjas (pioneer) ilmus meie matkast lühike sõnum. Tuleval suvel kavatseme sõita (karjalasse).

Kirjuta oma elust! Nägemiseni!

Kalle.

Arvsõnad.

Meenuta araabia ja rooma numbrite tarvitamist ning arvude väljendamist sõnadega.

Harjutus 14. Kirjuta sõnadega järgmised numbrid:

5., VIII, 14, 31., XIII, 88., 92, 125, 201., 231, 275, 342, 452., 678, 1202, 1886., 1900, 1961.

Harjutus 15. Iga arvu järel esita küsimus ja ütle, kas on tege- mist põhi- või järgarvuga:

3, 5., XI, 21., 40, XVIII, 68., 101, 157, 369., 1343., 1721, 1960.

Harjutus 16. Kirjuta arvsõnad numbriga ja pane viimase järele tarviduse korral punkt:

kuus, kuues, üksteist, kaheteistkümnes, kahekümne esimene, kakskümmend kolm, kolmekümne teine, nelikümmend viis, kuus- kümmend kaheksa, seitsekümmend viis, tuhande kolmesaja nelja- kümne kolmas.

Harjutus 17. Tarvita õigesti tunnust:

75. (alalütl.), 23 (seesütl.), 321 (alalütl.), 422 (kaasaütl.), 34. (ilmaütl.), 15. (seesütl.), 120. (osast.), 4 (mitm. kaasaütl.), 3. (mitm. sisseütl.), 10. (olev).

Näidis. 38. (alalütl.) — 38-ndalt, 125 (seestütl.) — 125-st.

Harjutus 18. Jälgi järgneva elulookirjelduse vormi ja kirjuta sulgudes olevad sõnad eraldi välja suure või väikese algustähega ja punktiga järgarvude järel.

Elulookirjeldus.

Mina, Vello Peetri p. Kuusik, olen sündinud (5 septembril 1936 a) (viljandi rajoonis) kehviktalupoja perekonnas. Alghari-duse sain (saarepeedi algkoolis), mille lõpetamise järel astusin (1947 a) (viljandi I keskkooli), kus õppisin ajavahemikul (1947—1953). (X klassist) läksin üle äsja avatud (viljandi peda-googilisse kooli), mille lõpetasin (1954 a) (algkooli) õpetaja kut-sega.

(1954—1956 a) töötasin (kilingi-nõmme keskkooli) algklasside õpetajana, (V—VII kl) kehalise kasvatus õpetajana ja (inter-naadi) kasvatajana. (1956 a 1 septembril) asusin edasi õppima (tallinna pedagoogilisse instituuti), mille (matemaatika ja füüsika osakonna) (1961 a) lõpetasin.

Kuulun (1950 aastast) alates (kommunistlikku noorsooühin-gusse). Ühiskondlikust tööst olen osa võtnud (rühma spordiorga-nisaatorina) ja (ajakirjanduse levitajana).

Oskan sõnas ja kirjas (eesti ja vene keelt), loen vabalt (saksa) ja sõnaraamatu abil (inglise keelt).

(1958 a) abiellusin Mai Tooma t. Ojaga. Minu abikaasa töötab praegu (normeerijana) (trikootööstuses marat).

Isa ja ema elavad (viljandi rajoonis) (lembitu kolhoosis), kus ema on (karjabrigadir) ja isa (tallimees). Mul on õde Aimè, kes õpib (viljandi 2 keskkooli X klassis), ja vend Toivo, kes on (vil-jandi 8 autobaasis) autojuhiks.

(Tallinnas 11 juulil 1961)

V. Kuusik.

Asesõnad.

Meenuta asesõna lühemate ja pikemate vormide tarvitamist.

Järgnevate näidete varal tuleta meelde asesõnade oma ja enese tarvitamist. Võta oma raamat kaasa. Leo võttis raamatu endale. Ta kutsus minu enda juurde.

Oma kuulub nimisõna juurde ega käändu (harilikult), enese kuulub tegusõna juurde kas üksi või koos kaassõnaga.

Harjutus 19. Vali antud asesõnadest õige ja aseta nõutavasse käändesse.

1. Täna hakkab (mina — ma) seinalehele artiklit kirjutama. 2. (Mina — ma) lähen praegu valvekorda. 3. See oli (tema — ta), kes jõudis finišisse esimesena, mitte (sina — sa). 4. (Mina — ma) lõpetasin parajasti kirjandi, kui (teie — te) alustasite. 5. Kevadel lahkusid õpilased (üksteisest — teineteisest); mina ja Vello jäime (üksteisega — teineteisega) kirjavahetusse. 6. (Oma — enda) sõbra pioneerilaagris oleku ajaks võtsin ma tema katsepeenra (oma — enda) hoolde. 7. Õpetaja kutsus sünnipäevaks (oma — enda) juurde (oma — enda) endisi õpilasi. 8. (Üksainus) sädemest võib tõusta suur tuli. 9. Otsi süüa (oma — enda) ja (oma — enda) kaaslastele. 10. Ta kõndis (oma — enda) toas ja vahtis (oma — enda) ette maha. 11. Eesrindlane võttis (oma — enda) oktoobripühiks uusi töökohustusi. 12. Sain (enda — oma) uue kevadpalitu.

Meenuta asesõnade keegi, miski, mingi, ükski liite paigutust käänamisel.

Harjutus 20. Pane punktiiri asemele asesõna keegi, miski, mingi või ükski nõutavas käändes.

1. Ta ei andnud ... kätt. 2. Õde tegeles seal ... 3. ... poisil polnud uiske. 4. Eemalt kostis ... kolinat. 5. ... ei tulnud mõtet lahkuda. 6. ... maadeuurijalt polnud veel teadet. 7. ... ei tundnud ta rõõmu. 8. Paul kõneles eestois ... 9. ... polnud kaasatulist. 10. Aino ei paistnud ... silma.

Harjutus 21. Määra iga käändsõna liik ja kääne.

Kolmeteistkümnenda aastasaja hakatusel sattus eestlane ise-varki naabrite keskele. Õeldakse, et naabritega üldse olevat raske

rahus ja sõpruses elada. Aga eestlase toleaeegsed naabrid olid koguni hullud, üks hullem kui teine. Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekoheemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristlikku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnistust ning keskaja haridust suudaks kanda, ja saatsid ta tööle Issanda viinamäele, see on tema endisele pärispõllule, kus kupja tuline piits temale uue peremehe õigust, haridust, katoliku usku ja eba-jumalate vilude hiite põlgamist üheskoos kätte õpetas.

(E. Bornhöhe.)

Tegusõna käändelised ja pöördelised vormid.

Järgneva tabeli varal meenuta tegusõna käändelisi ja pöördelisi vorme.

Käändelised vormid		Pöördelised vormid	
1. õppima õppimas õppimast õppimata	<i>ma</i> -tegevus-nimi ja selle käänded	1. õpin, õpid, õpib jne. õppisin, õppisid, õppis jne. olen, oled, on jne. õppinud õpitakse, õpiti, on õpitud jne. ei õpi, ei õppinud.	1. Kindel kõneviis
2. õppida (<i>mida teha?</i>) õppides (<i>mida tehes?</i>) hüpata (<i>mida teha?</i>) käia (<i>mida teha?</i>) käies (<i>mida tehes?</i>)	<i>da</i> -tegevus-nimi ja <i>des</i> -vorm	2. õpiksin, õpiksid jne. oleksin, oleksid jne. õppinud õpitaks, oleks õpitud jne. ei õpiks, ei oleks õpitud jne.	2. Tingiv kõneviis
3. õppiv, õppiva, õppi- vat jne. õpitav, õpitava jne. vaadeldav	<i>v</i> - ja <i>tav</i> -kesksõna	3. õpi, õppige, õppigu, õpitagu, ära õpi jne.	3. Käskiv kõneviis
4. õppinud (tööline) õpitud (amet) vaadeldud (pilt)	<i>nud</i> - ja <i>tud</i> -kesksõna	4. õppivat, olevat õppinud, ei õp- pivat jne. õpitavat	4. Kaudne kõneviis

Käänduvad täielikult, esaliselt või on muutumatud.

Pöörduvad aegades, kõneviisides ja tegumoodides.
On lauses alati öeldiseks.

Harjutus 22. Ütle *da*-tegevusnimi ja *des*-vorm järgnevaist tegusõnadest ning tarvita neid lauseis: *õpime, hüpatakse, nägid, laulab, seisaks.*

Näidis. *valasin — valada, valades. Tahtsin vee peenrale valada. Valades said käed märjaks.*

Harjutus 23. Ütle *ma*-tegevusnimi ja selle käänded järgnevaist tegusõnadest ning tarvita neid lauseis:

mängis, kardad, kuuleb, kõnelesime.

Harjutus 24. Nimeta tegusõna käändelised ja pöördelised vormid.

Arno ohkas ja pöördus näoga seina poole.

«Igaühelt tuleb nõuda praegu nii palju, kui palju tal on anda,» vastas ta elutargalt, uinudes peaaegu silmapilkselt.

Poja sellised vihjed panid ema südame alati tugevasti valutama ja nõnda juhtus see ka täna. Kuid ühtlasi ei kadunud ta hingest täiesti ka too seletamatu uhkustunne.

Ema oli parajasti lampi süütamas, kui ta pilk langes üsna juhuslikult Arno kuuele, mis rippus toolikorjul, hõlmad teineteisest eemale vajunud. Kuigi seda oli varemgi tihti nii juhtunud ja kuigi tolles rippuvas kuues polnud tõepoolest mitte midagi tähelepanuväärivat, tekkis tas ometi üks mõte, millest ta ei suutnud enam kuidagi vabaneda: kas ka nood viimaste päevade jooksul plangunurkadele ilmuvad saksavastased üleskutsed polnud ehk ühenduses ta pojaga?...

Ent pintsakutaskud olid täiesti tühjad.

Aga kord tärgranud mõte tuli varsti uuesti tagasi.

(A. Jakobson.)

Meenuta isikulise ja umbisikulise tegumoe erinevusi.

Harjutus 25. Pane isikulise tegumoe vorm umbisikulisse tegumoodi ja vastupidi.

1. Ülestõusnud töölisid ehitasid barrikaade. 2. Avati tuli politseile. 3. Korraldame ekskursiooni Saaremaale. 4. Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks dekoreeriti koolimaja loosungite ja vanikutega. 5. Näidatagu kaardil, kus leitakse meie maal sütt ja maaki. 6. Ehitajad taovad maasse metallist vaiu. 7. Kolhoos ehitas uue lauda. 8. Enne õppeveerandi lõppu korraldame nääripeo. 9. Tublisid noori hindame ja austame. 10. Jalutasime mere ääres ja imetlesime vastu kallast peksvaid laineid. 11. Hea töö eest avaldas õpetaja Toivole kiitust. 12. Ennast ei kiideta.

Näidis. Ehitati barrikaade. Ülestõusnud avasid politseile tule.

Harjutus 26. Tee laused algul suuliselt, pärast kirjalikult nii ümber, et sõrendatult trükitud sõna muutub öeldiseks, s. o. tegusõna pöördeliseks vormiks.

1. Keegi ei suutnud enam paigal istuda. 2. Väljaõpetama ta hobune ei lase end vankri ette rakendada. 3. Mahakukkunud õun oli ussitanud. 4. Tüdruk keeldus poiste mängust osavõtmast. 5. Peame selle luuletuse pähe õppima. 6. Käisime loogu võtmas. 7. Süües pole sobiv kõnelda. 8. Läksime appi rukist kokku panema. 9. Olime koju minemas.

Näidis. *Me tahame õppida. — Me õpime. Lapsed hakkasid mängima. — Lapsed mängisid.*

Harjutus 27. Leia öeldis ja asenda see teise sõnaga (suuliselt), kui on võimalik.

1. Tee läks läbi ilusa maastiku. 2. Jõudsime turbarabasse. 3. Jälgisime huviga masinat, mis teeb kümnete inimeste töö. 4. Aastast aastasse kasutatakse üha rohkem masinaid. 5. Hiljem olime vabrikus. 6. Seal tegeles hoopis vähe inimesi. 7. Masinad käisid vahetpidamata. 8. Tehnika on võitnud turbaraba. 9. Valmistatakse odavat kütust.

10. Pioneerid saabusid jõe kaldale. 11. Jõgi osutus üleujumiseks liiga laiaks. 12. Äkki nägid nad kaldale tõmmatud paadis poissi ja tõttasid tema juurde.

13. Koolis jagatakse õpilastele teadmisi, aga õpilane ise on kohustatud need teadmised püsiva tööga omandama. 14. Kooliaias nägi Eevi Kaie ja nad suundusid üheskoos keemiakabinetti. 15. Laual asetses mitmesuguseid aparate. 16. Tunni algul rääkis üks poistest gaaside paisumisest soojenemisel. 17. Hiljem sooritasid ringi liikmed huvitavaid katseid. 18. Noored ei pelga raskusi, vaid ületavad need pingsa tööga. 19. Õpetaja ütles, et meie kooli tuleb naaberkooli draamaring, kes kannab ette huvitava näidendi.

Näidis. *Me tegime huvitava ekskursiooni. — Me korraldasime huvitava ekskursiooni.*

Meenuta astmevahelduslike tegusõnade ma-tegevusnime suhet isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtminevikuga ja da-tegevusnime suhet nud-kesksõnaga ning isikulise tegumoe käskiva kõneviisiga.

oskama — *oskasin*; *pakki/ma* — *pakki/sin*; *osa/ta* — *osanud*,
osa/ku; *pakki/da* — *pakki/nud*, *pakki/gu*

Harjutus 28. Moodusta isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtminevik:

laskma, hakkama, võrdlema, kaevama, märkama, aitama, tõtama, suunama, liiklema.

Näidis: *oskama* — *oskasin*.

Harjutus 29. Moodusta käskiva kõneviisi oleviku mitmuse 2. pööre ning *nud*-kesksõna järgnevaist sõnadest:

töötada, võrrelda, kaevata, kohelda, rääkida, marssida, märe-gata, alata, aidata, sundida, tõtata, hukata, hukkuda, tuisata, põigelda, suunata, suunduda, võidelda, liikuda, liigelda.

Näidis: *hiilata* — *hiilake*, *hiilanud*.

Harjutus 30. Ütle järgnevatest sõnadest vormid *kõnelema*, *kõnelda*, *kõneldes*, *kõneldi*, *kõnelnud*, *kõneldakse*, *kõneldud* eeskujul:

viljelema, tegelema, logelema, kogelema, vedelema, rabelema, tõrelema, purelema, sõnelema.

Harjutus 31. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi ja ütle selle nimetus.

1. Laps oli välja (jooksma), et aias ema (aitama). 2. Keegi ei saanud temaga (tõrelema). 3. Direktor on õpilasi alati sõbralikult (kohtlema). 4. Mõnikord joostakse, (rabelema, erutama) täiesti asjatult. 5. Tüdrukuke ei (julgema — *nud-kesks.*) pimedasse saali minna. 6. Aarne oli teda varemgi (kohtama) ja temaga (maadlema). 7. Ta ei (salgama), et on (hakkama) akordionimängu õppima. 8. (Töötama — *des-vorm*) ära viida asjatult aega. 9. Võiksime otsast (algama). 10. Ta oli selle halva harjumuse (hülgama). 11. Poisid (saagima — *olevik*) puid. 12. Kevadel (uppuma — *olevik*) kolhoosiaed õitesse. 13. Meil (tekkima — *eitav olevik*) ülesande lahendamisel raskusi. 14. Laev (hakkama — *lihtmin.*) liikuma. 15. Need tööd (sattuma — *olevik*) samale päevale. 16. Kes (sulgema — *olevik*) ukse? 17. Kägu (kukkuma — *olevik*) kuusikus. 18. Keegi (tõmbama — *lihtmin.*) mind varrukast. 19. Reisijad (tuk-

kuma — *olevik*) vagunis. 20. Laps (leppima — *eitav olevik*) olukorraga. 21. Varsti (tekkima — *olevik*) jõeale jää. 22. Ahi (küdemä — *olevik*). 23. Luiged (lendama — *olevik*) kõrgel. 24. Puud (rappuma — *olevik*). 25. Tänavail (süttima — *olevik*) tuled.

Harjutus 32. Kirjuta lünka puuduv lõpuosa, kui see on vajalik, ja põhjenda.

1. Kas sa tahaks ..., et sinust kõneldaks? 2. Meie täidaks ... selle ülesande kiiremini, kui tingimused oleks ... soodsamad. 3. Nad lendaks ... kõrgemale, kui aga tiivad kannaks ... 4. Matkajad ei oleks ... seda teed läinud, kui nad olek ... teadnud, et silda remonditakse. 5. Kui sa tuleks ..., saaks ... me jahile minna. 6. Kui kirjutatakse ... puudustest rohkem, siis nad kaoks ... kiiremini. 7. Nad ei tuleks ... kaebama, kui poleks ... põhjust. 8. Kui te sõuaks ... õige saare juurde ja katsuks ..., kas kala seal võtab. 9. Esimees otsustaks ... küsimuse otsekohe, kui oleks ... rohkem andmeid. 10. Poisid läheks ... juba homme suusamatkale, kui ilmad oleks ... paremad.

Harjutus 33. Meenutanud *lugema-õppima* peavorme, muuda minevik olevikuks ja anna seletus.

1. Lund sadas juba mitmendat päeva. 2. Vihmaga tekkis palju loike. 3. Tiit seadis oma jalgratta matkaks korda. 4. Isa sulges akna. 5. Andres kippus teistest ette jõudma. 6. Mehed ruttasid. 7. Kärbes sattus ämblikuvõrku. 8. Õpetaja käskis tahvli puhastada. 9. Poisid saagisid puid. 10. Ahi küdes. 11. Äkki süttisid kõik tuled. 12. Lapsuke kukkus üle läve minnes. 13. Tütarlaps kodus kindaid. 14. Poisid õppisid uut luuremängu. 15. Pakane tappis linde.

Harjutus 34. Kirjuta lünka *k, p, t* või *kk, pp, tt*. Ütle vastava vormi nimetus.

1. See näidend pa ... ub palju huvitavat. 2. Ta oli õ ... imisega ru ... anud. 3. Majad ra ... usid plahvatusel. 4. Tulekahjudes hu ... ub palju varandust. 5. Pa ... ige kohvrid ja ha ... ake rongile tõ ... ama. 6. Viimaks la ... as sadu ja päike ha ... as paistma. 7. U ... uvale noormehele ru ... ati appi. 8. Mare õ ... ib pioneeri-tööd. 9. Metsast kostab rõ ... avaid hüüdeid. 10. Varss ki ... ub koplisse.

Harjutus 35. Pane sulgudes olev tegusõna kindla kõneviisi olevikku (-vad), v-kesksõna osastavasse käändesse või kaudsesse kõneviisi (-vat), nagu lause mõte nõuab.

1. Kuulsime koeri (haukuma). 2. (Haukuma) koera ära pane tähelegi. 3. Seal (haukuma) suured koerad. 4. Poiss näikse (ootama) oma tädi. 5. Lapsed (ootama) ema. 6. Õpilased öeldi (ootama) oma kooli orkestri ettekandeid. 7. (Õppima) last ei tohi segada. 8. Lapsi nähti (õppima). 9. Peeter (õppima) nii viuli- kui ka klaverimängu. 10. Paul ja Mai (õppima) matemaatikat. 11. Nägime õhtuhämaruses (tukkuma) küla. 12. (Tukkuma) vanaema ei tahetud äratada. 13. Kanad (tukkuma) õrrel.

Harjutus 36. Pane punktiiri asemele vajalikud tähed.

1. Meie isetegevusringide tööd ei eden... a ega aren... a veel küllaldaselt. 2. Erutuse tõttu vastas laps punas... es, ruta... es ja kogel... es. 3. Seda tööd ei kirjuta... a pliiaitsiga, see kirjuta... akse tindiga. 4. Suvel korrasta... akse ja silluta... akse tänavaid, puhasta... akse haljasalaseid ja istuta... akse lilli. 5. Puhkeaega ärge veetke logel... es ega unista... es. 6. Jõele ehita... akse uus sild. 7. Olete küllalt mõt... nud ja oo... nud, nüüd haka... e tegu... sema! 8. Kõnel... i, et meie koolis asuta... vat keelering. 9. Ooda... i ja loo... i külalise peatset saabumist. 11. Peagi oli tee puhasta... ud, raudteetamm paranda... ud, rööpad liipreile kinnita... ud. 12. Kõigil oli lõbus: joos... i, mängi... i, tantsi... i, laul... i, naer... i ning ol... i rõõmsad. 13. Ärge kõndi... e murul ega talla... e noort rohtu!

2. MUUTUMATUD SÕNAD.

Meenuta muutumatuid sõnu.

1. **Määrsõnad** väljendavad kohta, aega, teoviisi ja määra ning vastavad harilikult küsimusele *kuhu? kunas? kuidas? kuivõrd?* jne. Näit.: *kaugele, siia, sealt, homme, varsti, hästi, kiiresti, pisut, rohkesti*. Too lisanäiteid.

Abimäärsõnad ei vasta küsimusele. Näit.: *ära* (minema), *üles* (kirjutama), *mööda* (hiilima), *välja* (võtma) jne.

2. **Kaassõnad** kuuluvad käändsõnade juurde, millega koos nad näitavad kohta, aega, põhjust jne. Kaassõnad üksi ei vasta küsi-

musele omaette, vaid koos käändsõnaga. Näit.: (mere) ääres, (maja) juurest, (maanteed) mööda, vastu (tuult), enne (lõunat). Too lisanäiteid.

3. **Sidesõnad** ühendavad sõnu ja lauseid. Näit.: ja, ning, ega, kuid, vaid, kui, et, sellepärast et. Too lisanäiteid.

4. **Hüüdsõnad** väljendavad tundmusi või jäljendavad loodus-
hääli. Näit.: ohoo, tohoh, sooh, ai, hurraa, kartsumdi, kärr-kärr,
atsih. Too lisanäiteid.

Määr-, kaas-, side- ja hüüdsõnad ei käändu ega pöördu, nad on **muutumatud sõnad**.

Harjutus 37. Leia sobiv mäarsõna, nii et üks ja sama sõna ei korduks.

1. Jookske ... klassi, ... algab tund! 2. ... ei tohi tundi hili-
neda. 3. Õpilased lõpetavad ... pallimängu ja jooksevad ... kooli-
majja. 4. Kes jõuab kõige ... ülesande lahendada? 5. ... mõtle,
... üttele. 6. ... sa lähed, et nii ... tormad? 7. Õpetaja korraldusi
peab ... täitma. 8. Õppige ... tundma oma kodumaad! 9. ... hak-
kas Indrekul karjas ... hea põli. 10. Ta oli ... tervenenu. 11. Pil-
ved liuglevad. ... 12. ... kostis kõuemürin.

Harjutus 38. Meenuta kaassõna kirjutamist juuresoleva nimi-
sõna suhtes. Leia sõnade *mets, aed, laud* juurde võimalikult roh-
kesti kaassõnu.

Näidis: *linna poole, linna poolt, linna pool, linna ääres,
linna äärde, linna äärest, linna kaudu, ümber linna, mööda linna,
üle linna, linna juurde.*

Harjutus 39. Kirjuta lünka sobiv kaassõna.

1. Ats kõmpis kodu ... 2. Kui Mikk jõe ... jõudis, oli päike
metsa ... juba kõrgele tõusnud. 3. Nõukogude rahvas võitleb rahu
... 4. Jõgi lookles ... heinamaa. 5. ... võistlust läksime sauna.
6. Linnud hüplesid aia ... 7. Ära hõiska ... õhtut! 8. Poisid läk-
sid metsa oja ... 9. Kägu kukub kuuse ... 10. Direktori ...
istuvad mitu meest laua ... ja peavad nõu. 11. Õunapuu ... nais
keegi liigutavat. 12. Koerad tormasid hundi ...

Sidesõna *ja, ning, ega, ehk, või, kui* ka ette tavaliselt koma ei
panda. Teiste sidesõnade ette pannakse koma.

Harjutus 40. Jätka lauset ja pane koma, kuhu vaja.

1. Päike tõusis kõrgemale ja 2. Ei tulnud äikest aga
3. Meie maal ei lubata kellelgi elada teiste arvel sest 4. Elu-
ruumides ei tohi riideid puhastada ega 5. Varsti olidki paljud
kohal ning 6. Asume kirjandit kirjutama alles siis kui
7. Tuli tõtata et 8. Lennuk tõuseb õhku ja 9. Kaalusime
olukorda kannatlikult kuni

Harjutus 41. Täienda järgnevat tabelit.

Muutmisviisi järgi	Tähenduse järgi	Näited
Käändsõnad	{	1. Nimisõnad
		2.
		3.
		4.
Pöörsõnad	5.	
Muutumatud sõnad	{	6.
		7.
		8.
		9.

Harjutus 42. Antud tekstis määra sõrendatud sõnade liik.

Selsamal ööl koputati tugevasti Pirita kloostri värava pihta. Alles tüki aja pärast, kui koputamist mitmeti oli korratud, pistis väravavaht pea kitsast aknaaugust välja ja küsis pahaselt: «Kes seal kolistab?»

«Käskjalg rüütel Mönnikhuseni poolt,» vastas vööras hääl õuest. Värava taga seisis hobune saaniga ja pikk mehekuju — kõik kolm vaevalt nähtavad, sest taevast oli uuesti pilve läinud ja paksu lund sadama hakanud.

(E. Bornhöhe.)

Harjutus 43. Kirjuta sõrendatud käändsõnad välja ja määra nende vorm, tarvitades lühendeid: *ainsus* — *ains.*, *mitmus* — *mitm.*, *nimetav* — *nim.*, *omastav* — *om.*, *osastav* — *os.*, *sisseütlev* — *siss.* jne.

Kui aga külalisi kord tulema hakkas, tuli neid rohkem, kui oodata võis, me müüsimise kolmkümmend seitse piletit. Eks me olime ka odava hinna määranud. Kes ostis pileti, võis karnevali lõpuni väljakul viibida, liuväljal uisutada, ettekandeid ja spordivõistlusi jälgida, kaks korda karusselliga sõita, tiirus kümme lasku tulistada ja nii kaua, kui tahtmist jätkus, loomaaeda vaadata — ja seda kõike mõnekümne kopika eest!

Tiir oli meil nagu päris lasketiir. Ainult vall polnud liivast, vaid lumest ja tulistamine ei sündinud kuulidega, vaid lumepallidega. Kuid märklaud oli olemas ja ringid selle peal. Valli juures märkis üks pioneer punkte üles, teine andis äraviskekohas kuule välja. Kui mina parajasti seal valves olin, sattus kaks keskuse meest nii hoogu — kummalgi oli kuuskümmend punkti välja visatud —, et nõudsid palle juurde. Palle nad muidu ei saanud, kui pidid uued piletid ostma. Nad ostsid veel kahed piletid, enne kui selgeks said, kumb neist on täpsem viskaja. Nüüd oli neil õigus kuus korda karusselliga sõita, kuid nii kui ma neile seda teatasin, hakkasid nad vastu vaidlema: nad ei kannatavat nii pikka keerutamist välja, aga kui see just sunduslik olevat, tuleb nad pärast vist hobusega koju viia.

(L. Kahas.)

Näidis: külalisi (mitm. os.) neid (mitm. os.) me (mitm. nim.) kolmkümmend seitse (ains. nim.) piletit (ains. os.).

Harjutus 44. Määra sõrendatud sõnade liik ja vorm, tegusõnade puhul käändeline ja pöördeline vorm, kasutades vastavaid lühendeid.

Rannamännid on tormi käes loogas,
pilvi rebib ta laotuse all.

Nagu malmist — nii ränkraske hooga
vastu kallast lööb vahutav vall.

Ja raudhallid randade kivid
vahutuisuga katavad end.

Sügistormi käes koolduvas rivis
 üle Eesti läeb luikede lend.
 Kas te kuulsite — helisev huige
 kajas pilvis ja metsade pääl.
 See on saja-aastase luige,
 targa luikede kuninga hääl.
 Mis ta kõneleb? Kuulake, kuulake:
 «Palju, palju aastaid mina
 sügistuules, kevadsinas
 laiu tiibu lehvitades
 lendan üle Eestimaa.»

(J. Smuul.)

Näidis. *Rannamännid* (n. mitm. nim.) on (tegus.) *tormi* (n. ains. om.) käes (k.) *loogas* (n. ains. sees.), *pilvi* (n. mitm. os.) *rebib* (tegus.) *ta* (as. ains. nim.) *laotuse* (n. ains. om.) *all* (k.).

II. LAUSEÕPETUSE PÕHIMÕISTED.

1. LAUSE MÕISTE.

Loe ilmekalt!

«Jõudu!»

«Jõudu tarvis,» kostab vastuseks.

Nõnda on esialgne tutvus sõlmitud ja uustulnukad astuvad juba päris ligi. Küll on see punasekarvaline tugev loom oma läikiva sileda nahaga tore! Kohe kisub teda kaelale patsutama.

«Ega ta ometi hammusta?» küsib Kustas siiski ettevaatlikult.

«Meie hobused tigidad küll ei ole,» kõneleb muhedanäoline tallimees. «Aga noh — eks loomadel ole sageli oma vigurid...»

(A. Tigane.)

Me kõneleme selleks, et teistele inimestele midagi teatada või neilt midagi küsida. Kõne koosneb lauseist.

Eelnevas katkendis on esimene lause väljendatud ühe, kõik teised laused mitme sõnaga. Igaüks neist lauseist väljendab mingit terviklikku mõtet.

Lause on sõnade rühmaga või sõnaga avaldatud terviklik mõte.

Missuguseid kirjavahemärke tarvitatakse lausete lõpus?

Seda keeleõpetuse osa, milles käsitletakse lauseid, nimetatakse **lauseõpetuseks**.

Lauseõpetuse ülesanne on tundma õpetada:

a) lauseliikmeid: alust, öeldist, öeldistäidet, täiendit, sihitist ja määrust;

b) lausete liike: liht- ja liitlauseid; jutustavaid, küsi-, soov- ning käsk- ja hüüdlauseid;

c) lauseõpetuse reegleid, mis määravad lauseliikmete ja lausete liikide ning kirjavahemärkide õige tarvitamise ja aitavad sellega kaasa keelelise väljenduse arendamisele.

Harjutus 45. Koosta antud sõnadest lauseid: *õpilased, möödunud, klass, töötama, suvi, kooliaed, meie; vaatama, Jüri, üheskoos, Ants, jalgpallivõistlus, läksid ja; töö, iga, on, meie, inimene, kuusi, maal.*

Harjutus 46. Jaota järgnev tekst lauseteks, pane vajalikud kirjavahemärgid ja alusta uut lauset suure algustähega.

Koidu ajal saatis päike oma kiired uinujaid äratama esimene kiir tuli lõokese juurde see lendas pesast välja, tõusis kõrgele õhku ja laulis loodusele kiidulaulu teine kiir tuli jänese juurde see hüppas aasale toitu otsima kolmas kiir sattus kanalasse kaagutades lendasid kanad õrrelt ja läksid pessa munema neljas kiir tuli mesilase juurde see ronis mesipuust välja, lendas õielt õiele ja kandis mett kõrgedesse viimane kiir tuli laisa voodi juurde laisk aga pööras teise külje ja norskas edasi.

Harjutus 47. Leia vasak- ja parempoolsest tulbast kokkusobivad osad, mis moodustavad lause.

1. Nõukogude inimese	valiti «Edu» kolhoosi esimeheks.
2. See väike elav pioneer	ajab oras välja oma esimese, punakat värvi lehekese.
3. Noor agronoom Tiit Põid	oma lehestiku ja seisab nukralt raagus.
4. Mis seal väljas õieti on	parimaks sõbraks on raamat.

5. Umbes seitse või kaheksa päeva pärast külvi	tuleb teil ärasõiduks kohal olla.
6. Alkohol teeb inimese	meie võidukas korvpallimeeskond!
7. Ükskord astus	on Kallemäe 8-kl. kooli õpilaskomitee esimees.
8. Metski on kaotanud	et sa sinna nii hoolega vahid, Toots?
9. Neljapäeval, 3. juunil	tooreks, tahtenõrgaks, valelikuks.
10. Elagu	pisike Lydia isa töötuppa.

Harjutus 48. Kirjuta lauseid teemal «Tuleb sügis».

2. LAUSETE LIIGID.

Laused jaotatakse mitmesse liiki koosseisu ja väljenduse eesmärgi poolest.

Koosseisult jaotatakse lauseid liht- ja liitlauseiks.

Vaatle lauseid.

Peipsi ei kohise enam. Ka tema rahutule rinnale on külm kaane peale tõmmanud. Kukulinn on nüüd palju ilusam. (*J. Liiv.*)

Lause, mis väljendab ühtainsat mõtet, on **lihtlause**.

Vaatle lauseid.

Oli see töö tehtud, jäin põnevusega ootama, millal kuldnokad temasse elama tulevad. (*J. Vahtra.*) Suvi oli kadunud tähele panemata: poleks seda õieti nagu olnudki. (*J. Kärner.*) Aga mõnikord: kuivaga niida, mine loogu võtma, kohe vihm käes; nagu kiusu ajab. (*A. H. Tammsaare.*) Mina vaatan, sauna korsten suitseb — pagan seal tehakse? (*O. Luts.*) «Ma olen vaba mehe poeg,» vastas Jaanus uhkusega. (*E. Bornhöhe.*)

Lause, mis koosneb kahest või enamast omavahel mõttelt seotud lihtlausest, on **liitlause**.

Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse liitlauseis üksikute liitlauseste eraldamiseks?

Leia lk-l 21 toodud katkendist liht- ja liitlauseid.

Harjutus 49. Loe ilmekalt ja nimeta iga lause puhul, kas see on liht- või liitlause.

Mitte iialgi haige.

Keegi mees ütles oma kaasreisijale: «Kas te vahest ei soovi klaasi konjakit?»

«Ei, täna väga,» ütles kaasreisija, «konjak ei ole mulle suupärane.»

«Ei ole teile suupärane! Mis te sellega mõtlete?»

«Mõtlen seda, et ma iialgi viina, rummi, konjakit ja ka lahje-
maid joovastavaid jooke ei tarvita.»

«Aga mida te siis joote?»

«Ainult vett.»

«Mida te söögiajal joote? Näiteks einetades?»

«Vett.»

«Mida lõunaajal?»

«Vett.»

«Aga õhtusöögil?»

«Vett.»

«Aga mida te siis joote, kui haige olete?»

«Ma pole iialgi haige olnud.»

Harjutus 50. Loe ilmekalt ja nimeta iga lause puhul, kas see on liht- või liitlause.

Hiline kartulivõtt.

Lõbusalt undasid
rataste rehvid.

Lauluga külasse
sõitsid šefid.

Küla jäi vaatama —
on aga koorem!

Kiunusid pidurid,
kiljusid noored.

Heledalt helises
naer nagu kuljus.

Oh, seda agarust,
oi, seda uljust!

Juustele sidusid
tüdrukud rätte.

Tööd meile, esimees,
juhata kätte!

Tõmbasid poisidki
sääririkud jalga.

— Kaua me ootame,
miks me ei alga?

(M. Kesamaa.)

Väljenduse eesmärgilt on lauseid 4-liiki.

1. Jutustavate lausete ülesandeks on midagi teatada. Näit. *Emal kuulab nüüd tähelepanelikult, nagu hea arst kuulab haiget. Ta isegi noogutas kaasa. Aga kui hakkas rääkima, siis hoopis midagi muud. Heino sai sel õhtupoolikul teada, et nõukogude võim polnud Eestis esmakordselt, et üliõpilane Artur Saalep tegi elu kaalule pannes põrandaalust tööd aastatel 1918—1919. (V. Gross.)*

Jutustava lause lõppu pannakse kirjas **punkt**.
Leia lk-1 21 toodud katkendist jutustavad laused.

2. Küsilause eesmärgiks on kelleltki midagi teada saada, küsida. Näit. *Tali, mis sina siin tegid? Mis nad tahtsid sinust? Kas siis ikka tõsi on, et parv on jõe põhjas? (O. Luts.)*

Küsilause algab eesti keeles tavaliselt küsiva sõnaga (ase- või mäarsõnaga *kes, mis, millal, kus, kuhu* jts.). Küsilases rõhutadakse seda sõna, millele vastust oodatakse. Näit. *Kas te loete õhtuti? (Jah, loen.) Kas te loete õhtuti? (Ei, loen hommi-kuti.)*

Küsilause lõppu asetatakse kirjas **küsimärk**.

3. Käsklause väljendab käsku. Näit. *Ruttu, kihutage talle järele! Räägi, vend! «Varja vabadust!» kajab ta kõrvus. Vahuri viimane sõna. (E. Bornhöhe.) «Ärge talle haiget tehke,» palus perenaine tagant järele. (A. H. Tammsaare.)*

Käsklauseid väljendatakse vastava hääletooniga, kusjuures rõhutadakse seda sõna, mida tahetakse esile tõsta. Näit. *Tulge kiiresti esimehe kabinet! Tulge kiiresti esimehe kabinet!*

Käsklause lõppu pannakse kirjas tavaliselt **hüüumärk**. Kui tahetakse märkida käsu väljendamist rahuliku tooniga, asetatakse lause lõppu **punkt**. Näit. *Võta nüüd, võta, küllap see sul tarvis läheb. Mine ja saa meheks. Aga ära tee nõnda nagu minu pojad. (A. H. Tammsaare.)*

4. Hüüdlause eesmärgiks on väljendada mitmesuguseid tundmusi ja soove.

Näit. *Oh kui kenad need olid! (A. Kitzberg.) «Kass, kass! See on kass!» kilkas Kiir, «see küünistab ja hammustab nagu kass!»*

(O. Luts.) Missuguseid inimesi maailmas on, missuguseid mõtteid!
(A. Kitzberg.) Soovin teile palju, palju õnne!

Hüüdlause lõppu asetatakse kirjas **hüüumärk**.

Leia lk-l 21 toodud katkendist küsi-, käsk- ja hüüdlauseid.

Harjutus 51. Esita näiteid jutustavate, küsi-, käsk- ning hüüdlauseste kohta ja juhi tähelepanu nende ilmekale häälendamisele.

Harjutus 52. Püstkriipsu asemele pane punkt, küsi- või hüüumärk. Pealkirjaks: *Lause lõpumärk*.

Miks sa nutad/

Miks sa nutad, lillekene,
nupud sul täis pisaraid/
Kas sa rasket hingevalu,
hellake, ka tunda said/

Tõsta pead, oh õiekene/
koit on saanud isandaks/
Oma terad hiilg'valt saadab,
et nad nutu kuivataks/

On sull' Eesti pind ka rääkind,
vaikne öö sull' teada ann'd
ennemuistsest rõõmupõlvest,
kadund õnnest pajatand/

Kui ta lõunavalgust puistab
üle õitsva Eestimaa,
oh, kuis tahame tall' tänu,
õis, siis vastu õhata/

(L. Koidula.)

Harjutus 53. Määra järgnevas tekstis jutustavad, küsi- ja hüüdlauseid ning nimeta lause lõppu asetatav kirjavahemärk. Harjuta lauseste hääldamist õige hääletooniga.

Esimese õppeveerandi lõpul sõitis Maret Arteki pioneerilaagrisse Küll oli see erutav Tal tekkis enne seda väga palju küsimusi Kuidas seal välja näeb Mida tehakse laagris Millest jutustavad teised pioneerid

Kui Maret kohale jõudis, nägi ta, kui tore siin kõik oli Ta leidis endale palju uusi sõpru Siin õppis ta juurde ka palju uusi pioneeritarkusi Nüüd oskab ta oma koolis huvitavamaid koondusi korraldada kui varem

Kui ruttu läks aeg laagris Kas olete märganud, kui ruttu möödub aeg huvitavas tegevuses Märkamatult lähenes ärasõidupäev Kuid mälestused Artekist ei unune ialgi

Harjutus 54. Loe harjutust ilmekalt ja nimeta puuduvad kirjavahemärgid.

Nüüdki laaditi regedele tinaraskeid kaste Marta üle hakati kohe nalja heitma

«Vaat kus ilmus kohale kange vedaja» — «Sääsk tuli härjale appi kündma» — «Kas võtsid lutuga piimapudeli kaasa»

Mehed sõitsid vooris minema Kümnik tuli Marta juurde «Mis sina siin ootad»

«Koormat»

«Mine parem koju, söö ja maga, siis kasvad» soovitas kümnik heatahtlikult

«Ma tahan tööd ja küll jõuan tõsta, kui vaja»

Ta ootas kannatlikult, ehkki külm juba varbaid näpistas, ja hakkas igavusest laulma

Vabrikuhoonest väljus kiirel sammul keegi mees, sumadan käes

«Mis sina, tütarlaps, siin nii muretult lõõritad»

«Tööd ootan Olen voorimees»

«Kas ammu juba käid vedudel» küsis mees uskumatult

«Kaks aastat» vastas Marta

«Nõnoh, ära tee nalja Et sa praegu prii oled, siis vii mind vaksalisse»

«Võib,» vastas Marta ja tuli reelt maha

(E. Rängel.)

Harjutus 55. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja loe katkendit ilmekalt. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid lause lõpus ja jutumärgid.*

A. Esimesena märkas Meelise kadumist vana Ivo, kes nüüd oma peast kinni haarates kokkunud häälega hüüdis:

Meelis, Meelis...

Kus on Meelis, mis on minu pojaga/ küsis Lembitu juurde rutates

Seal, vaata, üks rüütel viib teda.../ ja vana sulane Ivo oli meeheitel, et see tema hooletuse läbi oli võinud juhtuda/

Meelis, minu poeg/ ja taplusest verine mõök kukub Lembitul käest ning ta jääb keset võitlusmõllu tardunult vahtima, kuidas raudrüütel viib ta poja oma laagrisse/

B. Mina olen Lembitu poeg, ütles Meelis, kui teda ordumeistri telki viidi, ärge tehke neile enam häda, sest ma olen juba teie meelevalla all/

Lembitu poeg on meie käes/ hakati rüütlite leeris hõiskama/
Kas annad nüüd alla, sa ristimata kangekaelne pagan/

Seistes ülal linnaserval otsekui raidkuju, ei suutnud Lembitu
veelgi kõigest sellest toibuda/ Ta poeg oli rüütlite käes vangis,
see oli otsekui mõõgapiste talle südamesse/ Ja kui rüütlid hõisates
valmistusid uuele rünnakule, tõstis ta vaigistuseks käe ning hüü-
dis:

Annan teile pool leisikat hõbedat, kuid tooge mu poeg tagasi/

(E. Kippel.)

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!).

A.

1. Mis on lause?
2. Kuidas jagunevad laused koosseisult?
3. Millised on laused väljenduse eesmärgilt?
4. Milliseid kirjavahemärke kasutatakse lausete lõpus?

B.

5. Ütle peast tähestik!
6. Meenuta poolitamisreegleid!
7. Millal esineb *i* ja *ü* järel *j* (*müüa* — *müüja*, *käia* — *käija*)?
8. Millised lõpud esinevad eri tüüpkondadel ainsuse osastavas?

Harjutus 56. Pane oma klassi õpilaste nimed tähestikuliselt järjekorda. Leia õigekeelsuse sõnaraamatust sõnade *eksport*, *import*, *reid*, *vitaalne* tähendus.

Harjutus 57. Märgi poolitamiskohad:

tullakse, ilusasti, vaskuss, toob, muuseumist, kümnetel, riivililt, telegrammi, juuksurid, emaga, sein, maailmast, majasse, loodeta-
vasti, vaataksime, neiu, prantsti, algklassid, jõuab.

Harjutus 58. Kirjuta — asemele *i* või *j*, kui vaja.

organiseeri—a, jalgratas oli müü—a, jäätisemüü—a, tahame
koolis käi—a, teatris käi—ad, ekspluateeri—a, deklamats—oonid,
jalakäi—atel, otsi—ad, teeni—al, mai—ad lapsed, liha süü—akse,
nahk müü—akse, jalgrattasõit—ad, laul—ad, viili—ad ja saagi—ad,
ekskursi—oonil, trei—alid ja freesi—ad, koolima—ja toodi üle
sa—a sai—a, rahvatantsi—ad, famil—aarne, postivii—a, lai—u
välju, mater—alistlik, kus tegi—aid, seal nägi—aid, kukkusime

o—ja, reisi—ad, mater—al, tulime kultuurimaj—ast, ra—oon, aatomienergi—a.

Harjutus 59. Seleta, miks järgnevad vormid on õiged:

suhkrut, paljusid, kraed (a. os.), tädi (a. os.), dünamot, vane-mate, suurde (jõkke), (läks) vaksalisse, mõru (kohviga), akende, ümbrikkude, pabereid, (läks) voodisse, korstnat, otsuseid, pilvi, seeni, punaseid, kolhoosnikut, (läks) võimlasse, meetrit.

3. SÕNADE SEOS LAUSES.

Sõnad on lauses omavahel seotud. Sõnade seose leiame küsi-muste abil.

V a a t l e, kuidas on sõnad seotud järgnevas lauses: *Minu hea sõber luges parajasti uut «Pioneeri».*

Siin on seotud järgnevad sõnad:

minu sõber (*kelle sõber?*)

hea sõber (*missugune sõber?*)

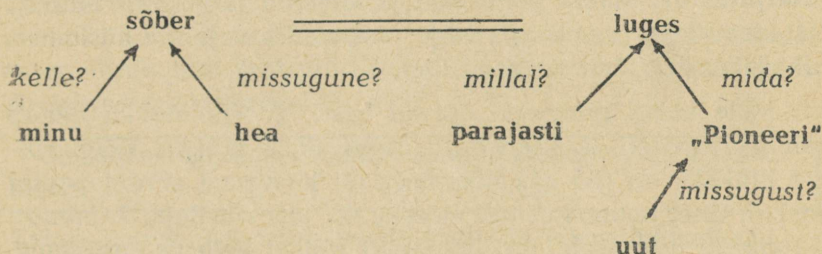
sõber luges (*mida sõber tegi?*)

luges parajasti (*kunas luges?*)

luges «Pioneeri» (*mida luges?*)

uut «Pioneeri» (*missugust «Pioneeri»?*)

Seost sõnade vahel saab kujutada ülevaatlikumalt.

Eelnevast selgub, et sõnad on lauses seotud paarikaupa.

Seotud sõnadest nimetame üht **põhisõnaks**, teist **laiendiks**.

Põhisõna on see sõna, mille juurde kuulub teine sõna ja millest lähtudes asetatakse küsimus.

Ühel põhisõnal võib olla mitu laiendit. Näiteks antud lauses on põhisõnadeks sõnad *sõber* ja *luges*. Sõna *sõber* juurde kuuluvad sõnad *minu* (vastab küsimusele *kelle?*) ja *hea* (vastab küsimusele *missugune?*). Sõna *luges* juurde kuuluvad sõnad *parajasti* (vastab küsimusele *kunas?*) ja «*Pioneer*» (vastab küsimusele *mida?*). Sõna «*Pioneer*» juurde omakorda kuulub sõna *uut* (vastab küsimusele *missugust?*).

Laiend on sõna, mis põhisõna ligemalt seletab ja põhisõnast lähtuvale küsimusele vastab.

Esitades põhisõnad koos küsimustega ja laiendid, mis neile küsimustele vastavad, saame dialoogitaolise kõne. Näit. lausest *Väike Kalju mängib toas klaverit* saame moodustada küsimused ja vastused:

<i>Kes mängib?</i>	— Kalju mängib.
<i>Missugune Kalju?</i>	— Väike Kalju.
<i>Kus mängib?</i>	— Mängib toas.
<i>Mida mängib?</i>	— Mängib klaverit.

Harjutus 60. Määra põhisõna ja laiend:

ilus ilm, luges raamatut, sõitsid linna, kiiresti lugema, jooksis maja taha, kutsus koolimajja, käisime järve ääres, vaikne vesi, ületati raskused, läks ruttu, võttis ajalehe, töökas poiss, kostab kaugele.

Harjutus 61. Määra põhisõnad ja laiendid järgnevais lauseis, kirjutades sõnad paarikaupa välja ja asetades vajaliku küsimuse. Pealkirjaks: *Põhisõna ja laiend*.

1. Meie klassi pioneerid õpivad hästi. 2. See tööline ületab sageli päevanormi. 3. Laanekurus asus üksik talu. 4. Kõigi rikkuste allikaks on töö. 5. Noormees oli kasvanud siinsel paesel kaldal. 6. Ühel hommikul tuli meeskonda uus võistleja. 7. Inimesi tuli rohkesti laevalaele. 8. Üliõpilased sõitsid kolhoose abistama. 9. Ehitatav maja oli valminud kiiresti. 10. Siis saabus rohkesti matkajaid suvisele kokkutulekule.

Harjutus 62. Moodusta suuliselt järgnevaist dialoogidest laused.

<i>Kes tuleb?</i>	— Ilmar tuleb.
<i>Kuhu tuleb?</i>	— Tuleb koju.

<i>Millal tuleb?</i>	— Tuleb õhtul.
<i>Kuidas tuleb?</i>	— Tuleb jalgrattaga.
<i>Kelle vend?</i>	— Minu vend.
<i>Missugune vend?</i>	— Noorem vend.
<i>Mida tegi?</i>	— Luges.
<i>Kus luges?</i>	— Luges toas.
<i>Millal luges?</i>	— Luges praegu.
<i>Mida luges?</i>	— Luges raamatut.
<i>Millist raamatut?</i>	— Huvitavat raamatut.

Näidis. *Millal paistab?* Talvel.

Mis paistab? Päike paistab.

Missugune päike? Kahvatu päike.

Talvel paistab kahvatu päike.

Harjutus 63. Moodusta antud lauseist dialoogid. Pealkirjaks: *Lause muutmine dialoogiks.*

1. Õhtul luges Aino huvitavat raamatut. 2. Laua ääres vaatlevad lapsed uut mänguasja. 3. Suvel paistab päike palavasti. 4. Poisid sõitsid autobussiga kolhoosi onu külastama. 5. Vanaisa istus maja ees pingil.

4. LAUSELIHKMED.

Vaatle lauset ja küsimusi, mis saab esitada lausesse kuuluvate sõnade kohta.

Traktor künnab soos uudismaad. *Mis künnab?* Traktor. *Mida teeb traktor?* Künnab. *Kus künnab traktor?* Soos. *Mida künnab?* Uudismaad.

Iga sõna, mis lauses vastab omaette küsimusele, on lauseliige.

Lauseliikmed jaotatakse **pealiikmeiks** ja **kõrvalliikmeiks**.

Pealiikmed on **alus** ja **öeldis**. Näit. Traktor (*mis?*) **künnab** (*mida teeb?*). Tööline (*kes?*) **töötab** (*mida teeb?*). Laps **õpib**. Päike **paistab**. Neis lauseis on ainult pealiikmed **alus** ja **öeldis**.

Kõik teised lauseliikmed on kõrvalliikmed. Näit. See meie klassi pioneer **õpib** praegu matemaatikat. Temal **on** ülesanded juba **lahendatud**.

Ülesanne. Meenuta varemõpitu põhjal, mida väljendab öeldis, mida alus.

Harjutus 64. Määra öeldis ja alus ning tõmba öeldisele kaks joont ja alusele üks joon alla. Pealkirjaks: *Öeldis ja alus*.

1. Uue maja aknad olid lahti. 2. Majast ei kuuldunud ain-
satki häält. 3. Maja taga seisis beež auto. 4. Me läksime aeglaselt
mäe otsa. 5. Meie ees avanes ilus maastik. 6. Istusime pingile.
7. Vaatasime sõnatult alla maastikule. 8. Heinamaal jooksis väike
jõgi. 9. Metsas kasvasid valgetüvelised kased. 10. Kaugelt künkalt
paistis veoauto.

Harjutus 65. Leia järgnevate pealiikmete juurde kõrvalliikmed
ja esita nende kohta vastav küsimus.

Kunstnik esineb. Lapsed õpivad. Rukis kasvab. Lennuk len-
dab. Poiss ehitas. Pall veeres. Poisid läheksid. Onu tulevat. Sport-
lane tuli. Õpilane vastas. Seeme idanes.

Näidis. Kunstnik esineb. *Tuntud* (missugune?)
kunstnik esineb täna (millal?) *õhtul* (millal?) *koolimajas* (kus?)
õpilastele (kellele?) *kontserdiga* (millega?).

Harilikult moodustab lauseliikme üks sõna. Kuid on selliseid
lauseliikmeid, mis koosnevad mitmest sõnast.

Mitmest sõnast koosnevad lauseliikmed on
järgmised:

- 1) **käändsõna** + **kaassõna**: *vabriku poole, mööda teed, laua ääres*;
- 2) **tegusõna liitvormid**: *on lugenud, ei ole käinud, ärgu tulgu*;
- 3) **tegusõna** + **abimäärsõna**: *loeme läbi, läks ära, maksid välja, võtsite kaasa*;
- 4) **põhiarvsõna** + **nimisõna**: *kümme raamatut, 500 tööliset, tuhat tonni*;
- 5) **mitmest sõnast koosnevad pärisnimed**: *Leedu Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Tallinna I Keskkool, ETKVL-i Nõukogu*;
- 6) igasugune **muu sõnade ühend**, mis lauses vastab ühele küsimu-
sele, näit.: *kell 4.30 p. l.* (küsimus: *millal?*), *kaksteist aastat vana* (kui *vana?*), *kõige targem* jne.

Harjutus 66. Moodusta 6 lauset mitmesõnaliste lauseliik-
metega.

Harjutus 67. Määra (suuliselt küsimuste varal) sõnade seos ja mitmest sõnast koosnevad lauseliikmed.

Peagi tormavad veed kohisedes üle hüdroelektrijaamade tamme. Nad annavad meie maale miljoneid kilovatte elektrienergiat. See paneb käima sadu uusi kääritisi.

Niisutamise abil muudetakse väheviljakad maad viljakaks. Haritakse üles uudismaid ja jäätmaid. Meie kolhoosid hakkavad saama rohkem vilja. See võimaldab kasvatada rohkem loomi. Sel teel saavutame külluse igal alal. Selline on meie tulevikupilt. Need rahuehitused on nõukogude rahva visa töö tulemus. Meid ei kohuta ükski raskus. Püsivus viib meid eesmärgile.

Näidis. Nõukogude Liidus on lapsed ümbritsetud südamliku hoolitsusega.

Nõukogude Liidus (kus?) on ümbritsetud lapsed (kes?) on ümbritsetud on ümbritsetud hoolitsusega (millega?) südamliku (missuguse?) hoolitsusega.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mitmekaupa on sõnad lauses seotud?
2. Millist sõna nimetame põhisõnaks, millist laiendiks?
3. Mis on lauseliige?
4. Kuidas jaotatakse lauseliikmed?
5. Nimeta mitmest sõnast koosnevaid lauseliikmeid!

B.

6. Meenuta, kuidas hääldatakse lühikest, pikka ja ülipikka häälikut.
7. Milliste häälikute järel kirjutatakse liide *-ki*, milliste järel *-gi*?
8. Millised verbivormid kirjutatakse eelnevast abimäärsõnast lahku, millised sellega kokku?
9. Meenuta *ne-* ja *s-*sõnade mitmuse osastava tarvitamist (*otsuse — otsuseid, tööline — töölisi*).

Harjutus 68. Loe harjutus 2—3 korda läbi, pannes eriti rõhku häälikute pikkuse (= välte) hääldamisele. Pea meeles, kuidas kirjutatakse, ja kasuta lauseis:

tekkida — tekib, tekivad
kukkuda — kukub, kukuvad
pakkuda — pakub, pakuvad

sattuda — satub, satuvad
võtta, võttis — võtan, võtavad
kippuda — kipub, kipuvad
lõppeda, lõppes — lõpeb, lõpevad

hukkuda — hukkub, hukkuvad
kattuda — kattub, kattuvad
süttida — süttib, süttivad

hakata, hakanud — hakkab, hakkas

mõttetu, tuttavad, muinasjuttude — muinasjutud,
kirjeldas mõisnikke, mõisnikkude e. mõisnike,
kõiki võimalikke andmeid, pingerikas, õnnelikule.

Harjutus 69. Kirjuta lünka liide *-ki* või *-gi* ja kriipsuta see alla.
Pealkirjaks: *Liide -gi või -ki.*

1. Vana sepp... kutsuti noorte sekka. 2. Juba hakkas... vihma rabistama. 3. Meie kooli pioneerid... võtsid ekskursioonist osa. 4. Nad olid käinud meie pealinnas Moskvast... 5. Puu latv... oli tuules murdunud. 6. Leib... oli laual valmis. 7. Piim... oli kaussi valatud. 8. Garaaž... oli pidupäevaks ehitatud. 9. Lehm... oli koju tulnud. 10. Šokolaad... ei maitsenud haigele lapsele. 11. Meie delegaat... võttis koosolekust osa. 12. Kepp... ei murdunud. 13. Sink... oli laual. 14. Rajoonidest... on juba esindajad kohal.

Harjutus 70. Kirjuta sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.
Pealkirjaks: *Tegusõna kokku- ja lahkukirjutamine.*

A. (mööda sõitma), (mööda sõitev) lennuk, (maha kukkuda), (maha kukkunud) leht, (üles kerkinud) küsimus, küsimus oli (üles kerkinud), (välja minnes), (kokku pandav) voodi, voodi on (kokku pandav), (välja läinud) seltsimees, (ümber ehitatav) hoone, maja oli (ümber ehitatud).

B. (sisse astuv) mees, (lauast tõusnud) külalised, (kaugelt toodud) vaip, (välja andmata) produktid, äsja (remondist tulnud) auto, (kübarat kandev) neiu, laevast (üle lennanud) lennuk, (kiitust vääriv) õpilane, (mööda kihutav) auto, (linnast saabunud) noormees, (alla veerev) pall, (üle ujutatud) luht, (toast kostvad) hääled, (välja sõitvad) noored.

Harjutus 71. Moodusta mitmuse osastav järgnevaist sõnadest:

praegune määrus, endine tööstus, kinnine aktus, mürgine ollus, avameelne vestlus, igasugune uudis, katkine katus, talvine suplus, iga-aastane võistlus, suvine äike, nädalane kursus, viimane lootus, praktiline oskus, väike lapsuke, tõeline põhjus (III v.), igapäevane vaatlus, praegune näitus.

Harjutus 72. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid lause lõpus ja jutumärgid.*

A. Kass kaebas oma lugu, jänes oma/ Rebane kuulas pealt, pilgutas silmi ja ütles: See on üldse võimatu asi, et kass ja jänes koos elavad/ Kuidas niisugune lugu võis sündida/

Kass seletas loo ära, kuidas nemad kukega tulnud, jänese öökulli käest ära päästnud ja siis mõlemad siia elama jäänud/

Kas see on tõsi/ küsis rebane/

Jah, vastas jänes/

Ja kulli küüned olid juba sinu seljas/ päris rebane/

Jah/

Ja kulli nokk oli juba sinu kuklas/

Jah/

Seda ma ei usu, tõendas rebane/ Kass, näita, kuidas see oli, siis ma usun/

B. Kass kargas küüntega jänese selga, hammastega haavikuemanda kuklasse kinni ja karjus: Nii see oli, nii see oli/

Nii see peabki olema/ õpetas rebane/

Näljane kass tundis värsket verd suus, surus küüned sügavamale jänese selga, hambad jänese kuklasse, — ja jänes oligi surnud/

Kui paha oli toimetatud, küsis rebane:

Aga mis saab õpetaja/

Kass nägi, et midagi polnud teha, ja lubas poole jänest rebasele/

Sellest ajast said kass ja rebane sõpradeks ning hakkasid üheskoos jänese majas elama/

(E. Särgava.)

Harjutus 73. Leia küsimuste abil põhisõna ja laiend. Pealkirjaks: *Põhisõna ja laiend.*

1. Õhtul jõudsid ekskursandid linna. 2. Nad käisid teatris uut

ooperit vaatamas. 3. Tunnis istusid kõik õpilased vaikselt. 4. Vahetunni ajal jalutati vanas koolipargis. 5. Läbi avatud akna tuli tuppa jahedat õhku. 6. Meie tänavas ehitatakse neljakordset elumaja. 7. Kauge metsa tagant tõusis punav täiskuu. 8. Jõekeste jahe vesi meelitas lapsi. 9. Rühm pioneere oli Pühajärvel matkamas. 10. Niiskemates kohtades kasvas lopsakat rohtu. 11. Murdunud puu lebas kitsal teerajal. 12. Kaugelt kostsid kaaslaste rõõmsad hõiked. 13. Varsti lainetas matkajate ees ilus järv. 14. Kõrged puud kasvasid järve kaldal. 15. Mõned paadid sõitsid saarte vahel.

Harjutus 74. Leia vasakpoolses tulbas antud sõnadele parempoolsest tulbast sobivad laiendid. Esita vastav küsimus. Pealkirjaks: *Põhisõna ja laiend.*

vaatan, läheme
ilm, kool
loeb, tüdrukud
õpime, töölised

raamatut, ilus, kiiresti
usinad, meie, jõe äärde
pilvine, spordivõistlustele, filmi
metsa, komöödiat, suuremad

Näidis. *Läheme kiiresti, läheme jõe äärde, läheme spordivõistlustele, läheme metsa.*

Harjutus 75. Mitmesõnalised lauseliikmed kriipsuta alla ja ütle, millest nad koosnevad. Pealkirjaks: *Mitmesõnalised lauseliikmed.*

1. Viktor Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater lavastas 1955. a. O. Lutsu «Kevade». 2. «Sirbi ja Vasara» kolhoosi esimees ostis ajakirja «Sotsialistlik Põllumajandus» uue numbri. 3. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi tähtsamaks tööstusharuks on põlevkivitööstus. 4. Kõige huvitavama töö oli kirjutanud Loksa Keskkooli VI klassi õpilane Vello Väinmaa. 5. Rühm poisse mängib juba mitu tundi võrkpalli. 6. Kaks naist puhuvad õueväravas magusasti juttu. 7. Naabri kõige väiksem laps viriseb kogu aeg nutta. 8. Mees jõi kaks klaasi teed. 9. Seitse veoautot sõitsid koormatega õhtuhämarikus linnast välja. 10. Jänes jooksis üle tee.

III. ALUS, ÕELDIS JA ÕELDISTAIDE.

1. ALUS.

a) Aluse mõiste.

Jälgi, mida väljendab alus järgnevais lauseis. Millisele küsimusele vastab alus?

Töölised ruttavad. Nisu on kõrsvili. Õpilasi tuli. Laual on raamatuid.

Alus on lause pealiige, mis väljendab tegijat või olijat.
Alus vastab harilikult küsimusele kes? mis?, harva keda? mida?

Harjutus 76. Leia alus ja esita tema kohta käiv küsimus.

1. Pioneerid istusid ümber tule. 2. Kingul kasvasid kõrged männid. 3. Meie maal õpivad nii noored kui ka vanad. 4. Küsimus ei olnud lastele päris selge. 5. Miski kohutas tüdrukukest. 6. Oodatav ei ilmunud ikka veel. 7. Kas teie pole seda filmi näinud? 8. Neli teevad aset, kaks näitavad tuld, üks heidab magama? 9. Juhan oli alati emale abiks. 10. Meie vabariigis kasvatatavaist söögiteraviljadest tähtsaim on rukis.

Harjutus 77. Koosta laused, milles kasuta alusena järgnevaid sõnu: *orav, sina, keegi, lõvi, küsimus, puur, haige, õpetaja, kriit, raamat, õde.*

b) Täis- ja osaalus.

Tee järgnevate näidete järgi kindlaks, millises käändes alus esineb.

Õpilased jalutasid.

Edukamad võistlesid.

Leib on kapis.

Õpilasi jalutas.

On edukamaid.

Laual on leiba.

Esimees on toas.
Miski puudus.

Esimeest ei ole toas.
Ei puudu midagi.

Alus esineb **nimetavas** või **osastavas** käändes.

Nimetavas käändes olev alus väljendab kõiki tegijaid või olijaid, samuti tervikut, seepärast nimetatakse seda täisalusseks.

Osastavas käändes olev alus väljendab osa või ebamäärast hulka, seepärast nimetatakse seda osaaluseks.

Ka mõnede eitavate lausete korral tuleb tarvitada osaalust.

Harjutus 78. Määra alused (koos laienditega, kui need esinevad). Seleta täis- ja osaaluse tarvitamist.

1. Kolhoosid ehitavad uusi tootmishooneid. 2. Mehi tuli igal hommikul tööle. 3. Meie kodumaal pole töötuid. 4. Kooli spordikollektiiv korraldas suusamatka. 5. Koosolekule saabunuid seisis rohkesti maja ees. 6. Ülesande lahendamine nõuab tublisti mõtlemist. 7. Laiadelt kolhoosipõldudelt kajab lõbusat naeru ja hõikeid. 8. Tema lemmikkirjanikuks oli N. Ostrovski. 9. Õpilasi saabus võistlustelt tagasi. 10. Enam polnud tal mingeid küsimusi.

Harjutus 79. Aseta sulgudes olevad alused (koos laienditega) nimetavasse või osastavasse käändesse ja põhjenda nende tarvitamist. Pealkirjaks: *Täis- ja osaalus*.

1. Raamatukogus on (raamatud) kolmes keeles. 2. Ehituseks on tarvis (suured summad). 3. Tallinnas oli (külalised) Moskvast. 4. Kruusist oli tilkunud (natuke vesi) maha. 5. (Meie lapsed) on toas. 6. Kas teil on (suhkur)? 7. (Uued õpilased) on direktori juures. 8. (Vihm) tuli kogu päeva. 9. Õhtul sadas (peenike lumi). 10. Üllel ei ole (puudulikud hinded).

Harjutus 80. Kirjuta punktiiri asemele sobiv alus mitmuse nimetavas või osastavas. Pealkirjaks: *Täis- ja osaalus*.

1. ... jõudsid linna. 2. Eemal paistis uusi ... 3. Käänaku tagant ilmus ... 4. ... marssisid üle väljaku. 5. Nõukogude ... esinesid edukalt. 6. Ka üleliidulistest võistlustest võttis osa meie ... 7. ... käisid Moskvast. 8. Koosolekul oli ka ... 9. Katuselt voolavad alla ... 10. Vaikuses kuuldus selgesti ...

Harjutus 81. Kasuta antud sõnu täis- ja osaalusena. Pealkirjaks: *Täis- ja osaaluse kasutamine.*

kolhoos, õpilane, pioneer, poiss, tüdruk, raamat, klass, maja, puu, ilm, põld, inimene

Näidis. *Meie kolhoos on jõukas. Kolhoose on veelgi jõukamaid.*

Harjutus 82. Koosta 10 lauset, nii et 5 näitaksid täis- ja 5 osaaluse tarvitamist.

Miks puudub alus järgnevais lauseis?

Tulime võistlustel esimeseks. (Vrd. <i>Meie tulime...</i>)	Anti välja uus noorsooraamat. (Vrd. <i>Kirjastus andis välja...</i>)	Peab tööle hakama. (Vrd. <i>Tõnu peab...</i>)
--	--	---

Kui aluseks on rõhutu isikuline asesõna, võidakse see ära jätta. Säärasel juhul on alus kergesti juurdemõeldav.

Kui öeldis on umbisikulises tegumoes või sisult isikuta, siis puudub alus hoopis. Selliseid lauseid nimetatakse **aluseta lauseiks**.

Harjutus 83. Määra järgnevais lauseis alus, kui see esineb. Põhjenda aluse puudumist.

1. Homme sõidetakse linna. 2. Võtke vihikud! 3. Peab võtma teise raamatu. 4. Tallinna Masinaehitustehas ületas tootmisplaani. 5. Linnas käisime paljudes kauplustes ja tegime sisseoste. 6. Hommikul mindi tööle. 7. Siit ei pääse läbi, peab ümber minema. 8. Eesti Teaduste Akadeemia Keemia Instituut uurib põlevkivi koosseisu ja kasutamise võimalusi. 9. Suvel töötasime kooli katseaias. 10. On tehtud rohkesti sordiaretuskatseid.

2. ÕELDIS.

Korda tegusõna pöördelisi ja käändelisi vorme, kasutades vastavat tabelit (lk. 12).

Harjutus 84. Nimeta tegusõna käändelised ja pöördelised vormid:

on kogunud, koguvad, koguksite, koguvat, kogutavad, kogu-

sime, kogudes, koguda, kogume, kogumata, kogutavate, kogunud, koguks, kogutud, koguti, koguvaks, kogumast, ei ole kogunud, kogutaks, koguvale, oleme kogunud, oli kogutud, kogumine.

Harjutus 85. Määra (suuliselt) tegusõna pöördelised vormid.

Kui kured läinud, kurjad ilmad taga:
tuul vihistades pillub leheprügi,
külm-lõikav niiskus lausa luuni trügib
ja valgeid herneid puistab pilvesagar.
Mis sest, et jahtunud on päiksekeris
ja halupinu hakkab kahanema;
mis sest, et rannakive pahasena
nüüd ööl ja päeval nuhtleb tume meri.
Las olla sügis hall ja sünk ja röske!
Las lüüa põhjatuuled küüsi põske!
Me südameni nende jõud ei löö.
Meis endis on nii suured päiksevarud,
et neid ei hävita ka mihklimarud,
ei jagu saa neist pilkas-pikad ööd.

(J. Kaidla.)

Jälgi, mida väljendab jämendatult trükitud sõna järgnevais lauseis. Millises vormis esineb ja millisele küsimusele vastab öeldis?

Veed **voolavad** vulinal. Lumi **on läinud**. Tuleksid juba ilusad ilmad! **Lugege** häid raamatuid! Peeter **olevat ära õppinud** flöödimängu. Reisil **nähakse** palju huvitavat. Laagris **oli õpitud** uusi pioneerimänge. **Loeti läbi** mitu uut raamatut. Arno **ei olnud** fotosid kaasa toonud.

Öeldis on lause pealiige, mis väljendab tegevust või ole-
mist ning esineb tegusõna pöördelises vormis.

Öeldis vastab küsimusele *mida teeb? mida tegi? mida on teinud? mida teeks? mida tehakse?* jne.

Öeldise määramisel leitakse lauses esinev **liht- või ühendtegu-**sõna pöördeline vorm.

Nigulas.

Astub Nigulas,
õlal postipaun,
selja taha jääb
madal kodusaun.

Hea on Nigulal
sooja teki sees,
piibutobigi
juba tossab ees.

Kunas ometi
mured lakkavad,
kaela kandma tal
lapsed hakkavad ... ?

Juttu puhub ta
uuest laulupeost,
lina hindadest,
mõisa palgiveost.

Sõidab külamees:
«Tere, postiljon!
Istu saanile,
mis sul uudist on?»

Verstad mööduvad,
raudtee ligineb,
rohkem regesid
teele sigineb.

Teise servale
ennast nihutab,
kahe mehega
saan nüüd kihutab.

Kuusik pakases
justkui kumiseb,
talle Nigulas
kaasa ümiseb.

Hele talvepäev
hinge ulatab,
mure südamest
ära sulatab.

(H. Mänd.)

Harjutus 87. Määra öeldis ja alus järgnevais lauseis.

Kus ta käis? Kuhu jalad ise teda kandsid. Teatud sihti tal ei olnud. Mõnikord astus tööd kuulates kuhugi sisse — nii kombe pärast, aga tuli tühjalt tagasi, nagu ta ette oli aimanud. Ja pärast ei teinud sedagi. Ainult kordadel, kui ta kibeda häda sunnil külasse läks midagi laenama, oli ta luusimisel viimaks veel eesmärk. Tihti ei teinud ta sedagi mitte. Ta ei suutnud oma häbist jagu saada.

Jaan vaatas kõrvale. Ta käest kukkus piits. Ta pööras lastele selja. Natuke aega seisis akna all ja vahtis välja tähistaeva poole. Siis astus ruttu oma kuue juurde, mis varnas rippus, poetas selle taskust peotäie timpsaiu välja ning jaotas sõna lausumata Mannile ja Mikule ära.

(E. Vilde.)

Harjutus 88. Koosta lauseid, milles öeldisena esinevad järgnevad sõnad: *olid kokku tulnud, kõnelesime, pesin, loeksime, süttib, tekivad, ei müüda, ei olnud ära võetud, hüpake, ei osanud, oli pandud, ei kirjutata.*

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mida väljendab alus?
2. Millises vormis võib alus esineda?
3. Mida väljendab täis-, mida osaalus?
4. Mis on öeldis?
5. Millised tegusõna vormid võivad öeldisena esineda?

B.

6. Millal kirjutatakse helitu hääliku märgi kõrval *g, b, d* (*kärbsed, raudtee*)?
7. Meenuta *h*-ga algavaid ja *h*-ta sõnu!
8. Millal on mitmuse tunnuseks *-de*, millal *-te*?

Harjutus 89. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja häälda õigesti.

1. Pingerik—as tööperio—d kolhoosis lõp—eb varsti. 2. Madalamad loigud kat—usid jääga. 3. Ema pak—ub kunstnik—ule, kes meie maj—a on sat—unud, klaasi teed. 4. Nüüd tek—ib tal—kartus, et lapsed võivad kuk—uda. 5. Seda jut—u on kül—mõt—etu uuesti rääkida. 6. Sadu lak—as, aga võt—is enne tük—i aega, kui tee tahenema hak—as. 7. Neeme sat—ub kimbatusse. 8. Pur—e läks katki ja poisid kuk—usid oj—a. 9. Algas ruk—ilõikus. 10. Linda hak—ab raamatut lugema. 11. Kui poiss hak—as välja minema, tek—is tal korruga uus mõte. 12. Toomale kip—us vägisi uni peale. 13. Nüüd kip—ub poistel halvasti minema. 14. Poisid top—ivad kiiresti saapad jalga. 15. Kui taat oli piibu täis top—inud, hak—as ta tik—e otsima. 16. Taevastüt—ivad hõbedased tähed. 17. Selles tormis huk—uvad kül— mõnedki laevad.

Harjutus 90. Kirjuta + asemele *b* või *p*, = asemele *d* või *t* ja — asemele *g* või *k*. Pealkirjaks: *g, b, d, k, p, t kirjutamine*.

1. Pioneerid mängisid ii=sete puude all hoo=said mängu.
2. Nad hei=sid varakult voodisse ja püü=sid kohe uinuda.
3. Laps=i oma noor=re näppu=ega ei saanud lahti sidumisnööri tekkinud um+solme.
4. Kuigi kõndisime jal=si, jõu=sime ae=sasti kohale.
5. La+suke poetas käe var=si onu pih=ü.
6. Lapsed otsisid puid, kan=sid need kokku, ka=—usid kulu, mur=sid peeni raagusid ja pea=selt tõusis hele leek üles.
7. Meie maal tehakse hoo=sat ülesehitustööd.
8. Töö edeneb jõu=sasti.
9. Kõrgemaid maju polnud siin ül=se.
10. Poisid lei=sid viimaks mänguks soo=sa koha mägedes.
11. Noormees oli oma aastate kohta erakor=selt suure kasvuga.
12. Ärge viit=e aega lii=se jutuga!
13. Lapsed pei=sid end mere äärde loo=siku taha.
14. Kolhoosnikud jõu=sid uu=seviljaga ae=sasti vastuvõtu-punkti.
15. Ii=sed puud on meil looduskai=se all.

Harjutus 91. Kirjuta välja kriipsukesega sõnad; kriipsu asemele pane vajaduse korral *h*.

1. Kombaineri laupa kattis —igi.
2. —igivanade puude okstes —ulub sügisene tuul.
3. Tüdrukul, kes kuiva —agu kööki kandis, oli seljas —eide —õmmeldud —allikas pluus.
4. Ehavalgus —ajus, pioneerid —akkasid —aigutama ja —eitsid —allika äärde püstita-tud telki puhkama.
5. —arulise puu oksad —õõrusid vastu müüri.
6. —ulgumerelt —äkki tulnud tuule—oog —ähvardas ootajail —inge kinni matta.
7. Sellal kui —ellitatud ja —alastamatud —aadlikud —ikaldusaastailgi —ubastes saalides —einestasid, süües —aruldasi roogi, —ingitsesid talupojad oma —üttides, —aganast leiba —ammustades.
8. Mootorid —ulgusid ja —unda-sid, —uudis—imulikke pealtvaatajaid —aaras —äkki —ärevus: üks võistlejaist saavutas —ämmastava kiiruse ja võitis —au—inna.
9. Laulja —aruldaselt ilus —ääl —õljus üle kuulajate peade.
10. —ägedad kõha—ood matsid —eidekese —inge kinni.
11. Kuu —eitis —elkivat valgust kastest —õhetavale sovhoosi —eina-maale.
12. —ärklituppa —oovas —ele —ommikupäike.
13. —agijas —aistis lõhna, —üppas —unniku juurde ja —akkas —ägedalt —aukuma.
14. Seda sa ära ei —arva, kui —arva tuleb nüüd —ar-jutusel käia.
15. Ühed —arutavad sassiläinud lõnga, teised —arutavad raskeid küsimusi.
16. Poisil on juba küllalt —aru.

17. Noorel puul on mitu —aru. 18. All —einamaal on —ommikuti juba —all maas.

Harjutus 92. Pane kriipsu asemele *d* või *t*.

1. Tuul mängis meie aeda—es valge—e õi—ega. 2. Himuka—e silma—ega vahtis hunt kõvera—e sarve—ega oinast. 3. Suur—es sooja—es kinnas—es ja paksu—es vilti—es hakkas tüdrukul suusatades varsti palav. 4. Kõrge—e puu—e tiheda—e lehte—e varjust sammus ta pikka—e sammu—ega laiale kõnniteele. 5. Üle kivi—e ja puujuur—e komistades läksime särava—e tähte—e valgel kodu poole. 6. Majake uppus kastani—e, tamme—e, vaht—e, saar—e, pihlaka—e, pärna—e ja kaske—e rohelusse. 7. Uu—e saabas—e, sokki—e ja kinnas—ega oli Jukul üsna soe. 8. Noorte kutsika—e ja vana—e koer—e klähvimine kostis kaugele. 9. Juba lendavad lõunasse kurge—e, hane—e ja luike—e parved. 10. Mees—el ja nais—el, noor—el ja vana—el — kõigil on rõõm elada ja töötada meie maal. 11. Tähtsa—e nägu—ega vanema—est mees—est, rõõmsa—est noor—est neidu—est, väikes—est las—est, priske—est nooriku—est — kõigist teadis ta midagi huvitavat jutustada. 12. Kingseppa—el ja rätsepa—el, pottseppa—el ja maalri—el, puuseppa—el ja krohvija—el oli nüüd kibe töö. 13. Õitsva—e toominga—e ja sireli—ega aed pakkus ta väsinud pilku—ele, närvi—ele ja mõte—ele kosutust. 14. Välk—e silma—e ja kindla—e sammu—ega astus neiu kuulaja—ette. 15. Naabervabariiki—est saabunud külalis—e ja nende saatja—e hääled kadusid varsti hämara—ele põldu—ele.

3. ÕELDISTÄIDE.

Vaatle öeldist ja tema juurde kuuluvat sõna järgnevais lauseis.

Hobune **on** koduloom. Onu **on** Otepää rajooni tuntumaid koorijuhte. Puud **olid** rohelisted. Ilm **on** ilus. Raamat **olevat** huvitav.

Eelnevais lauseis tegusõna **olema** ei väljenda täielikult tegevust või olekut. Temale ei saa küsimust esitada. Seepärast on tema juures sõna, mida nimetatakse öeldistäiteks.

Tegusõna *olema* laiendit, mis näitab, kes, mis või mis-sugune on alus, nimetatakse öeldistäiteks.

Harjutus 93. Leia öeldis, alus ja öeldistäide järgnevais lauseis.

1. Kalju on VII klassi õpilane.
2. Ta õpib eeskujulikult.
3. Koolimaja olevat moodne.
4. Küsimus oli selge.
5. Väljas sajab vihma.
6. Kaugemal kuuldus müristamist.
7. Õunad olid maitsvad.
8. Koolimaja on meie rajoonis ilusamaid maju.
9. Isa on kolhoosi aednik.
10. Selle küsimuse esitas esimees.
11. Kõik on selge.
12. T. Kuusik on meie paremaid lauljaid.

Harjutus 94. Koosta lauseid, milles öeldistäitena esineksid sõnad: *puu, põõsas, lill, õppeabinõu, sport, mänguriist, huviala, kirjutusvahend, romaan, pealinn*. Pealkirjaks: *Öeldistäite tarvitamine*.

Näidis. *Kask on puu. Kadakas on harilikult põõsas.*

Millises vormis esineb öeldistäide järgnevais lauseis?

Vend **on** eesrindlane.

Ta **on** meie paremaid töölisi.

Juta **on** pioneer.

Ta **on** klassi usinamaid õpilasi.

Maja **on** ilus.

Maju **on** ilusaid.

Öeldistäide on harilikult nimetavas või osastavas käändes.

Nimetavas käändes olev öeldistäide näitab, kes, mis või missugune on alus. Seda nimetatakse **täisöeldistäiteks**.

Osastavas käändes olev öeldistäide näitab, kelle või mille hulka kuulub alus. Seda nimetatakse **osaöeldistäiteks**.

Jälgida, millal tegusõna *olema* juures ei esine öeldistäidet.

Tegusõna <i>olema</i> nõuab öeldistäidet.	Tegusõna <i>olema</i> ei nõua öeldistäidet
Töö oli huvitav (<i>oli missugune?</i>).	Tööd oli (<i>oli olemas</i>) palju.
Poeg olevat brigadir (<i>olevat kes?</i>).	Poeg olevat (<i>viibivat</i>) Moskvas.
Õun on puuvili (<i>on mis?</i>).	Õun on (<i>asetseb</i>) laual.
Lumi on valge.	Lumi on läinud.

Kui tegusõna *olema* tähendab *olemas olema, viibima* või *asetsema*, siis tema juures öeldistäidet ei esine. Samuti ei esine öeldis-

täidet sel juhtumil, kui *olema* kuulub täis- või ennemineviku vormi, mis moodustab öeldise.

Harjutus 95. Leia järgnevaist lauseist öeldis, alus ja öeldistäide, kui see esineb.

1. Inimesi tuli miitingule üha rohkem. 2. Tagasiteel sammus neist mööda suurem grupp töölisi. 3. Sm. Linask töötas ratsionaliseerimisettepaneku kallal. 4. Nälg on kõige parem kokk. 5. Anu oli mehe poolt sugulasi. 6. Põllutööga oli juba ammu peale hakatud, kui ehitusmeister töolistega ilmus. (*A. H. Tammsaare.*) 7. Ilmad on praegu üldiselt väga ilusad. 8. Aga eestlased ei hakanud tormi jooksuma, vaid piirasid linna ainult sisse. (*E. Bornhöhe.*) 9. Noore töömehe käesurve oli soe ja jõuline. (*A. Hint.*) 10. Lühikese ajaga jõudis salk mäele ja peatus üksiku ratsaniku juures. (*E. Bornhöhe.*)

Harjutus 96. Moodusta lauseid, milles tegusõna *olema* a) on iseseisvaks öeldiseks (3 lauset), b) vajab öeldistäidet (4 lauset).

Harjutus 97. Tõmba alusele alla üks joon ja öeldisele ning öeldistäitele 2 joont. Pealkirjaks: *Alus, öeldis ja öeldistäide.*

1. Ka Ojaveskil oli täna kõik vaikne ja pühapäevane. (*L. Koidula.*) 2. Üldiselt sattus aga terve lugu ikka enam unustusse. (*E. Vilde.*) 3. Siin pole veel kedagi külm ära võtnud. (*A. H. Tammsaare.*) 4. Oma rõõmu Juuli teate üle nautis ta minevast pühapäevast saadik. (*E. Vilde.*) 5. Jaani meeleolu oli imelik. 6. Töö on töö, leib on leib. 7. Tema kurbus oli liiga suur. 8. Jah, Roobu mehed olid rikkad. (*J. Madarik.*) 9. Ei, su mõtted olid üldiselt õiged. 10. Öhtuks oleme arvatavasti juba punaste lippude kaitse all. (*A. Jakobson.*) 11. Plaan on hea. 12. Jaanisse mõjusid need trööstisõnad väga vähe. (*E. Särgava.*)

4. ÖELDISE ÜHILDUMINE ALUSEGA.

Vaatle aluse ja öeldise arvu ja pööret.

Rahvas võitleb rahu eest
(ains. 3. p.).

Mina loen (ains. 1. p.).

Pioneere matkab (osaalus,
öeldis ains. 3. p.).

Rahvad võitlevad rahu eest
(mitm. 3. p.).

Teie kirjutate (mitm. 2. p.).

Isa ja ema töötavad (2 alust,
öeldis mitm. 3. p.).

Rühm	pioneere	matkab		Kolm	töölist	ületasid
(rühm,	öeldis	ains. 3. p.)		plaani	(aluseks	arvsõna koos
Raamatud	tuleb	puhtad	hoida.		nimisõnaga,	öeldis mitm.).

Toodud näiteis esinevad alus ja öeldis harilikult samas arvus (kas ainsuses või mitmuses) ja pöördes (kas 1., 2. või 3. pöördes), s. t. nad on vormiliselt sarnased.

Grammatiliselt seotud lauseliikmete vormilist sarnasust nimetatakse **ühildumiseks**.

Alus ja öeldis ühilduvad harilikult arvus ja isikus. (Laps **õpib**. Meie **õpime**.)

Osaaluse ja rühma väljendava aluse puhul on öeldis ainsuse 3. pöördes. (Õpilasi **jalutab** õues. Salk õpilasi **jalutab** õues.)

Mitme täisaluse või arvu väljendava aluse puhul on öeldis harilikult mitmuses. (Õde ja vend **sõitsid** puhkusele. Seitse meest **läksid** hundijahile.)

tuleb + *da*-tegevusnimi öeldisena on alati ainsuses. (Puud **tuleb** peeneks **raida**. Vead **tuleb** homseks **parandada**.)

Harjutus 98. Koosta iga eespool toodud juhtumi kohta üks lause.

Harjutus 99. Pane sulgudes olevad sõnad vajalikku minevikuvormi. Pealkirjaks: *Aluse ja öeldise ühildumine*.

1. Poiss ja tüdruk (õppima) koolis. 2. Õpilasi (kogunema) saali. 3. Jüri, Andres ja Aino (töötama) suvel kolhoosis. 4. Seitse õpilast (käima) teatris. 5. Viimased kolm aastat (mööduma) kiiresti. 6. Isa ja Aadu (kõndima) mere ääres. 7. Autosid (mööduma) meist. 8. Mehed (raiuma) puid. 9. Hulk mehi (raiuma) puid. 10. Rannas (lebama) puhkajaid. 11. Rühm pioneere (marssima) mööda. 12. Õde ja ema (rohima) eile peenraid. 13. Viis õpilast (tegema) töö väga hästi. 14. Salk poisse (tulema) tagasi. 15. Tormis (murduma) kuusk ja kask.

Harjutus 100. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi.

1. Lembitu oli meie muistse vabadusvõitluse (vapram vanem) (*s. t. kuulus vapramate vanemate hulka*). 2. Mees ja naine (töötama)

hoolega. 3. Vanapagan ja Kaval-Ants (oli vaenlane). 4. Heinalisi (tulema) luhast. 5. Õde ja vend (pidama) kodust lahkuma. 6. Salk tütarlapsi (seisma) akna all. 7. Viis poissi (töötama) aias. 8. Arno on meie kooli (silmapaistvam sportlane) (*s. t. kuulub silmapaistvamate sportlaste hulka*). 9. Palju kolhoosnikuid (käima) rajooni põllumajandusnäitusel. 10. Pesuköök ja puukuur (paiknema) maja taga. 11. Hulk õpilasi (tulema) kooliaeda tööle. 12. Seitse rätsepat (minema) Türgi sõtta. 13. Neli (tegema) aset, kaks (näitama) tuld, üks (heitma) magama. 14. Aias (kasvama) õuna-, pirni- ja ploompuid. 15. Jänes ja koer (kaduma) metsa.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel töö näiteid!)

A.

1. Mis on öeldistäide?
2. Milliseis käändeis esineb öeldistäide?
3. Mida väljendab täis-, mida osaöeldistäide?
4. Kuidas ühildub öeldis a) harilikult? b) mitme täisalusega? c) arvsõnalise alusega? d) osaalusega?

B.

5. Kuidas kirjutatakse kaashäälikuühendis pikk kaashäälik?
6. Meenuta *number-* ja *tütar-*tüüpi sõnade käänamist (ains. os. ja mitm. om.).
7. Meenuta, millal on *kirjutama*-tüüpi tegusõnavormides tunnuseks *-da*, millal *-ta* (*kirjutada* — *ei kirjutata*).

Harjutus 101. Häälda õigesti! Kontrolli, kas tead kõigi esitatud sõnade tähendust. (Vt. sõnastikust.) Kirjuta samu sõnu õpetaja etteütlemisel.

film, sahtel, fosfor, graafik, festival, kohvik, farm, professor, foto, lift, füüsika, šeff, sink, šokolaad, spioon, tšekk, staap, šabloon, snepper, finiš, tsirkus, tšempion, dušš, sprotid, šaht, šahh, mats, sahver, tšehh, tsehh, komandantuur, territoorium, start, emotsionaalne, barett, režiim, adjutant, reportaaž, anekdoot, renessanss, kontakt, opan, paralleelne, arhitekt, arhitektuur

Harjutus 102. Kirjuta järgnevas tekstis kriipsu ees olev kaashäälik ühe või kahe tähega. Pealkirjaks: *Kaashäälikute õigekirjutus*.

1. Vana sep-ki elab nüüd tõsise töö õhk-onnas. 2. Tallin-lased sõitsid šef-luskolhoosist alles kot-pimedas minema. 3. Pealin-lasel

oli pik-lik nägu. 4. Arst katsus haige puls-i. 5. Hom-sest alates on raamatukogu avatud kella küm-nest hommikul. 6. Kesk-ooli õpilane oli väga töökas. 7. Tehti lõp-lik otsus. 8. Kalur parandas võrk-otti. 9. Parquet-põrandale laotati ak-tuse ajaks kallihinnaline vaip. 10. Siin-e elu tundus mulle esialgu monotoon-e. 11. Lin-lasest lel-gi tantsis kolhoosipeol vals-i. 12. Pap-katus on odavam plek-katusest. 13. Ajalehe «Edasi» hom-ses numbris ilmub huvitav artik-el. 14. Tagasihoidlik-us on voorus. 15. Ettevõt-likud pioneerid mat-kasid päevas küm-neid kilomeetreid.

Näidis. *Salk-ond noori seisis rist-eel.* — *Salkkond noori seisis ristteel.*

Harjutus 103. Ütle järgnevaist sõnadest ainsuse osastav ja mitmuse omastav:

number, koonal, aken, suhkur, vemmal, vanker, peenar, küünal, meeter, kamber, kelder, sammal, ankur, kringel, tütar, kors-ten, kannel, kittel, meister, tungal, liiter, klamber, pastel, maaler, kohver, mantel.

Harjutus 104. Punktiiri asemele pane sobivad tähed.

1. Videvikus ei tohi kirjuta ... ega joonista ..., sest see võib silmi kahjusta 2. Täna kirjandit ei kirjuta 3. Selle tööga ei maksa viivita 4. Ülesande täitmisega ei viivita 5. Küsimus anti juhatusel lahenda ..., kuid seda nii kergesti ei lahenda 6. Poiss katsus loo unusta ..., kuid sellist asja ei suudeta unusta 7. Miks nutva ... last ei vaigista ...? 8. Mine püüa sina teda vaigista ...! 9. Oma vigu tuleb paranda ..., kuid sageli neid ei paranda 10. Ta ei suutnud kõiki aida ... ega toeta

Harjutus 105. Jaota järgnev tekst lauseteks ja pane vajalikud kirjavahemärgid.

Rebane ja kukk.

Kord tuli külla näljane rebane, seal nägi ta kukke ja ütles sellele armas kukeke, tundsin su isa ta laulis väga hästi, kas sinagi ei laulaks mulle kukk pigistas silmad kinni ja kires, kikerikii napsti kahmas rebane kuke suhu ja lippas minema, pereisa juhtus seda nägema ja kisendas, rebane viib mu kuke ära, kuulsid ütles kukk vastu, sa viid oma kukke rebane tegigi kuke nõu järgi, avas suu ja hüüdis, nagu kukk käskinud seda aega aga kasutas kukk ja lendas pahinal kuuse otsa.

Harjutus 106. Tõmba alusele üks ja öeldisele kaks joont alla. Esita laiendite kohta vajalik küsimus.

Üks neiu läks hommikul põllule.

Ja noormees läks hommikul merele.

Üks siniste salude vahele.

Ja teine laiale lahele.

Sealt kaugelt kostis siis traktorilaulu.

Ja mere poolt mürises mootorilaulu.

Aga neiu järgnesid kajakakarjad.

Nad lendasid, keerlesid vagudeharjal. (*D. Vaarandi.*)

Harjutus 107. Koosta lauseid, kus esinevad järgnevad sõnad, ja nimeta alus ning öeldis:

1) tuba, poiss, lugema;

2) park, sügis, lehed;

3) auto, linn, sõitma.

Näidis: *sõitma, auto, ait.* Auto **sõitis** koormaga aida ette.
Auto **võttis** aidast koorma vilja peale ja **sõitis** minema.

Harjutus 108. Pane alus õigesse käändesse.

1. Katkisest kotist pudenes (suhkur — *väljendab osa*) välja.
2. Tal ei olnud selleks (aeg). 3. Hundist ei saa (õuekoer). 4. Tal on (need raamatud) kaasas. 5. Metsas on (pisikesed põõsad ja suured puud). 6. Selles vabrikus on (vanad töölised). 7. Juba langeb sirelilt (esimesed õied). 8. Üle lüpsiku ääre loksus natuke (piim) maha.
9. Aias on (kapsad, porgandid, kurgid ja herned). 10. (Poisid) on kohal, aga (tüdrukud) ei ole. 11. Peenral on (ilusad lilled — *väljendab osa*).

Harjutus 109. Pane öeldised lihtmineviku — (m.) või oleviku — (o.) vormi.

1. Poisse (jooksma o.) pargis. 2. Hulk ekskursante (sõitma m.) Kiievisse. 3. Meie külas (hävima m.) sõja ajal mitu maja. 4. Juhan ja Mait (minema o.) kalale. 5. Need viis töolist (ületama o.) plaani. 6. Rühm mehi tehast (sõitma m.) kolhoosi. 7. Rahvas (rääkima o.) sellest kohast huvitavat muistendit. 8. Kolm tütarlast (kirjutama m.) seinalehe artikleid ümber. 9. Tünn kapsaid (jõudma m.) viimaks kohale. 10. Mikk ja Hillar (mängima o.) kurni. 11. Salk

tütarlapsi (kihistama *m.*) naerda. 12. Orav, kass ja ilves (ronima *m.*) kohe puu otsa. 13. Rühm õpilasi (jääma *m.*) meist veidi maha. 14. Kilo porgandeid (maksma *o.*) 20 kopikat. 15. Õpilasi, sõdureid ja töölisi (jalutama *o.*) mererannal. 16. Parv sääski (lendlema *m.*) akna taga.

IV. SIHITIS, MÄÄRUS JA TAIEND.

1. SIHITIS.

a) Sihitise mõiste.

Võrdle tegusõnade laienditele esitatavat küsimust järgnevais lauseis.

Maire **loeb** raamatut (*mida?*). Maire **istub** toas (*kus?*).
Lapsed **vaatasid** etendust (*mida?*). Lapsed **tulid** kooli (*kuhu?*).
Poiss **nägi** sõpra (*keda?*). Poiss **tõusis** lauast (*kust?*).

Tegusõnade *loeb*, *vaatasid*, *nägi* jts. tegevus on sihitud esemele või olendile; nende kohta saame esitada küsimuse *mida? keda?* Niisuguseid tegusõnu nimetame **sihilisteks tegusõnadeks**.

Tegusõnad, mille tegevus toimub tegija endaga (*istub*, *tulid*, *tõusis* jts.), on **sihitud tegusõnad**. Nende kohta ei saa esitada küsimust *keda? mida?*

Harjutus 110. Nimeta sihilised ja sihitud tegusõnad:

töötama, töötlemine, armastama, armuma, tõukama, vaatama, vaatlema, kaebama, tuiskama, põiklema, ootama, näitama, võitlema, märkama, viipama, tõmbama, katsuma, tõttama, kartma, pelgama, salgama, oskama, algama, magama, tõmbuma, hiilgama, ruttama, aitama, käskima, kuulma, kuuluma, lendama, lendlema, lõikama, lõikuma, liikuma, liigutama, lokkama, kohtama, kohtuma, võrdlema, võrduma, taganema.

Harjutus 111. Loe järgnev katkend läbi ja nimeta iga tegusõna kohta, kas see on sihiline või sihitu.

Tugev Vahur luusis mõne aja üksipäini mööda metsi, tundis siis igavust, lunastas enesele Lodijärve lossihärra käest hundi-

nahkade eest nägusa neiu naiseks ja naisevenna sulaseks, hellitas naist, laskis sulasel tüki maad põlluks muuta, tegi end kõigi metsaliste hirmuks ja suri raugana, andes oma pojale Tambetile, kes oli ise juba naisemees ja lapseisa, järgmisi õpetusi:

«Sa tead, poeg, mina sain priiuse ja maa oma tugeva käsi-varre läbi ja hoidsin neid oma käsivarre tugevusega. Sina oled küll ka sirge poiss, aga sul on pikk kael, kitsad õlad ja lahjad puusad. Noort puud maa seest juurida ja metssiga maha virutada sa ei jaksaks. Sul on aga terane pea, vahest teed sina kavalusega, mis mina kangusega. Vaata ette, varja kergelt saadud vabadust — ta on magusam kui mesi, aga ka sulavam kui mesi: enne kui sa märkad, sulab ta su keele pealt, ja sa imed orjahigi. Tee kõrge aed meie maja ümber, osta endale rohkem sulaseid, hari maad ja korja jõukust. Ära tee isandatega tegemist, põlga nende segast usku...»

(E. Bornhöhe.)

Vaatle, mida väljendavad sihiliste tegusõnade laiendid. Millistele küsimustele nad vastavad?

Traktorist künnab uudismaad (*mida?*). Kolhoos ehitab uue karjalauda (*mille?*). Võtke ader ja hobused (*mis? kes?*)! Ootame täitevkomitee esimeest (*keda?*). Ärge viitke aega (*mida?*)!

Sõnad *uudismaad, karjalauda, ader ja hobused, esimeest, aega* on neis lausetes sihiliste tegusõnade *künnab, ehitab, võtke, ootame, ärge viitke* laiendid ning nimetavad olendit või eset, kellele või millele tegevus on sihitud.

Lause kõrvalliiget, mis laiendab sihilist tegusõna, näidates, kellele või millele tegevus on suunatud, nimetatakse sihitiseks.

Sihitis vastab küsimusele *kes? mis? kelle? mille? keda? mida?*

Harjutus 112. Leia sihilised tegusõnad ja nende juurde kuuluvad sihitised järgnevais lauseis. Pealkirjaks: *Sihiline tegusõna ja sihitis.*

1. Nõukogude inimesed täitsid edukalt sõjajärgsete viisaastakute ülesanded. 2. Nõukogude valitsus pooldab koostööd rahvaste vahel. 3. Õpilased korrastasid spordiväljaku. 4. Pioneerid hakka-

sid ette valmistama rühmakoondust. 5. Päevakord võeti ühel hääl-
 lel vastu. 6. Meie koolis asutati kirjandusring. 7. Kui kooli tuled,
 võta viiul ühes, ma õpetan sind. (*O. Luts.*) 8. Autojuhid süütasid
 tuled, kuid prožektorite valgus lämbus lumetuisus. (*E. Männik.*)
 9. Tiit Mäeots kustutas autotuled. (*R. Sirge.*) 10. Korraga tajus ta
 enda ees nagu varju. (*E. Vilde.*) 11. Mees männi all hoidis tule-
 lonti ikka kõrgel, seda aeg-ajalt pea ümber keerutades. (*E. Born-
 höhe.*) 12. Ta võtab raiepaku kõrvalt kirve ja äkkepulga. (*O. Münt-
 her.*) 13. Lõng tühjendab koonla ja täidab pooli. (*L. Koidula.*)
 14. Armastuse ja enesesalgamisega põetas ta teda raske haiguse
 ajal. (*E. Vilde.*)

Harjutus 113. Leia sihtis ja nimeta, millisele küsimusele ta
 vastab.

1. Õpilane istub laua ääres ja kirjutab harjutust. 2. Kogenuð
 meister õpetab noortöölilistele ohutustehnikat. 3. Illimar kohtas
 kooliteel oma sõpra. 4. Mare luges juba eile selle raamatu läbi.
 5. Töölised täitsid uue kohustuse ennetähtaegselt. 6. Elektrijaa-
 mad annavad linnale elektrienergiat. 7. Töö loob külluse linnades
 ja külades. 8. Varsti lõpetatakse kolhoosis viljakoristustööd.
 9. Õpilased kaunistasid oktoobripühadeks klassiruumi. 10. Kinosa-
 demonstreeriti huvitavat filmi.

Harjutus 114. Kasuta sihitisena järgnevaid sõnu: *raamatut,*
tinti, muusikat, pluusi, palitu, mütsi, portfelli, küsimus, saapad,
kindad, ettekannet, kirjandi.

Näidis. Õpilane võttis *palitu*. Ta pani *mütsi* pähe.

b) Täis- ja osasihitis.

Meenuta täis- ja osaaluse, täis- ja osaõeldistäite käändeid
 ja tarvitamist.

Järgneva tabeli järgi tee kindlaks, mis käändes sihtis esineb.

Täissihitis	Osasihitis
Rein kutsus õe kaasa.	Jaak nägi oma sõpra .
Leida tegi harjutuse valmis.	Õpilane kirjutab harjutust .
Võta vend kaasa!	Ta ei võtnud venda kaasa.
Kirjutati harjutused ära.	Kirjutati harjutusi .

Sihitis esineb ainsuse ja mitmuse **nimetavas** ning **osastavas** ja ainsuse **omastavas** käändes.

Nimetavas ja omastavas käändes olevat sihitist nimetame **täissihitiseks** ja osastavas käändes olevat sihitist **osasihitiseks**.

Vaatle täis- ja osasihitise tähenduse erinevust.

Täissihitis (kes? mis? kelle? mille?)	Osasihitis (keda? mida?)
<p>1. <i>Tint valati pudelisse.</i> <i>Õpilane pani raamatud riulile.</i></p> <p>Väljendab tervikut, kõiki esemeid.</p>	<p><i>Pudelist võeti tinti.</i> <i>Tõime ka raamatuid kaasa.</i></p> <p>Väljendab osa või ebamäärast hulka esemeist.</p>
<p>2. <i>Kaevasime peenra ümber (mille?, lõpetatud tegevus).</i> <i>Pioneer loeb raamatu ja ajakirja läbi (lõpetatud tegevus).</i></p> <p>Väljendab, et tegevus on lõpetatud või lõpetatav.</p>	<p><i>Kaevasime peenart (mida? lõpetamata tegevus).</i> <i>Pioneer loeb raamatut ja ajakirja (korduv, kestev tegevus).</i></p> <p>Väljendab, et tegevus on lõpetamata, kestev või korduv.</p>
<p>3. <i>Sulgege aken ja uks!</i> (jaatav kõne)</p> <p>Täissihitist võib tarvitada ainult jaatava kõne puhul.</p>	<p><i>Ärge sulgege akent ega ust!</i> (eitav kõne)</p> <p>Eitava kõne puhul peab olema osasihitis.</p>

Täissihitis esineb ainult jaatavas lauses, väljendab tervikut ja lõpetatud või lõpetatavat tegevust.

Osasihitis väljendab osa, ebamäärast hulka või lõpetamata tegevust. Eitavas lauses saab esineda ainult osasihitis.

Täissihitist võib tarvitada ainult siis, kui kõik kolm täissihitise tingimust on täidetud (tervik, lõpetatud tegevus ja jaatav lause). Näit. *Ants kirjutas kirjandi valmis.*

Kui üht või mitut tässihitise tingimust pole täidetud, tuleb tarvitada **osasihitist**. Näit. *Ants kirjutas kirjandit. Ta ei kirjutanud kirjandit valmis.*

Harjutus 115. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse ja anna vastav seletus.

1. Jahimees laskis (jänes ja teder) maha. 2. Poisile tehakse praegu (uus ülikond). 3. Luule ostis enesele (fotoaparaat). 4. Villu kuulis (ilusad muusikahelid). 5. Kunstnik lõpetas eile pildi (maali-mine). 6. Kool sai endale (uus ilus võimla). 7. Toa (uks) ei tohi lahti jätta. 8. Helga kirjutab praegu (kirjand). 9. Mees oli rajanud endale (ilus aed). 10. Ära unusta oma (sõbrad)! 11. (Poiss) võeti linna kaasa.

Harjutus 116. Pane sulgudes olevad sihitised (koos nende laienditega) õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Täis- ja osasihitis*.

1. Ta ei saanud oma (mõte) lõpuni arutada, sest noor mädrus, kes kogu aeg (laev) teraselt silmas pidas, hüüdis: «Ahoi, paat!» (*E. Männik.*) 2. Teadus, kirjandus ja kunst teenivad Nõukogude-maal innukalt rahva ja riigi (huvid). 3. Ahnesti luges ta iga (sala-jane lendleht) läbi. (*A. H. Tammsaare.*) 4. Nõukogude inimesed ei armasta (asjatu kõhklemine). 5. Eesrindlane saavutas (järjekordne töövõit). 6. Meie kooli raamatukogu sai tänavu (uued raamatud). 7. Ärge unustage etteütluse vigade (parandamine)! 8. Pioneer kavatses osta kauplusest (uus raamat). 9. Pioneerid saavutasid üle-rajoonilistel võistlustel (esikoht). 10. Meie korraldasime kooli-vaheajal (kontsert). 11. Õpilased ostsid (uued vihikud). 12. Kevadel pärast õppetöö lõppu korraldatakse (ekskursioonid). 13. Õpetaja andis mulle (tänapane «Noorte Hää!»). 14. Paljud meie kirjani-kud käsitlevad oma loomingus looduse (ümberkujundamine).

Harjutus 117. Pane sulgudes olevad sihitised koos laienditega õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Täis- ja osasihitis*.

1. Kütt laskis küll (rebane), kuid ei tabanud. 2. Varane vares pühib (nokk), hiline saputab (tiivad). 3. Mikk ei kirjuta praegu (kirjand), vaid õele (kiri). 4. Maimu kirjutas (kirjand) valmis. 5. Kes peab otsustama (see küsimus)? 6. Anna aega (ader) seada! 7. Orasest tuntakse (vili), tegudest (inimene). 8. Lõpetan kohe

(see töö). 9. Ema pakkus külalisele (kohv ja võileib). 10. Kas traktorist kündis (see põld)? 11. Kuulsime (imeilus laul). 12. Tädi leidis (parem koht). 13. Keegi ei võtnud (väike poiss) kaasa. 14. Ema pani (päevik) lauale. 15. Viive ei viinud (päevik) ära.

Harjutus 118. Moodusta lauseid, valides vasakpoolsest tulbast tegusõna ja parempoolsest tulbast temale sobiva täis- või osasihitise.

ei salli, vaatlesime	heeringaid, gaasi
tõite, kutsuti	võla, muusikat
küsitakse, kuulake	põldu, lohakust
künti, püüdsite	merd, ämbri
lisage, tasub	direktor, õpilasi

Näidis. *Peeter ei salli lohakust.*

Harjutus 119. Koosta lauseid, milles ainsusliku osasihitiseks esineksid järgnevad sõnad: *kangur, korsten, lugemik, pliit, vabrik, krae, vaagen, tahvel, vedelik, kelder, meri, veski, rannik, mölder, murre, pähkel*. Pealkirjaks: *Ainsusliku osasihitise käändelõpp.*

Näidis: *Kohtasime kuulsat kangrut.*

Harjutus 120. Mõttele lauseid, milles mitmusliku osasihitiseks esineksid järgnevad sõnad: *aktus, look, käsi, sälg, maastik, pähkel, püüe, brigadir, võit, novaator, ümbrik, võti, protsent*. Pealkirjaks: *Mitmuslik osasihitis.*

Näidis. *Korraldati aktusi.*

Harjutus 121. Koosta lühikirjand teemal «Ekskursioopil», milles esineks rohkesti täis- ja osasihitisi. Sihitisele tõmba joon alla.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis erinevus on sihilistel ja sihitutel tegusõnadel?
2. Mida väljendab sihitis?
3. Millistes vormides sihitis esineb?
4. Mida väljendab täis-, mida osasihitis?
5. Milliseis käändeis on täis-, milliseis osasihitis?
6. Mis tingimused peavad täidetud olema täis- ja osasihitise tarvitamisel?

7. Meenuta eespool toodud tähtsamaid suure ja väikese algustähe tarvitamise juhtumeid.
8. Milline erinevus on *lugemik-* ja *õpik-*tüüpi sõnade käänamisel?
9. Millised on tähtsamad aluse ja öeldise ühildumise reeglid?

Harjutus 122. Kirjuta sõnad suure või väikese algustähega. Pealkirjaks: *Suur ja väike algustäht.*

1. Üleliiduline (L, l)eninlik (K, k)ommunistlik (N, n)oorsooühing on meie noorsoo massiorganisatsioon. 2. Mitte asjata ei nimetata (K, k)ommunistlikku (N, n)oorsooühingut (N, n)õukogude riigi kaadri sepikojaks. 3. Nõukogude (L, l)iidu rahuarmastav välispoliitika väljendab rahva siirast rahutahet. 4. Riigivõimuorganeks (K, k)raides, (O, o)blastites, (A, a)utonoomsetes (O, o)blastites, (R, r)ahvusringkondades, rajoonides, linnades ja külates on töötajate poolt valitud (T, t)ööraha (S, s)aadikute (N, n)õukogud. 5. Oöl vastu 25. oktoobrit 1917 kuulutas kahurite mürin ristleja «(A, a)urora» pardalt uue ajastu, (S, s)uure (S, s)otsialistliku (O, o)ktoobrirevolutsiooni ajastu algust. 6. Suure (V, v)enemaa proletariaadiga läks ka (E, e)esti töörahvas otsustavale rünnakule vana maailma vastu. 7. Kommunistliku (N, n)oorsooühingu on loonud (K, k)ommunistlik (P, p)artei. 8. Ta loodi võitluses (N, n)õukogude võimu rajamise ja kindlustamise eest. 9. 30. oktoobrit 1918. aastal, päeva, mil avati (V, v)enemaa (K, k)ommunistliku (N, n)oorsooühingu I (K, k)ongress Moskvas, peetakse (K, k)ommunistliku (N, n)oorsooühingu rajamise päevaks. 10. Kõrged autasud — 3 Lenini ordenit, (P, p)unalipu ja (T, t)ööpunalipu orden — on üldrahvalik tunnustus (K, k)ommunistliku (N, n)oorsooühingu teenete eest. 11. Igaveseks jääb (N, n)õukogude rahva mällu püsima mälestus 28 kaardiväelasest-(P, p)anfiilovlasest. 12. Teine (M, m)aaailmasõda oli suureks katsumuseks noorele paljurahvuselisele (N, n)õukogude riigile. 13. Läti NSV (Ü, ü)lemnõukogu (P, p)resiidium andis välja seadluse (L, l)äti rajoonide, linnade, alevite ja külade (T, t)ööraha (S, s)aadikute (N, n)õukogude valimiste läbiviimise kohta. 14. Koos (N, n)õukogude rahvaga võitleb rahu eest kogu progressiivne inimkond.

Harjutus 123. Ütle ainsuse osastav, mitmuse omastav ja osastav:

kolhoosnik, sotsialistlik, leidlik, kaasik, tootlik, kuusik, taldrik, mesinik, vihik, tuulik, lepik, kaeblik, ümbrik, saadik, nüri,

küülik, ämblik, kirglik, tõusik, sputnik, kartlik, purjekas, püüdlük, tüdruk, kiuslik, mäestik, taldrik, südi, okslik, elanik, latikas, auklik, pisik, hommik, künklik, kunstnik.

Harjutus 124. Kirjuta ühe või kahe tähega.

1. Kunstnik .. e tööd ehtisid koolisaali. 2. Dekaadist võttis osa palju kunstnik .. e. 3. Õpilased olid pidulik .. us meeleolus. 4. Nõudlik .. ust õpetajast peetakse lugu. 5. Nõudlik .. e inimestega on hea töötada. 6. Enese vastu nõudlik .. e inimesi austatakse. 7. Sellest piinlik .. ust juhtumist me enam ei räägi. 8. Piinlik .. e juhtumeid tuleb vältida. 9. Hoidume piinlik .. udest kõnelustest. 10. Nende piinlik .. e juhtumite arutamine võttis aega. 11. Ohtlik .. el kohtadel sõidame tasa. 12. Möödusime ohtlik .. ust kohast. 13. Õpetaja kiitis püüdlük .. e õpilasi. 14. Püüdlük .. est poistest kõneldi korduvalt. 15. Sellest püüdlük .. ust poisist saab asja.

Harjutus 125. Pane sulgudes olev tegusõna õigesse olevikuvormi.

1. Koeri (jooksma) tänaval. 2. Need kaks õpilast (kirjutama) luuletusi. 3. Peenral (õitsema) siniseid ja kollaseid lilli. 4. Parv linde (lendama) üle maja. 5. Need harjutused ja kirjandid (tulema) ära anda. 6. Koer ja kass (tulema) tuppa. 7. Aias (jooksma) poiss ja tüdruk. 8. Rahvas (ruttama) teatrisse. 9. Küüni kõrval (olema) 2 hunnikut heinu. 10. Põllul (töötama) praegu viis kolhoosnikut. 11. Tööd ja toimetused (tulema) enne peole minekut lõpetada. 12. See abielupaar (ostma) endale televiisori.

c) Täissihitis nimetavas ja omastavas käändes.

Vaatle lauseid.

Täissihitise vorm	Täissihitise reeglid
1. Omastav. <i>Nõukogude armee võitis vaenlase.</i>	Ainsuslik täissihitis on harilikult omastavas .
2. Nimetav. a) <i>Võideti vaenlane.</i> b) <i>Võida vaenlane!</i>	Täissihitis on ainsuse nimetavas , a) kui öeldis on umbisikulises tegumoes; b) kui öeldis on käskivas kõneviisis.

Harjutus 126. Pane sulgudes olevad täissihitised (koos laienditega) õigesse käändesse ja nimeta vastav reegel.

1. Koostage (album) õpilaste paremaid tööd. 2. Õpilased koostavad (album). 3. (Tänavune kevadkülv) valmistati hästi ette. 4. Kolhoos «Edu» lõpetas esimesena (kevadkülv). 5. Klass otsustas (uus seinaleht) välja anda. 6. Otsustati (uus seinaleht) välja anda. 7. Repertuaari võeti (operett «Lõbus lesk»). 8. Õpilane kirjutas (kirjand) lõpuni. 9. (Kirjand) kirjutatakse lõpuni. 10. Andke mulle (pliiats ja paber). 11. Sõber andis talle (pliiats ja paber). 12. Lõpetage (referaat) õigeaks ajaks. 13. Õpilased lõpetasid (referaat) õigeaks ajaks.

Harjutus 127. Koosta lauseid, milles ainsuslik tässihitis esineks nimetavas või omastavas käändes, kasutades selleks sõnu *raamat, kirjand, küsimus, kaart, tahvel*.

Näidis. *Raamat loeti läbi. Vambola luges raamatu läbi.*

Harjutus 128. Pane sulgudes olevad sihitised (koos laienditega) õigesse käändesse ja ütle vastav reegel.

1. Kujutlege oma (kodumaa) kümne aasta pärast. 2. Koguge juba aegsasti tööks (vajalik materjal). 3. Töölised ehtasid (uus vabrik). 4. (Edukad õpilased) ei heiduta õppeaine raskus. 5. Draamaringi liikmete poolt esitati koolipeol (näidend). 6. Tõin raamatukogust referaadi tegemiseks (vajalik raamat). 7. Kolhoosnikud jõudsid (hein) enne vihma küüni vedada. 8. Õpilane tellis endale («Noorus»). 9. Sügisel müüdi riigile (vili) üle plaani. 10. Pärast klassitööd vaatas õpetaja (kõik vihikud) läbi. 11. (Raamatud) lugedes ei unusta ma ka kirjaniku keele (jalgimine). 12. Anna mulle (parem sulg)!

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis käändes on harilikult ainsuslik tässihitis?
2. Mis käändes on tässihitis, kui lause öeldis on umbisikuline?
3. Mis käändes on tässihitis, kui öeldis on käskivas kõneviisis?

B.

4. Milline erinevus on II ja III välte häälikute hääldamisel?
5. Kuidas moodustatakse *pesa-* ja *sepp-*tüüpi sõnade lühike mitmuse osastav?
6. Millises vormis on öeldis mitmusliku osaaluse puhul?

Harjutus 129. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja loe sõnu, hääldades hoolikalt sulghäälikute pikkust.

leidlik—e poistega	lõp—eb otsa
sat—uvad metsa	lõp—es otsa
püüdlik—e inimesi	õnnelik—ude laste
ämblik—e võrkudes	hak—anud tööle
sat—ub siia	arglik—ud lapsed
tek—ib kahtlus	sat—usid eksiteele
okslik—est kep—idest	tal tek—ivad kahtlused
kuk—ub maha	mõt—etud jutud
mõt—etu kartus	huk—uvaid laevu
tut—avatesse kohtadesse	süt—ivaid tähti
künklik—est maastik—est	süt—ib tuli
nõudlik—e õpetajaid	kat—ub lumega

Harjutus 130. Moodusta järgnevate sõnade mitmuse osastav:

vana relv, ränk asi, pikk pärn, kuiv sööt(a), õrn kujutelm(a), märg hurt, must lõng, märg king, raske kivi, uus osakond, kauge põld, järsk org, tühi mets, nõrk rühm, punane laik, hea põllutööriist, kerge ader, kallid sõlg, väle põder, peen võrk, noor lätlane, eesrindlik osakond, sügisene ilm, kinnine ümbrik, soine ümbrus, tõeline põhjus, lahtine tund, õhtune retk, kiire auto, virk eit, paks kaas.

Harjutus 131. Leia alus, pane see mitmuse osastavasse ja muuda vastavalt ka öeldise vormi.

1. Tuntud kirjanikud tulid meie kirjandusringi koosolekule.
2. Lahtised ümbrikud olid laual laiali.
3. Selles suures metsas elasid ka põdrad.
4. Kogred ujuvad tiigis.
5. Relvad olid laos.
6. Öunad olid keldris.
7. Kaugelt paistsid mäed.
8. Õpetajate toas on gloobus.
9. Selleks arvamuseks oli põhjus olemas.
10. Ilusad maastikud vilksatasid meist mööda.
11. Odrad olid aias.
12. Laual olid taldrikud, noad, kahvlid, liuad, vaagnad, kausid ja tirinad.
13. Selle tööga olid suured raskused.
14. Põrandal olid jäljed.
15. Tee ääres kasvab mänd.

Harjutus 132. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi. Pealkirjaks: *Aluse, öeldise ja öeldistäite vorm.*

1. (Lapsed) jooksid tuppa.
2. Puud ja põõsad (kõikuma — *lihtmin.*) tuules.
3. Toomas oli klassis (esimene õpilane — *kuulus*)

nende hulka). 4. Kaks naist (vestlema — *olevik*). 5. Hulk töölisi (ületama — *minevik*) päevanormi. 6. Jaak ja Tiiu (mängima — *olevik*) aias. 7. Tee ääres (ootama — *lihtmin.*) poiss ja tüdruk. 8. Parv sääski (pirisema — *olevik*) lepiku ääres. 9. Vahel (paistma — *olevik*) päike ja kuu korraga. 10. Need viis poissi (tulema — *lihtmin.*) juurde. 11. Sinna (ruttama) ka ema oma tütardega. 12. Mõju (avaldama) temale ka poeg ja poja sõber. 13. Riim ja värsimõõt (etendama) luuletuses tähtsat osa. 14. Paljudel õpilastel (olema — *min.*) tunnistustel head ja väga head hinded. 15. Mööda tänavat (minema) noor neiu koos külalistega Gruusiast.

2. MÄÄRUS.

a) Määruse mõiste.

Vaatle tegu-, omadus- ja määrsõna laiendeid järgnevais lauseis.

1. *Pioneerid ruttavad koolimajja* (kuhu?). 2. *Nad lähevad jalgsi ja jalgrattail* (kuidas?). 3. *Minna on kolm kilomeetrit* (kui palju?). 4. *Homme* (millal?) *tuleb naaberkoolneid külastama* (milleks?). 5. *Võistlus oli õige* (millisel määral?) *huvitav ja lõppes üsna* (kuivõrd?) *kiiresti*.

Sõrendatult trükitud laiendid näitavad tegevuse või oleku kohta, aega, viisi, määra ja otstarvet.

Lause kõrvalliiget, mis laiendab tegu-, omadus- või määrsõna, näidates kohta, aega, määra, viisi ja muid tingimusi ning suhteid, nimetatakse määruseks.

Määrus on järelikult igasugune tegusõna laiend, mis pole öeldistäide ega sihitis, samuti iga omadus- või määrsõna laiend.

Harjutus 133. Loe luuletust ja ütle, millisele küsimusele vastavad sõrendatult trükitud sõnad.

Kirjad isalt.

Juku elab Narvas
venna, emaga;
isa ainult harva
kohata võib ta.

Juku koolis rassib
(siin ta Juhan Haab),
juba seitse klassi
varsti läbi saab.

Lastesõimes vennas,	Ema mitmel teljel
pisikene Peep,	kauneid kangaid koob;
püsti hoida ennast	õhtul väikevelje
pingutusi teeb.	sõimest koju toob.

Täna Juku ammu
ootab väraval;
kärsitult seal tammub,
silmad säravad.

(P. Rummo.)

Harjutus 134. Tõmba määrusele joon alla ja nimeta küsimus. Pealkirjaks: *Määrus*.

1. Pioneerid jõudsid pealinna. 2. Trammid ja autobussid sõitsid mööda tänavaid. 3. Töölised tõttasid tehasesse. 4. Eemalt paisitis uus teatrihoone. 5. Kiiresti mindi üle tänav. 6. Käidi mitu korda tehastes ja asutustes. 7. Linnas oldi kaks päeva. 8. Koju jõuti kolmapäeval. 9. Selle ekskursiooni põhjal korraldati vestlus ja kirjutati kirjand. 10. Paljud kirjutasid väga huvitavalt.

Näidis. *Pioneerid jõudsid pealinna* (kuhu?).

Harjutus 135. Kasuta määrusena järgnevaid sõnu: *täna, homme, ülehomme, varsti, linnas, kolhoosis, vaikselt, hästi, kiiresti, 3 kilomeetrit, 5 kilogrammi, 2 tonni*.

Näidis. *Ülehomme on koolis kino*.

b) Määruse liigid.

Määrusel on palju liike. Tähtsamad neist on:

1. **Kohamäärus** — kus? kuhu? kust?

Näit. *Metsas* (kus?) *paistab päikest läbi okste* (kust?).
Ta tuli linnast (kust?) *ja läheb sovhoosi* (kuhu?).

2. **Ajamäärus** — millal? kui kaua? mis ajast? mis ajani?

Näit. *Õösiti* (millal?) *valgustasid kumad Kadrioru vanu puid*. (E. Männik.) *Vahepeal* (millal?) *oli inimene lähedale jõudnud*. *Sa käid nende saabastega kümme aastat* (kui kaua?). *Nad töötasid hommikust õhtuni* (kui kaua?).
Pärast tõusmist (millal?) *võimleme*.

3. Viisimäärus — kuidas?

Näit. *Noored õpivad hoolsasti* (kuidas?). *Kriuksatades* (kuidas?) *avanes lauda lai uks*. *Nüüd noorelt* (kuidas?) *ja värskelt* (kuidas?) *käib maikuune tuul ta lainetest mähaval rannal.* (J. Smuul.)

4. Hulgamäärus — kui palju?

Näit. *Sõitsime 40 km* (kui palju?). *Pakk kaalus 5 kilogrammi* (kui palju?).

Harjutus 136. Laienda järgnevaid lauseid eri liiki määrustega, lisades juurde küsimused.

Algas metsaistutamine ... Läksime ... Saabusime ... Õpetaja hakkas ... Meie klassi õpilased panid ... Mind saadeti ... Lõunat sõime ... Õhtul tulime ...

Harjutus 137. Kirjuta järgnev harjutus, kriipsuta määrused alla ja nimeta nende liik. Pealkirjaks: *Määrus*.

1. Kaunis on tagasitulek kallisse kodumajja katkestatud töö juurde. 2. Nüüd aga tuleb siin rängasti tööd teha. 3. Mehed kogunesid Maasalu juurde tuppa. 4. Roosi hakkas kiirustama pliidi juures. 5. Johannes Vao ei hulkunud asjatult mitu tundi ümberkaudseid salusid mööda. 6. Ähmaselt peegeldus valgus poleeritud mööbli kumerustel. 7. Seal Koordis on aktiivseid inimesi vähevõitu. 8. Ta süütas lambi väikesel laual voodi peatsis. 9. Õuest vankri juurest kuuldus arsti kannatamatut kõhatlemist. 10. Noormehe näoilme muutus vahetpidamata. 11. Paul laskis pilgul köögis ringi käia. (*H. Leberecht.*) 12. Meie maal ei ole ega saagi olla töötuid. 13. Ja nii soojalt süda tuksub sinu rõõmsa rahva seas. 14. Selgel hommikul on Kadriorus meeldiv jalutada. 15. Agroom sõi Viljandisse nõupidamisele. 16. Koosolekult tuldi hilja. 17. Määratud tähtjaks tuleb referaat valmis teha.

c) Määruse õigekeelsus.

Vaatle järgnevaid kohamäärusi.

Onu ruttas laevale (mitte: *laeva peale*). *Seda juhtub igal sammul* (mitte: *iga sammu peal*). *Auto jäi porri* (mitte: *pori sisse*) *kinni*. *Pudelis* (mitte: *pudeli sees*) *olid marjad*.

Kohamääruse tarvitamisel tuleb hoiduda tagasõnalistest väljendustest, kui on võimalik väljenduda käände abil.

Jälgi sõnade *turg* ja *tänav* tarvitamist kohamäärusena.

Õde läks turule (mitte: *turgu*). *Tädi oli turul* (mitte: *urus*). *Ta tuli kell 9 turult* (mitte: *urust*). *Õpetaja elab Kunderi tänavas*. *See maja asub Aia tänavas*. *Auto sõidab tänaval*.

Sõna *turg* tarvitatakse kohamäärusena alale-, alal- ja alaltütlevas käändes. Sõna *tänav* tarvitatakse seesütlevas käändes elu- ja alalise asukoha märkimiseks, muidu aga alalütlevas käändes.

Jälgi, millisele küsimusele vastab ajamäärus.

Millises käändes esineb harilikult ajamäärus?

21. juunil 1940. aastal kukutas Eesti töörahvas kodanliku valitsuse. 21. juulil samal aastal kuulutati välja Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, kes 6. augustil astus Nõukogude Liidu koosseisu. Suure Isamaasõja ajal oli Eesti vaenlase poolt ajutiselt okupeeritud.

Ajamäärus vastab harilikult küsimusele *milal?* ja esineb alalütlevas käändes.

Järelda näidete põhjal, millises käändes on kuude nimetused, mis esinevad ajamäärusena ilma kuupäevata.

Meie kooli aastapäev on jaanuaris. *Märtsis pühitseme rahvusvahelist naistepäeva*. *Mais on sageli vilud ilmad*.

Kuu nimetus ilma kuupäevata on ajamäärusena seesütlevas käändes.

Harjutus 138. Pane sulgudes olevad määrused õigesse käändesse.

1. Elasime (sõja aeg) Pärnus. 2. Jõudsin koju tagasi (maikuu). 3. Isa oli (heinaaeg) kolhoosis. 4. VI klassi õpilased käisid (minev nädal) ekskursioonil. 5. Vend Päärn on sündinud (5. jaanuar). 6. Ta vabanes sõjaväeteenistusest (jaanuar). 7. (Juuli ja august) on soojad ilmad. 8. Ema läks hommikul (turg). 9. Ants, minu sõber, elab (Koidula tänav). 10. Lapsed, ärge mängige (tänav)!

Võrdle:

Sihitis <i>mis? mille? mida?</i>	Ajamäärus <i>kui kaua?</i>	Hulgamäärus <i>kui palju?</i>
Ostsin raamatu.	Töötasin ühe tunni.	Käisime 1 kilomeetri.
Osteti raamat.	Töötati tund.	Käidi 1 kilomeeter.
Osta raamat!	Tööta tund!	Käi 1 kilomeeter!
Ei ostnud seda raamatut.	Ei töötanud enam tundigi.	Ei käinud kilomeetritki.

Ajamäärus, mis vastab küsimusele *kui kaua?*, ja hulgamäärus, mis vastab küsimusele *kui palju?*, esinevad nimetavas, omastavas ja osastavas käändes vastavalt sihitise reegleile.

Harjutus 139. Esita eespool toodud tabeli kujul laused: *Sõin pähkli* (sihitis). *Sõitsime kogu ööpäeva* (ajamäärus). *Leiba ostsime kilogrammi* (hulgamäärus).

Harjutus 140. Aseta sulgudes olevad aja- ja hulgamäärused (koos laienditega) õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Aja- ja hulgamäärus*.

1. Meie kolhoosis külvati juba (aprill). 2. Üldkoosolek peeti (15. aprill). 3. (Jaanuar) olid külmad ilmad. 4. Olime metsatööl (kogu nädal). 5. (Kogu nädal) töötati kibedasti. 6. Kõndisime jalgsi (hulk maad). 7. Sõitsime (üks tund) rongiga. 8. Oodati (mõni päev) uue brigaadi saabumist. 9. Poisi püütud kala kaalus (terve kilogramm). 10. Ta on elanud Leningradis (üks aasta). 11. Käisime (tükk maad) piki mereranda.

Harjutus 141. Nimeta määrused ja nende liik.

1. Oodatud külalised saabusid alles hilja õhtul. 2. Otsitav oli kadunud nagu maa alla. 3. Ta vaatas taeva poole ja nägi: kõrgel taeva all liuglesid mustade punktidenä võimsad kotkad. 4. Ta poleks tahtnud meie juurest ära minnagi. 5. Poiss ei suutnud kaua aega uinuda. 6. Palun oodake, sest kolhoosi esimees võib saabuda iga minut! 7. Metsatöödele kutsuti kommunistlikke noori ja noori. 8. Ta seisis teistest eemal ukse kõrval. 9. Lauda juures on karjaköök. 10. Järgmisel hommikul rändasime mööda maanteed linna poole. 11. Pidulikule aktusele tuli rohkesti õpilasi, õpetajaid ja külalisi. 12. Nõukogude Liidus ei ole tööpuudust. 13. Paa-

ril päeval ei julgenud mees kodunt välja minna. 14. Istuti laua äärde. 15. Asetasin raamatud ritta nende ilmumisaja järgi. 16. Paul vaatas aknast välja. 17. Juba varakult ruttasid traktoristid tööle. 18. Lydia Koidula suri 11. augustil 1886. a.

Harjutus 142. Punktiiri asemele pane sobiv kohta, aja- või hulgamäärus.

1. Must kass lebas ... (*kohamäärus*). 2. Ta oli reisil kogu ... (*ajamäärus*). 3. Marju ostsime terve ... (*hulgamäärus*). 4. Vihma tõttu oldi terve ... toas. 5. Onu Mihkel elab Jakobsoni ... 6. Ema sünnipäev oli 5. ... 7. Õde on sündinud ... (*kuu nimetus ilma kuupäevata*). 8. Olge terve ... vabas looduses! 9. Nad ei olnud Leningradis ... (*ajamäärus*). 10. Poiss kuulab mind ... (*kui kaua?*) vaikides. 11. Õde elab Kunderi ... (*kus?*). 12. Enn käis hommikul ... (*kus?*) värsked kartuleid ostmas.

Harjutus 143. Teksti lugemisel nimeta sihitised ning määrused.

Mispärast on vaja õppida?

Kooliteel võime sageli näha, kuidas traktoriga põldu küntakse. Meie isade ajal künti aga hobusega. Kummaga on parem künda? Muidugi traktoriga. Aga traktoriga kündes peab rohkem teadma. Hobusele ütled «nõõ!» ja hobune läheb, aga kui traktorile ütled «nõõ!», ei lähe ta kuhugi. Traktorist peab teadma rohkem, et seda käima panna. Vanasti sõideti Tallinna killavooriga. Praegu aga sõidetakse rongi, auto või lennukiga. Selleks et välja mõelda vedurit, autot või lennukit, tuli inimestel palju õppida.

Mõni mõtleb: on vaja õppida selleks, et mitte isa-ema käest tõrelda saada. Mõni teine mõtleb: on vaja õppida sellepärast, et koolis teiste ees oma viitega tähtis olla. Kuid õppima peab ainult sellepärast, et hiljem midagi osata ja oskusega kaasa aidata elu paremaks muutmisele.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Millist lauseliiget nimetame määruseks?
2. Nimeta tähtsamaid määruse liike!
3. Mida tead kohamääruse tarvitamisest?
4. Meenuta ajamääruse tarvitamise tähtsamaid reegleid!

5. Ütle tähestik!

6. Kuidas kirjutatakse kaassõnad nimisõna suhtes?

7. Milline tegusõna vorm on lauses öeldiseks?

Harjutus 144. Kirjuta sedelikestele ja aseta tähestikulisse järjekorda järgmised kirjanike nimed. Ühesuguste nimede puhul arvesta eesnime tähte.

E. Männik, A. Jakobson, J. Smuul, J. Madarik, D. Vaarandi, M. Raud, J. Kärner, R. Parve, F. Kotta, E. Vilde, A. H. Tammsaare, E. Peterson-Särgava, J. Sommer, Fr. R. Kreutzwald, Fr. R. Faehlmann, L. Koidula, J. Liiv, J. Tamm, E. Bornhöhe, C. R. Jakobson, P. Jakobson, E. Tammlaan, R. Sirge, J. Sütiste, O. Tooming, A. Hint, A. Kitzberg, P. Vallak, E. Krusten, J. Barbarus, E. Kippel, A. Haava, E. Hiir, M. Gorki, V. Majakovski, A. Tolstoi, A. Fadejev, M. Šolohhov, K. Fedin, K. Simonov, V. Panova, V. Ažajev, S. Babajevski, F. Gladkov, P. Pavlenko, O. Gontšar, A. Upit, L. Tolstoi

Harjutus 145. Kirjuta sõnad kokku või lahku:

jaama ees, ala tasa, kodu poole, metsa taga, teed mööda, ida poolt, üle põllu, üles poole, raadio teel, ees kätt, kust poolt, tee ääres, trepi all, lääne poolt, vastu kallast, puu külge.

Harjutus 146. Tõmba öeldisele 2 joont alla ja kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt.

1. Sõjas huk—ub miljoneid inimesi, sellepärast on kogu maailma rahvad hak—anud üha rohkem sõja vastu võitlema. 2. Tal tek—ib kummaline tunne, nagu hak—aks ta kuk—uma. 3. Nooruk kuk—us ja sat—us ärevusse. 4. Siia sat—uvad harva ka mõned tut—avad. 5. Laps oli hak—anud üle tõk—e ronima. 6. Kui pimedas hak—atakse rut—ama, võidakse hõlpsasti kuk—uda. 7. Heiti võt—is uue vihiku ja istus üm—arguse laua äärde. 8. Varsti lõp—eb ekskursioon ja lõp—evad ka lõbusad päevad; tuleb hak—ata tööle. 9. Metsad olid mat—unud sinakasse ut—u. 10. Kuldnok—ad hüp—asid õnnelik—ena pesakasti ümber. 11. Ootasime kannatlik—ult; viimaks arvasime, et kauem oodata on mõt—etu, kuid lõp—uks nägime tut—avat kuju kiirel sam—ul lähenemas. 12. Kogu lugu sat—ub üha enam unustusse ja asemele tek—ib uusi lugusid.

a) Täiendi mõiste.

Jälgi, millisesse sõnaliiki kuuluvaid sõnu laiendavad jämen-
datult trükitud kõrvalliikmed.

Mesikäpa süda oli selle sõnumi üle rõõmus. (*Fr. R. Kreutz-
wald.*) **Kirjutaja pisuke** hobuseke ja **kitsas** vanker ei
tõstnud tuju. (*E. Särgava.*) Silmapilguks tegi mõte, et ta ennast
kavalast rüütlist nagu **rumal** laps petta oli lasknud, **sepa**
mõistuse segaseks. (*E. Bornhöhe.*)

Lause kõrvalliiget, mis laiendab nimisõna, nimetame
täiendiks.

Täiend vastab küsimusele *missugune? kelle? mille?*

Harjutus 147. Antud nimisõnale lisa sobiv täiend:

... inimene, ... õpilane, ... laps, ... meremees, ... sõdur,
... lendur, ... kaevur, ... kalur, ... vend, ... õde, ... direktor,
... organisaator, ... puu, ... raamat, ... vihik, ... tänav, ...
uks, ... kell, ... lamp, ... aken.

Harjutus 148. Tõmba täiendile joon alla ja ütle, millise sõna
juurde see kuulub.

1. Pioneerid istusid põliste puude all. 2. Nad kuulasid pioneeri-
juhi jutustust. 3. Ta rääkis matkadest. 4. Huvitav jutustus lõppes.
5. Suuremad poisid läksid tehnikaringi koosolekule. 6. Mõned
tütarlapsed ja väiksemad poisid läksid lühikesele matkale.
7. Vanade puude all oli nüüd vaikne. 8. Ainult kuldnokk laulis
oma majakese ees. 9. Ilusate mänguväljakute vahel kõndis laagri
korrapidaja. 10. Noored aednikud töötasid kirjude lillepeenarde
juures. 11. Mõnikord abistame lähedast kolhoosi. 12. Suvine päev
möödus laagris kiiresti.

Harjutus 149. Koosta 5 lauset, kus täiendina esineksid sõnad
kõrge, põnev, raske, poisi, tüdruku, kasulik, maja, kooli.

Täiendile tõmba joon alla.

Näidis. *Kõrge puu kasvab kooli õues.*

b. Täiendi liigid.

Millisele küsimusele vastavad täiendid kummaski tulbas?

Ain on parim õpilane.	Ain on meie klassi õpilane.
Hea sõna võidab võõra väe.	Kõneleja sõnad võitsid kuulajate südamed.
Tallatud teel ei kasva rohtu.	Linna teedel on asfaltsillutis.

Täiendit, mis vastab küsimusele *missugune?*, nimetame *omadussõnaliseks* täiendiks.

Täiendit, mis vastab küsimusele *kelle? mille?*, nimetame *nimisõnaliseks* täiendiks.

Harjutus 150. Pane igasse lausesse *omadussõnaline* ja *nimisõnaline* täiend ning tõmba neile joon alla. Pealkirjaks *Omadus- ja nimisõnaline täiend*.

1. Vend loeb raamatut. 2. Õde õmbleb kleiti. 3. Lapsed mängivad aias. 4. Metsa ääres on majake. 5. Jõgi jookseb läbi heinamaa.

Näidis. *Juhan lahendab ülesannet. — Naabri Juhan lahendab rasket ülesannet.*

Harjutus 151. Moodusta viis lauset, milles esineb *omadus- ja nimisõnalisi* täiendeid. Täiendeile tõmba joon alla. Pealkirjaks: *Täiendi liigid*.

c) Täiendi ühildumine.

Jälgi täiendi ja tema põhisõna käänat ning arvu.

Tublid mehed ei karda **rasket** tööd.

Eesrindlikus koolis on palju **tublisid** õpilasi.

Kõnelesime **huvitavast** filmist.

Omadussõnaline täiend ühildub oma põhisõnaga arvus ja käändes.

Kui *nimisõna* esineb *olevas, rajavas, ilma- või kaasaütlevas (-ni, -na, -ta, -ga)*, on täiend *omastavas* käändes. Näit. *Vapraste pioneeridena viisid nad ettevõtte*

ilma väiksemagi kõhkluseta väsimatu tööga õnneliku lõpuni.

Vaatleme mineviku kesksõnade esinemist täiendina.

Maalt **saabunud** poisil oli uudne käia **asfalteeritud** tänavail. Ta silmitses **dekoreeritud** vaateaknaid. Riiulil oli **loetud** raamatuid.

nud- ja *tud-*kesksõna ei käändu, seega ei ühildu täiendina nimisõnaga.

Mitteühilduva täiendina esineb ka asesõna *oma* (oma õpikust, oma õpikud, oma õpikuid). *Enese* ei esine täiendina, vaid tegusõna laiendina (võttis *enesele*, vaatas *enese* ette jne.).

Harjutus 152. Laienda järgnevate lausete nimisõnu täienditega ja pane sulgudesse nende järele küsimus. Pealkirjaks: *Täiend*.

1. Vend kirjutas esimehele kirja. 2. Õpetaja rääkis tunnis kangelastest. 3. Isa kündis hommikul kesa. 4. Lõokesed lõõritasid õhus. 5. Õuest kostis laulu ja hääli. 6. Kolhoosnik sõitis koormaga väravast välja.

Harjutus 153. Aseta (suuliselt) sulgudes olevad täiendid nõutavasse käändesse.

1. (Sotsialistlik) ühiskonnas hinnatakse (iga) inimest tema (loov) töö järgi. 2. Juba (mitmes) päeva ootas ema (oma armastatud) poega. 3. (Võimas) traktoreid kasutati (suur) eduga kolhoosi (vastjuuritud) uudismaal. 4. (Väike) sädemest (suur) tuleni on (lühike) maa. 5. (Hea) sõnad jahutavad rohkem kui (külm) vesi. 6. (Sügav) orujärved on nagu (sinine hangunud) klaasist. 7. Nad peegeldavad (valge) põuapilvi ja kaldal (kasvav) toomingaid. 8. (Kõnesolev) raamatuist ilmusid (möödunud) aastal (uus, parandatud) trükid. 9. Kas teie sovhoosis kasvatatakse (punane tõug) karja?

Harjutus 154. Täida lüngad sõnaga *oma* või *enese*. Pealkirjaks: «*Oma*» ja «*enese*» tarvitamine.

1. Arendage ... võimeid. 2. Kutsuge ... vanemad koolimajja koosolekule. 3. Ärge võtke ... liiga rasket ülesannet. 4. Paljud ei märka ... puudusi. 5. Tiit sai ... uue pinginaabri. 6. Kas igapähele

on ... päevakava? 7. Paul ei olnud ... tööga rahul. 8. Ta andis ... sõna edaspidi paremini töötada. 9. Aili pani ... raamatud riulile. 10. Küsige seda ... õpetajalt.

kirjalikult
Harjutus 155. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi.

1. Jahimehed lähenesid (vana) karule. 2. Ära käi (pika) juustega. 3. Keegi ei kuulunud tema (kulunud) nalju. 4. Katrin mõtles sageli oma (vana) emale. 5. Tänu oma (leidlik) mõistusele jõudis mees (suured) pingutustega pärale. 6. Lapsed tervitasid klassijuhatajat (rahvusvahelise) naistepäeval (ilusa) lilledega ja (hoogsa) lauludega. 7. (Ärksa) vaimule on siin palju tegevust. 8. (Kiire) töödega on vaja rutata. 9. Nahkalbum oli (kauni) välimusega. 10. Klassijuhatajatunnis kõnelesime (viisaka) käitumisest. 11. Ta usaldas saladuse (oma) vennale. 12. (Hoolsa) õpilasena tuli Rein varakult. 13. Tuul keerutas (koltunud) lehti. 14. (Suure) kogemustega brigadiril jätkus (kõik) praktikantidele tööd. 15. (Tume) silmadega ja (pika) juustega tütarlaps andis (iga) rühmale korralduse edasi. 16. (Kõik) neid inimesi ühendab armastus oma kodumaa vastu.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis on täiend?
2. Nimeta täiendi liigid!
3. Kuidas ühildub omadussõnaline täiend?
4. Mida tead *nud-*, *tud-*täiendi ühildumisest?
5. Millal tarvitatakse *oma*, millal *enese*?

B.

6. Kuidas kirjutatakse ja hääldatakse võõrsõnu?
7. Meenuta ühesilbiliste sõnade (*sul, mul, tal, kel, mil, sel, ma, sa, ta, kus, mis* jt.) lõpphääliku kirjutamist.
8. Kuidas moodustatakse lühike ülivõrre (ilusaid — ilusaim, vajalikke — vajalikem)?
9. Millise vormi järgi moodustatakse *nud*-kesksõna?

Harjutus 156. Leia võõrsõnade tähendus. Häälda õigesti ja kirjuta etteütlemise järgi.

Ekskursioon, portfellig, grandioossed, põhižanr, priieksemplar, transport, stipendiaatide, kontakt, territoorium, protsess, professor, demokraadid, likvideerida, akadeemik, abituriendid, materia-

lism, materialist, materjal, sümpaatiaga, tragöödiad, fantaasiat, elektrifitseerima, festival, fosfor, tušiga, tšempion, brošüür; Faehlmann.

Harjutus 157. Kasuta järgnevaid sõnu lauses:

tol — toll, sel — sell, küll, sul, mul — mull, tal — tall, ma — maa, sa — saa.

Harjutus 158. Moodusta ülivõrre, kui võimalik, siis lühike:

lage, õnnelik, lahtine, kasulik, lahja, kurb, rõõmus, valus, elav, künklik, vastik, tubli, vana, hea.

Harjutus 159. Moodusta antud sõnadest *nud*-kesksõna ja kasuta seda öeldise osana:

võrdlema, öelda, rääkima, töötama, võimlema, vihtlema, kerkima, veenma, ootama, pesema, oskama, liuglema.

Näidis. *Ta oli oma tööd naabri omaga võrrelnud.*

Harjutus 160. Tarvita järgnevas harjutuses õigesti *oma* või *enda* (*enese*). Pealkirjaks: «*Oma*» ja «*enda*».

1. Pioneer ostis (omale — endale) uue kaelaräti. 2. Koondusel võttis ta (omale — endale) kohustuse õppida hindede «väga hea». 3. Ta kutsus kaasa (oma — enda) sõbra. 4. Kõigil on täita (oma — enda) ülesanne. 5. Pioneerijuht vestles (oma — enda) reisisit Krimmi. 6. (Oma — enda) arvamust avaldas ta esimesena. 7. Kõndides ära vahi (oma — enda) ette maha, vaid hoiu pea püsti! 8. Ta oli (oma — enda) edust nii vaimustatud, et võttis (omale — endale) uusi kohustusi. 9. Sõltumata (oma — enda) isiklikest huvidest, tuleb korraldada (oma — enda) töö ühiskonna huve silmas pidades. 10. Nad püüdsid (omale — endale) hankida ekskursiooniks suuremat autobussi. 11. E. Vilde on paljastanud (oma — enda) teoseis kapitalistliku ühiskonna pahesid. 12. Õpilane ostis (omale — endale) huvitava raamatu. 13. Iga pioneer hoiab (oma — enda) raamatuid hästi. 14. Ta peab (oma — enda) tööd parandama. 15. Ta mõtleb eeskätt teistele, siis alles (omale — endale). 16. Kas Virve sai (omale — endale) uue täitesulepea! 17. (Oma — enda) taga nägi ta Vellot. 18. Ehitasime (omale — endale) pisiauto ja sõitsime (oma — enda) masinaga võistlusele.

d) Lisand.

Vaatle jämendatult trükitud sõnu. Millised on nende põhisõnad ja mida nad väljendavad oma põhisõna suhtes?

Eesti NSV **pealinn** Tallinn Tallinn, Eesti NSV **pealinn**, asub Soome lahe ääres. asub Soome lahe ääres.

Eesti tuntuim **naisluuletaja** Koidula, eesti tuntuim **naisluuletaja**, veetis oma viimased eluaastad Kroonlinnas. veetis oma viimased eluaastad Kroonlinnas.

Eesti töötav rahvas austab oma **kirjanikku** Eduard Vildet. Eesti töötav rahvas austab Eduard Vildet, oma **kirjanikku**.

Vend **Mardil** on uus jalgratas. Ta külastas Marti, minu **venda**.

Kõnelesime Eesti NSV **rahvakunstnikust** H. Laurist. Kõnelesime H. Laurist, Eesti NSV **rahvakunstnikust**.

Jämendatult trükitud sõnad väljendavad üldjoontes sedasama mis nende põhisõna. Nad täpsustavad põhisõna mõtet, väljendavad seda teise sõnaga.

Täiendit, mis väljendab oma põhisõna mõistet teise sõnaga, nimetatakse lisandiks.

Lisand võib olla oma põhisõna ees või järel.

Märkus. Lisandiks loetakse ka eesnime perekonnanime juures: Kaarel Melsoja, Vambola Ehanurm, Mai Käsper, Ene Laanpere. Eesti keeles tarvitatakse eesnime harilikult perekonnanime ees.

Harjutus 161. Tõmba lisandile (koos laienditega) joon alla.

1. Tartus, ülikoolilinnas, on palju koole. 2. Ülikoolilinnas Tartus on palju koole. 3. Villem Niinepuu, kolhoosi esimees, on Tiidu onu. 4. Kolhoosi esimees Villem Niinepuu sõitis Moskva. 5. Jõgi, meie klassi organisaator, on hea kõrgushüppaja. 6. Meie klassi organisaator Susi on hea võrkpallimängija. 7. Tiit, kolhoosi sepp, luges parajasti ajalehte «Noorte Hääl». 8. Kolhoosi sepp Tiit luges parajasti «Noorte Häält», noorsoo häälekandjat. 9. Mihkel Veske, meie andekas luuletaja, oli ühtlasi esimesi eesti keeleteadlasi. 10. Meie andekas luuletaja Mihkel Veske on kogunud ja välja

andnud ilusaid rahvalaule. 11. Tema, Kaie pinginaaber, oli alati esimesena kohal. 12. Minu pinginaaber Juta on hea joonistaja.

Harjutus 162. Moodusta lisandiga lauseid, kasutades järgnevaid sõnaühendeid: *Nõukogude Liit, esimene sotsialistlik riik; sm. Kala, «Edu» kolhoosi esimees; kirjanik Hint; minu sõber Ülo; «Säde», pioneeride häälekandja; Viljandi, minu kodulinn; meie suurim järv Peipsi; Miina, minu tädi.* Pealkirjaks: *Lisand.*

Näidis. *Nõukogude Liit, esimene sotsialistlik riik, võitleb püsiva rahu eest.*

Jälgi koma tarvitamist lisandi puhul, olenevalt tema asendist põhisõna suhtes.

Kuuseorul, meie **vanempioneerijuhil**, on suur raamatukogu. Meie **vanempioneerijuhil** Kuuseorul on suur raamatukogu.

Kas olete käinud Kohtla-Järvel, **kaevuritelin**nas? Kas olete käinud **kaevuritelin**nas Kohtla-Järvel?

Põhisõna järel asetsev lisand eraldatakse koos laienditega muust lausest komaga.

Põhisõna ees olevat lisandit komaga ei eraldata.

Vaatle koma esinemist juhul, kui lisand on omastavas käändes.

See on Jaani, minu vanema **venna** mootorratas.

Jalutasime Tallinna, meie **pealinna** tänavail.

Kui põhisõna järel asetsev lisand on omastavas käändes, pannakse koma ainult lisandi ette.

Järeldame näidete põhjal, kuidas talitatakse olevas käändes esineva ja *kui*-lisandi puhul.

Kuuseorul **vanempioneerijuhina** oli palju tööd.

Kuuseorul **kui vanempioneerijuhil** oli palju tööd.

Lisandit olevas käändes, samuti *kui*-lisandit komaga ei eraldata.

Komaga eraldatakse	Komaga ei eraldata
<p>1) põhisõna järel olev lisand mõlemalt poolt, kui ta pole omastavas käändes. Näit. <i>Heldur, meie klassi organisaator, oli käitumiselt eeskujulik.</i></p> <p>2) põhisõna järel olev omastavaline lisand ainult eestpoolt. Näit. <i>Helduri, meie klassi organisaatori käitumine oli eeskujulik.</i></p>	<p>1) põhisõna ees olevat lisandit. Näit. <i>Minu sõber Heldur on meie klassi organisaator.</i></p> <p>2) kui-lisandit. Näit. <i>Heldur kui meie klassi organisaator on eeskujulik õpilane.</i></p> <p>3) lisandit olevas käändes. Näit. <i>Heldur meie klassi organisaatorina on huvitatud kõigi õppeedukusest.</i></p>

Harjutus 163. Tõmba lisandile koos laienditega joon alla ja pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks: *Lisand*.

1861. a. ilmus esmakordselt trükis «Kalevipoeg» eesti rahva-eepos. Ida-Eesti Kalevipoja-lugude tekkekoht on ühtlasi meie rahvaeepose koostajate Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi sünnikoduks. Juba lapsepõlves tutvusid mõlemad juttudega Kalevipojast kui suurest ja vägevast kangelasest. Koolivaheaegadel kogus Faehlmann müütide autor jutustusi Kalevipojast. Nende põhjal koostas ta «Muistendi Kalevipojast» eepose esialgse visandi, Pärast Faehlmanni varast surma jätkas tööd tema sõber ja võitluskaaslane Kreutzwald.

Kalevipoeg sügavalt rahvuslik kuju esineb eeposes töökana julgena ja teadmishimulisena. Me hindame Kalevipoega kui töökat julget ja teadmishimulist vägilast. Kalevipojale kui rahva esindajale on vastandatud Sarvik mõisnike ja orjastajate sümbol. Kalevipoeg armastatud rahvakangelane on oma kodumaa-armastusega meile sütitavaks eeskujuks.

Harjutus 164. Kasuta lauseis järgnevaid sõnarühmi. Jälgi koma tarvitamist lisandi eraldamisel. Pealkirjaks: *Koma tarvitamine lisandi puhul*.

Teie, tuntud sportlased; teie kui tuntud sportlased; teie tuntud sportlastena; Ants, VII klassi poiss; Ants VII klassi poisina;

aedniku hea abiline kuldnokk; kuldnokk, aedniku hea abiline; eeskujulikud pioneerid Mare ja Mart; Mare ja Mart kui eeskujulikud pioneerid; Mai, meie klassi organisaator; Maie, meie klassi organisaatori; raamatuist, meie parimaist sõpradest.

Harjutus 165. Moodusta lisandiga lauseid, nii et esineksid kõik koma tarvitamise juhtumid, kasutades sõnarühmi: meie kooli direktor Lehis; sovhoosi agronoom Raamat; Lehtse 7-klassiline kool, meie naaberkool; Suur Munamägi, meie kõrgeim mägi. Lisandile koos laienditega tõmba joon alla. Pealkirjaks: *Lisandiga lausete moodustamine.*

Näidis. *Sovhoosi agronoom Raamat käis Tallinnas. Raamat, sovhoosi agronoom, tuli Moskvast. Raamat sovhoosi agronoomina koostas aruannet. Raamat kui sovhoosi agronoom kontrollis külvitööde käiku. Raamatu, sovhoosi agronoomi tütar õpib meie klassis.*

Vaatle lisandi ühildumist oma põhisõnaga.

Suvituslinnas Pärnus on head võimalused puhkamiseks.

Pärnus, **suvituslinnas**, on rohkesti parke.

Kõnelesime väikesest **loomakesest** nirgist.

Nirgil, väikesel **loomakesel**, on hinnaline karusnahk.

Harilikult ühildub lisand oma põhisõnaga arvus ja käändes.

Harjutus 166. Moodusta 5 ees- ja 5 järellisandiga lauset sõnadeühendeist *NSV Liidu pealinn Moskva*, nii et oleks näha lisandi ühildumist. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine.*

Vaatle isikunime ees seisva elukutse, aunime või sugulust väljendava lisandi ühildumist.

Nägime õpetaja Rebast.

Professor Arustel on palju raamatuid.

Vend Jaanilt tuli kiri.

Perekond Joasaart õnnitleti.

Vanal õpetajal Rebasel tuli tihti rahvamajas esineda.

Tuntud professoril Arustel on rida teoseid keemia alal.

Sain oma **vennalt** Jaanilt kirja.

Õnnitlesime **tuttavat perekonda** Joasaart.

Isikunime ees seisev elukutset, aunime või sugulust väljendav täiendita lisand on alati ainsuse nimetavas käändes. Kui aga sellisel lisandil on täiend, ühildub ta põhisõnaga.

Jälgi *ne-lõpulise* lisandi ühildumist.

Õpilasele Karule anti kiituskiri.

Töolisest Hundist kui eesrindlasest kirjutati seinalehes. *ne-liiteline lisand ühildub alati.*

Harjutus 167. Moodusta lisandiga lauseid, kasutades järgnevaid sõnaühendeid, nii et põhisõna esineks sulgudes märgitud käändes.

Kirjanik Hint (*alalütlev*); andekas kirjanik Hint (*seestütlev*); õde Anni (*alaleütlev*); sinu õde Anni (*alalütlev*); direktor Urvaste (*osastav*); Revala sovhoosi direktor Urvaste (*alaleütlev*); kunstnik Vaino (*seestütlev*); tuntud kunstnik Vaino (*alalütlev*); karjane Mikk (*seestütlev*); kolhoosi karjane Mikk (*alaleütlev*).

Näidis. **Klassijuhataja** Lepikul on väike tütar. **Meie klassijuhatajat** Lepikut hindavad õpilased väga.

Vaatle lisandi muutmist, kui põhisõnaks on jutumärkides esinev pärisnimi.

Loen ajalehte «Säde».

Spordiühingul «Kalev» on palju liikmeid.

Kirjutati aurikust «Tartu».

Aga: Loeme «Sädet», pioneeride ajalehte.

Vend astus «Kalevisse», spordiühingusse.

Jutumärkides olev pärisnimi, mille ees on lisand, ei käändu; sel juhtumil käändub ainult lisand. Järellisandiga pärisnimed käänduvad.

Harjutus 168. Koosta lisanditega lauseid, kasutades antud sõnaühendeid: *ajakiri* «Pilt ja Sõna»; «Täheke», *lasteajakiri*; *võõrastemaja* «Euroopa»; *kino* «Oktoober»; «Säde», *laste ajaleht*; «Tungal», *meie kooli seinaleht*; *masinaehitustehas* «Ilmarine»;

aedniku hea abiline kuldnokk; kuldnokk, aedniku hea abiline; eeskujulikud pioneerid Mare ja Mart; Mare ja Mart kui eeskujulikud pioneerid; Mai, meie klassi organisaator; Maie, meie klassi organisaatori; raamatuist, meie parimaist sõpradest.

Harjutus 165. Moodusta lisandiga lauseid, nii et esineksid kõik koma tarvitamise juhtumid, kasutades sõnarühmi: meie kooli direktor Lehis; sovhoosi agronoom Raamat; Lehtse 7-klassiline kool, meie naaberkool; Suur Munamägi, meie kõrgeim mägi. Lisandile koos laienditega tõmba joon alla. Pealkirjaks: *Lisandiga lausete moodustamine.*

Näidis. *Sovhoosi agronoom Raamat käis Tallinnas. Raamat, sovhoosi agronoom, tuli Moskvast. Raamat sovhoosi agronoomina koostas aruannet. Raamat kui sovhoosi agronoom kontrollis külvitööde käiku. Raamatu, sovhoosi agronoomi tütar õpib meie klassis.*

Vaatle lisandi ühildumist oma põhisõnaga.

Suviduslinnas Pärnus on head võimalused puhkamiseks.

Pärnus, **suviduslinnas**, on rohkesti parke.

Kõnelesime väikesest **loomakesest** nirkist.

Nirgil, väikesel **loomakesel**, on hinnaline karusnahk.

Harilikult ühildub lisand oma põhisõnaga arvus ja käändes.

Harjutus 166. Moodusta 5 ees- ja 5 järellisandiga lauset sõnaühendeist NSV Liidu pealinn Moskva, nii et oleks näha lisandi ühildumist. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine.*

Vaatle isikunime ees seisva elukutse, aunime või sugulust väljendava lisandi ühildumist.

Nägame õpetaja Rebast.

Professor Arustel on palju raamatuid.

Vend Jaanilt tuli kiri.

Perekond Joasaart õnnitleti.

Vanal õpetajal Rebasel tuli tihti rahvamajas esineda.

Tuntud professoril Arustel on rida teoseid keemia alal.

Sain oma vennalt Jaanilt kirja.

Õnnitlesime tuttavat perekonda Joasaart.

Isikunime ees seisev elukutset, aunime või sugulust väljendav täiendita lisand on alati ainsuse nimetavas käändes. Kui aga selisel lisandil on täiend, ühildub ta põhisõnaga.

Jälgi *ne-lõpulise* lisandi ühildumist.

Õpilasele Karule anti kiituskiri.

Töolisest Hundist kui eesrindlasest kirjutati seinalehes. *ne-liiteline* lisand ühildub alati.

Harjutus 167. Moodusta lisandiga lauseid, kasutades järgnevaid sõnaühendeid, nii et põhisõna esineks sulgudes märgitud käändes.

Kirjanik Hint (*alalütlev*); andekas kirjanik Hint (*seestütlev*); õde Anni (*alaleütlev*); sinu õde Anni (*alalütlev*); direktor Urvaste (*osastav*); Revala sovhoosi direktor Urvaste (*alaleütlev*); kunstnik Vaino (*seestütlev*); tuntud kunstnik Vaino (*alalütlev*); karjane Mikk (*seestütlev*); kolhoosi karjane Mikk (*alaleütlev*).

Näidis. **Klassijuhataja** Lepikul on väike tütar. **Meie klassijuhatajat** Lepikut hindavad õpilased väga.

Vaatle lisandi muutmist, kui põhisõnaks on jutumärkides esinev pärisnimi.

Loen ajalehte «Säde».

Spordiühingul «Kalev» on palju liikmeid.

Kirjutati **aurikust** «Tartu».

Agas: Loeme «Sädet», pioneeride **ajalehte**.

Vend astus «Kalevisse», **spordiühingusse**.

Jutumärkides olev pärisnimi, mille ees on lisand, ei käändu; sel juhtumil käändub ainult lisand. Järellisandiga pärisnimed käänduvad.

Harjutus 168. Koosta lisanditega lauseid, kasutades antud sõnaühendeid: *ajakiri* «Pilt ja Sõna»; «Täheke», *lasteajakiri*; *võõrastemaja* «Euroopa»; *kino* «Oktoober»; «Säde», *laste ajaleht*; «Tungal», *meie kooli seinaleht*; *masinaehitustehas* «Ilmarine»;

«Noorte Hääl», noorte ajaleht; auto «Volga»; kolhoos «Teel Kommunismile».

Näidis. Trükikoja «Punane Täht» tsehhid on omavahel sotsialistlikus võistluses. «Punasel Tähel», eesrindlikul trükikojal, on eeskujulik klubi.

nyälkudel, Leida, Lauri, Eivimeel.

Harjutus 169. Aseta sulgudes olevad lisandid (koos laienditega) nõutavasse käändesse ja pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks: *Lisand.*

1. Kas olete lugenud (kirjanik) A. H. Tammsaare (romaan) «Tõde ja õigus»? 2. Kirjandusringis oli ettekanne O. Lutsust (meile kõigile tuntud noorsoojuttude autor). 3. (Tuntud insener) Sepal õnnestus silla projekteerimine. 4. Kõik noored loevad M. Gorki «Ema» (vene kirjanduse suurteos). 5. Saabusime (aurik) «Orjol» Tallinna (ENSV pealinn). 6. (Hea tööline) Salust võib saada leidur. 7. Sain (vend) kirja. 8. (Õde) Lainele kingiti raamat. 9. (Vana tädi) tulid külalised. 10. Sm. Lepast (kui hea organisaator) peetakse suurt lugu. 11. Ants Vasar (meie kooli parim suusataja — olev) saavutas võistlustel esikoha. 12. Poisid kõnelesid Matist (kui kooli parim kergejõustiklane).

nyälkudel

Harjutus 170. Aseta sulgudes olevad sõnarühmad nõutavasse käändeisse, kriipsuta lisandid alla ja pane koma, kuhu vaja.

1. Lugesime Lydia Koidula (näidend «Säärane mulk»). 2. Lugesime («Säärane mulk» Lydia Koidula näidend). 3. (Ülikoolilinn) Tartus on suurim raamatukogu Eesti NSV-s. 4. Teel kohtasin (insener Jaan Vaht). 5. Sõitsime (aurik «Vanemuine») Peipsile, tagasi tulime aga (mootorpaat «Lagle»). 6. Loeti (ajakiri «Looming»). 7. Mihkel Veske (esimene eesti keeleteadlane) kutsuti Kaasani ülikooli õpetama soome-ugri keeli. 8. Laps (väikseke) ei ulatunud veel üle aia vaatama. 9. Professor Allik (meie silmapaistvam põllumajandusteadlane — *mitm. osast.*) töötab tihedas kontaktis kolhoosnikutega. 10. Lev Tolstoi (kuulus vene kirjanik) on kirjutanud (romaan «Sõda ja rahu»).

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mida väljendab lisand?
2. Kus võib lisand oma põhisõna suhtes asetseda?
3. Millal eraldatakse lisand komaga, millal mitte?
4. Kuidas ühildub harilik lisand oma põhisõnaga?
5. Kuidas ühildub sugulust ja ametit väljendav lisand?
6. Mida võib öelda jutumärkides oleva põhisõna lisandi käändumisest?

B.

7. Milliseid reegleid meenutavad sulle näited: *andke, hüüdsid, umbsed, hoogsad, laudsein, kingsepp*?
8. Millise vormiga tuleb kahtluse korral võrrelda lihtminevikku (kas *tõmmasin* või *tõmbasin*)?
9. Kuidas ühildub täiend oma põhisõnaga? Milline täiend ei ühildu?

Harjutus 171. Kirjuta + asemele *b* või *p*, = asemele *d* või *t* ja — asemele *g* või *k*, nagu on nõutav. Moodusta antud sõnadest lauseid (suuliselt).

Hüü=sin, loo=sid, ül=se, li=sed, võ=sid, la+sed, kär+sed, tä+sed, re=ked, püü=sime, kur=sid, kau=sed, hoo=sad, saa=sid, an=sid, rau=sed, suu=sin, kar=sime, mur=sin, ar=selt, ül=sus, an=ke, uu=sed.

Harjutus 172. Pane sulgudes olevad sõnad isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtminevikku.

1. Ma (mõtlemata) oma ülesandele. 2. Aadu (hakkama) minema. 3. Lapsed (hüppama) ja (kargama) rõõmu pärast. 4. Miks sa (tõrelema) nendega? 5. Poisid (kõnelema) elust pioneerilaagris. 6. Anne (laskma) jänese puurist välja. 7. Nii kui jänes vabadusse (pääsema), (jooksma) ta aeda. 8. Elo (pesema) enne sööki käsi. 9. Eile (surema) tema vanaema. 10. Mehed (panema) saapad jalga, (tõmbama) mantlid selga ja (tõttama) jõe äärde.

Harjutus 173. Tõmba alusele joon alla, kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja loe lauseid valjusti.

1. Tut—vus oli sõlmitud, alustasime seltskondlik—e mängu. 2. Oma tagasihoidlik—usega jõudis ta kaugemale kui sina oma ettetik—umisega. 3. Silmakirjalik—us on inimese halvemaid omadusi. 4. Poiss tundis piinlik—ust, et ta polnud õp—inud. 5. Ette

võtlik—us oli Heiti silmapaistvam omadus. 6. Millised tähelepanelik—ud lapsed! 7. Kui suure taiplik—usega lahendavad nad keerukaid ülesandeid! 8. Peas oli tal sinine baret—. 9. Meie riigiter—itoorium on 22,3 miljonit km² suur. 10. Teisest toast kostis kella tik—sumine.

Harjutus 174. Pane alus mitmuse nimetavasse ja osastavasse, vajaduse korral muuda öeldise vormi. Tõmba alusele üks ja öeldisele kaks joont alla. Pealkirjaks: *Aluse ja öeldise ühildumine*.

1. Lind laulab koplis. 2. Pilv tõusis kõrgemale. 3. Eemalt paistis majakatus. 4. Käbi kukub kännu juurde. 5. Poiss ronis okslikule puule. 6. Sahtljs oli kiri. 7. Lind istub oksal. 8. Pioneer läks koondule. 9. Metsast kostis laul. 10. Rõõmsalt vulises kevadel ojake.

Näidis. Linnud **laulavad** koplis. Linn **laulab** koplis.

Harjutus 175. Pane järgnevas harjutuses sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse.

1. Tehas vajab (vilunud) tööjõude. 2. Ta andis töö (noorem) meestele. 3. Äрге tehke (mõtlematu) tegusid! 4. Jalge all kahises palju (mahavarisenud) lehti. 5. Kingin selle raamatu (oma armas) sõbrale. 6. Kutse saadeti ka (tädi) Almale. 7. (Meie onu) Mihklilt tuli (minu vend) Toomale sünnipäevaks õnnitlustelegramm. 8. Lugesime seda huvitavat kirjeldust (ajakiri) «Nauka i Žizn». 9. (Pealinn) Moskvasse sõita oli meie kõigi soov. 10. (Vana aednik) Tõniselt saime pookoksi. 11. Sortsid tungisid (kangelane) Kalevipoja kallale. 12. Kas te loete järjekindlalt (ajakiri «Pioneer»)?

Harjutus 176. Kirjuta punktiiri asemele ühe- või kahekordne täht. Pealkirjaks: *Õeldis ja täiend*.

1. Raheterad kuk...uvad raskelt. 2. Raskelt kuk...uvad raheterad kahjustavad põlde. 3. Vihma järel tek...ivad loigud. 4. Tek...ivad loigud paisusid üha suuremaks. 5. Vardas rip...uvad kalad. 6. Vardas rip...uvad kalad levitasid isuäratavat lõhna. 7. Ooteruumis tuk...uvad reisijad ootasid Leningradi rongi. 8. Laes rip...uvad lambid. 9. Rip...uvad lambid valgustasid ümbrust. 10. Videvikku up...uvad majad paistsid tumedate kogudena. 11. Mõned aganad sat...uvad terade hulka. 12. Terade hulka sat...uvad aganad tuleb välja tuulata. 13. Üksteise järel süt...ivad kolhoosikeskuse tuled. 14. Süt...ivad tuled paistavad

kaugele. 15. Hommikul kat...ub rohi kastega. 16. Kastega kat...unud rohi tegi jalad märjaks.

Harjutus 177. Kasutada sulgudes olevaid sõnu lisandina (koos laienditega) vajalikus käändes ja sobivas asendis. Vajaduse korral pane komad.

1. August Kask saabus kaugesõidust (aurulaeva kütja). 2. Ülo kirjutas kirjandi O. Lutsu «Kevadest» (oma lemmikraamat). 3. Käsitlesime «Mumuud» (I. Turgenevi jutustus). 4. Küsi seda Mihklilt (oma vend). 5. Riias on suur loomaaed (Läti NSV pealinn). 6. Lugesime Koidula luuletust (esimene eesti naispoeet). 7. Lindale kinkis ta sünnipäevaks raamatu (oma õde). 8. Kas olete lugenud «Külmale maale» (E. Vilde romaan)? 9. Käisime vaatamas (E. Kapi ooper) «Tasuleegid». 10. Sm. Kipasto sõitis Leningradi (meie kooli direktor). 11. J. Vares-Barbarus oli ühtlasi andekas luuletaja (meie tuntumaid riigimehi). 12. Aarne Vihm on tubli kergejõustiklane (meie vanempioneerijuht). 13. Tartus on suur botaanikaaed (meie ülikoolilinnas). 14. Onu Andres on palju reisinud (kui vana meremees).

Näidis. *August Kask, aurulaeva kütja, saabus kaugesõidust.*

Harjutus 178. Antud sõnadele mõtle juurde lisandid (koos laienditega) ja kasuta neid lauseis. Tõmba lisandile koos laienditega joon alla. Pealkirjaks: *Lisandiga laused.*

Eesti keel, A. H. Tammsaare, Emajõgi, Moskva, Hiina Rahva-vabariik, Aadu ja Peeter, Nõukogude Liit, Kalevipoeg, «Kuidas karastus teras», Peipsi.

Näidis. *Eesti keelt, oma emakeelt, õpime õigesti kõnema ja kirjutama.*

Harjutus 179. Pane lisand koos laienditega õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine.*

1. Jüri (õde) Jutal on uus jalgratas. 2. Loeme (ajaleht) «Säde». 3. Kas te nägite (kino) «Pioneer» (huvitav populaarteaduslik film) «Anaconda»? 4. Lugesime (O. Lutsu näidend) «Kapsapea». 5. Mil-lal läheme külla (onu) Juhanile? 6. Meie (pealinn) Tallinna on ehitatud palju uusi maju. 7. Oma (vend) Arnolt polnud Karin enam ammu kirja saanud. 8. Kas olete lugenud A. H. Tammsaare (romaan) «Tõde ja õigus»? 9. (Õpilane) Lepale anti diplom. 10. (NSV Liidu pealinn) Moskvast on maailma parim metroo.

4. ÜLEVAADE LAUSE KÕRVALLIHKMEIST.

Kõrvalliige	Mida laiendab	Küsimused	Näited
1. Sihitis	Sihilist tegusõna	kes? mis? kelle? mille? keda? mida?	Eesrindlane üle- tas plaani .
2. Määrus	Tegusõna Omadus- sõna Määrsõna	kus? kuhu? mil- lal? kui kaua? mispärast? mil- lisel eesmärgil?	Jõudsime vara- kult kohale . Läksime metsa seenele .
3. Täiend	Nimisõna	kelle? mille? missugune?	Õpilase raama- tud on korrali- kud. Meie suur kodumaa seisab rahu kaitsel.

Harjutus 180. Määra pea- ja kõrvalliikmed, kasutades lühenditena: *alus* — a., *õeldis* — ö., *õeldistäide* — öt., *sihitis* — s., *määrus* — m., *täiend* — t. Pealkirjaks: *Lauseanalüüs*.

1. Tänavu sulas lumi märtsis. 2. Ilmad olid mais soojad. 3. Kõrb hobune jooksis kiiresti talli. 4. Meie kooli pioneerid tegid läinud aastal kooliaias hulga peenraid. 5. Isa ostis Eevalle eile uued uisud. 6. Eeva hakkab sel talvel laste spordikoolis iluuisutamist õppima. 7. Meie klass oli terve päeva ekskursioonil. 8. Paisuv tuul sasib praegu poisi tihedaid juukseid. 9. Tarvilikud dokumendid pandi suurde ümbrikku. 10. Kogu päev hingati kopsudesse värsket männilõhna.

Näidis. *Tänavu (m.) sulas (ö.) lumi (a.) märtsis (m.)*.

Harjutus 181. Määra alus, õeldis, sihitis, määrus ja täiend. Esita vajalikud küsimused.

1. Noored matkajad jõudsid metsa. 2. Siin kasvasid põlised kuused ja männid. 3. Nad tõstsid uhkelt oma kroone taeva poole. 4. Suurte puude all valitses hämarus. 5. Jalgade all ragisesid kuivanud oksad. 6. Kaugel haljendas hiiglakuusk. 7. Ta tõstis majesteetlikult oma latva päikese poole. 8. Tugevad juured toetasid kindlalt vägevat tüve. 9. See iidne kuusk on seal kasvanud paar sajandit. 10. Ürgmets avaldas matkajaile tugevat mõju.

Harjutus 182. Leia öeldis ja alus ning näita skeemi abil nende laiendid. Pealkirjaks: *Lause pea- ja kõrvalliikmed.*

1. Meie maal on palju hüdroelektrijaamu. 2. Minu kodukolhoosis on nüüd elektrivalgustus. 3. Ka kõik raskemad tööd tehakse elektrijõul. 4. Inimeste töö on muutunud kergemaks. 5. Jääb rohkem aega kultuurilisteks harrastusteks. 6. Selles kolhoosis töötab laulukoor. 7. Meie maa majandus on uuel tõusul. 8. Sotsialistlik tööstus on teinud suuri edusamme. 9. Kultuurilised harrastused on muutunud mitmekesisemaks. 10. Julgelt vaatab nõukogude rahvas tulevikku.

Harjutus 183. Koosta lauseid, milles sõnad *õpik, vesi, mets, jõgi* esineksid alusena, täiendina, sihitisena ja määrusena.

Näidis. ^{a.} *Õpik on laual.* ^{t.} *Õpiku kaaned on puhtad.* Lugesin ^{s.} *õpikut.* ^{m.} *Kõik vaatasid õpikusse.*

Harjutus 184. Koosta jutuke teemal «Oktoobripühad», märkides selles tuntud lauseliikmed.

V. ÜTE.

Vaatle lauseis esinevaid kõnetlussõnu.

Juhan , sina kirjuta seinalehele artikkel!	Rutake, poisid , koondusele! Mis sul on, Karl ?
Isa , lähme täna kalale!	Mis mulle jutustad, koidiku-
Emal Emal! Kas tuled kaasa?	tuul ? (<i>L. Koidula.</i>)

Niisugust sõna, mis väljendab selle nime või nimetust, kelle või mille poole kõnes pöörduakse, nimetatakse ütteks.

Üte võib asetseda lause algul, keskel või lõpus ja on alati nimetavas käändes.

Harjutus 185. Nimeta üte.

1. Kuhu sa lähed, Aadu? 2. Kas sa tead, kuhu Aadu läheb? 3. Vaata, Tiit, kas ikka veel sajab! 4. Tiit mingi nüüd suusatama. 5. Kas sa lähed suusatama, Tiit? 6. Ma hoiatan teid, poisid, pilliroo ääres on jää alles nõrk! 7. Kui nad minema hakkasid, hüüdsid tei-

sed neid tagasi. 8. Juhan tulgu nendega ühes. 9. Laena mulle hetkeks oma sulepead, Peep! 10. Teile, tublid võrkpallurid, on suunatud kõigi meie õpilaste pilgud.

Jälgi toodud näiteis koma tarvitamist ütte eraldamiseks.

Üte eraldatakse muust lausest komaga, erilise tunde rõhu puhul hüüumärgiga.

Ka kirjade pealkirjad on ütted. Nende järele pannakse punkt (näit. *Kod. Kiviste.*), tunderõhu puhul hüüumärk (*Armas sõber!*).

Harjutus 186. Koosta lauseid, mille algul, keskel või lõpus on üte, ning pane kirjavahemärgid. Loe neid lauseid, juhtides tähelepanu kõnetoonile.

Harjutus 187. Järgnevais lauseis kriipsuta ütted alla ning pane komad ja lause lõpumärgid. Pealkirjaks: *Üte.*

1. Miks sa nutad lillekene nupud sul täis pisaraid Kas sa raskest hingevalu hellake ka tunda said (*L. Koidula.*) 2. Sulle isamaa ja rahvas üllas hõbehäälselt laulab lastekoor (*P. Rummo.*) 3. Looja minemas kullase valgusega oled sa sinitaeva silm (*Kr. J. Peterson.*) 4. Seitsmepenikoorma-saapad pane jalga luule tõtta (*J. Barbarus.*) 5. Tervitus teile võidukad väed idas lõunas ja läänes (*J. Sütiste.*) 6. Mis juttu sa Narusk nüüd ajad (*R. Sirge.*) 7. Lõõtsu ääs ja laula alas (*J. Barbarus.*) 8. Ma täna sinu sain komnoore pilet (*J. Smuul.*) 9. Inimesed olge valvel seistes rahu-rindel (*P. Rummo.*) 10. Tulge valguse kätte mu sõsarad (*D. Vaarandi.*) 11. Paul kas komsomoli astud (*J. Smuul.*)

Harjutus 188. Tee laused ümber nii, et alusest saaks üte. Pealkirjaks: *Ütte moodustamine.*

1. Aadu kõnelgu ometi valjemini! 2. Kuhu Marju läheb? 3. Vend Toomas jooksku veel aias. 4. Lapsed tulgu mängima. 5. Kas Ants kõneleks midagi suvisest laagrielust? 6. Mu väike sõber on nupukas. 7. Juku ärgu rabelgu! 8. Hei, poisid tulgu järele! 9. Kas isa tuleb varsti koju? 10. Küll on see seltsimees abivalmis! 11. Võtku Kai kuulda mõistlikku nõu. 12. Õpilased tehku endale liuväljak.

Näidis. *Aadu, kõnele ometi valjemini!*

VI. KOONDLAUSE.

1. KOONDLAUSE MÕISTE JA EHTUS.

Vaatle järgnevaid lauseid ja jälgi, missugused lauseliikmed vastavad ühele ning samale küsimusele.

1. **Õpetajad, üliõpilased ja lastevanemad** olid tulnud filmi vaatama.

2. Pioneerid **laulsid, jooksid ja mängisid.**

3. Nõukogude noorsugu on **töökas, julge ja elurõõmus.**

4. Musta mere kaldal leidub **valgeid, punaseid, siniseid ja rohelisi** kivikesi.

5. Lugesime **raamatuid, ajalehti ja ajakirju.**

6. Koosolekule tulnud kolhoosnikuid oli **aias, õues ja toas.**

Lihtlauset, milles on kaks või mitu ühele ning samale küsimusele vastavat lauseliiget, nimetatakse koondlauseks.

Mille poolest erinevad koondlause korduvad liikmed vasakpoolses ja parempoolses tulbas?

1. **Oodo ja Tarapita** pistsid võidu värava poole jooksu. (*E. Bornhöhe.*)

2. Ta **noomis, palus ja needis.** (*E. Vilde.*)

3. Nõnda lähenes see tähtis päev **suurelt ja lootusrikkalt.** (*A. H. Tammsaare.*)

1. Neis raskeis võitlustes jäi võitjaks nõukogude karehallsinelis **sõdur**, endine **lukksepp** Lenini linna tööpinkide tagant, **talupoeg** Ukraina viljaväljadelt, **kalur** Saaremaa kadakaselt kaldalt. (*E. Männik.*)

2. Kapten **pani** mõlemad kirjad tagasi sahtlisse, **keeras** selle luku uuesti kinni, **süütas** sigari ja **heitis** koikusse. (*A. Hint.*)

Korduvad lauseliikmed koondlauseis võivad esineda laiendamata ja laiendatud kujul.

2. KIRJAVAHEMÄRGID KOONDLAUSES.

Jälgi koma tarvitamist eespool toodud koondlauseis.

Korduvad sidesõnadeta lauseliikmed (koos laienditega) eraldakse komaga.

Vaatle, milliste sidesõnade ees koma ei tarvitata.

1. Ilm on ju nii umbne **ja** kuum. (*A. Jakobson.*)
2. Olin ise valinud oma osa: halb **või** hea, seda ei saanud enam pöörata. (*J. Kärner.*)
3. Meelde jäi ainult mingi vaev **ja** rahutus **ning** rusuv eelaimus. (*A. H. Tammsaare.*)
4. Keegi ei sõitvat metsa **ega** linna, veskile **ega** sepile — küla olevat kui surnud. (*M. Metsanurk.*)
5. Sepameister Rein valvas ühtaegu **nii** mure **kui ka** rahuldustunde oma polte **ja** plokke. (*A. Hint.*)
6. Lauseõpetus **ehk** süntaks käsitleb lausete liike **ja** lauseliikmeid.

Sidesõnade **ja, ning, ehk, ega, või, kui ka** ette koondlauses koma ei panda.

Vaatle, missuguste sidesõnade ette pannakse koma.

1. Ilm oli päikesepaisteline, **kuid** külm.
2. Õhk oli vaikne, **aga** kuidagi karge, jahedavõitu.
3. Ta ärgu tulgu, **vaid** saatku kiri.

Sidesõnade **kuid, aga, vaid** ette pannakse koondlauses alati koma.

Harjutus 189. Moodusta lauseid, milles korduvate alustena esineksid järgmised sõnad:

ema, tütar; isa, ema, poeg; kuused, männid, kased; Emajõgi, Narva jõgi, Pärnu jõgi, Kasari jõgi; Moskva, Leningrad, Kiiev, Odessa; Aino, Maie, Kersti, Katrin.

Näidis. *Emajõgi ja tütar töötavad aias. Ei isa, ema ega poeg olnud iialgi haiged.*

Harjutus 190. Moodusta lauseid, milles korduvate öeldistena koos laienditega esineksid sõnad:

laulma, mängima, tantsima; kirjutama, joonistama; uisutama, suusatama, kelgutama; kaevama, istutama, tegema; kündma, äestama, külvama; sõitma, külastama, tutvuma, vaatlema.

Näidis. *Ekskursandid sõitsid Tallinna, külastasid põllumajandusnäitust, tutvusid linnaga ja vaatasid uusehitusi.*

Harjutus 191. Kasuta koondlauses korduvate sihitistena järgnevaid sõnu, pannes nende vahele eri sidesõnad:

raamatud, ajakirjad; puid, põõsaid, lilli; jõgesid, järvi, mägesid; kurgi, hanesid, luiki; pörandaid, seinu, lagesid; eesti, vene ja inglise keelt.

Näidis. *Remondimeheä ei parandanud pörandaid ega seinu, vaid lagesid.*

Harjutus 192. Pane vajalikud kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Koma koondlauses.*

1. Värskete seinte vahel valati masinate ja tööpinkide aluseid seati keskkütet katlaid ahje ääse alaseid (*J. Madarik.*) 2. Söögita uhke puhvetkapi otsast vaatas terve kari kõiksuguseid tarberiistu: hõovleid saage peitleid ja valmistegemata rangipuud (*E. Särgava.*) 3. Nad olid võidelnud neljakümne esimesel aastal hävituspataljonides töölispolkudes miilitsas ja nüüd demobiliseeritud (*E. Männik.*) 4. Ja ka siis oli ta voodi ümbrus üle kuhjatud raamatute ajalehtede täiskirjutatud paberilipakatega (*E. Männik.*) 5. Ants seisis üsna hooletult peaaegu väljakutsuvalt määrduvad töömüts uljalt kuklas lõug ette tõstetud ja silmad pilukil (*J. Madarik.*) 6. Külmsillutas järved jõed mered ja rabad. 7. Käsk helises nagu keel külmas õhus jooksis suust suhu rühmast rühma roodust roodu (*E. Männik.*) 8. Saalis võidi koosolekuid pidada etendust lavastada lauluharjutusi korraldada (*J. Madarik.*) 9. Tuul peksis vastu nägu paiskas lumelörtsi silmi rebis sinelihõlmu ning kisendas tühjadel põldudel (*E. Männik.*) 10. Nii direktor ise kui ka tema asetäitja ja külaline olid ilmunud ehitusplatsile.

Vaatle kirjavahemärkide tarvitamist.

1. Kohal olid kõik: saadikukandidaat, agitaatorid ja valijad.	Saadikukandidaat, agitaatorid ja valijad — kõik olid kohal.
2. Eesti NSV suuremad jõed on järgmised: Emajõgi, Pärnu jõgi, Narva jõgi ja Kasari jõgi.	Emajõgi, Pärnu jõgi, Narva jõgi ja Kasari jõgi — need on Eesti NSV suuremad jõed.

1. Kui korduvad lauseliikmed moodustavad lause lõpul asetseva loetelu, pannakse selle ette **koolon**.

2. Kui loetelu asetseb lause algul ja sellele järgneb kokkuvõttev sõna, nagu *kõik, need, miski, keegi, see, ükski* jne., siis pannakse loetelu järele **mõttekriips**.

Märkus. Kui korduvad lauseliikmed ei esine loeteluna, s. t. ei esine kokkuvõtat sõna, siis ei tarvitata koolonit ega mõttekriipsu.

Näit. Meie kolhoosi aias kasvab õuna-, pirni- ja ploomipuid. Õuna-, pirni- ja ploomipuid kasvab meie kolhoosi aias.

Kokkuvõtvate sõnadena enne loetelu esinevad harilikult sõnad järgmised ja kõik.

Kokkuvõte kirjavahemärkide kohta koondlauses.

Koma	Koolon	Mõttekriips
Korduvate lauseliikmete vahel, kui pole sidesõnu ja, ning, ega, ehk, või, kui ka. Näit. Konverentsist võttis osa kirjanikke, teadlasi ja kunstnikke.	Korduvad lauseliikmed on esitatud loeteluna lause lõpul. Näit. Eesti NSV suuremad linnad on järgmised: Tallinn, Tartu, Pärnu, Narva, Kohtla-Järve, Rakvere ja Viljandi.	Korduvad lauseliikmed on esitatud loeteluna lause algul ja neile järgneb kokkuvõttevõttsõna. Näit. Õpilased, õpetajad, õppealajuhataja, direktor — kõik olid tulnud suusakrossile.

Harjutus 193. Kasuta loeteluna järgnevaid sõnu a) lause algul ja b) lause lõpul:

puud, põõsad, lilled, rohi; õpilased, õpetajad, lastevanemad, kooliteenijad; Tallinn, Narva, Kohtla-Järve, Rakvere, Haapsalu, Paide; Saaremaa, Hiiumaa, Muhu, Vormsi; roosid, liiliad, gladioolid, nelgid, tulbid, nartsissid.

Näidis. Meie aias kasvavad järgmised lilled: roosid, liiliad, gladioolid ja tulbid. Roosid, liiliad, nelgid ja tulbid — need lilled kasvavad meie aias.

Harjutus 194. Pane vajalikud kirjavahemärgid ja tõmba loetelule joon alla: Pealkirjaks: Koondlause.

1. Lauseliikmed on järgmised alus öeldis öeldistäide sihitis määrus ja täiend. 2. Kas mina või sina üks meist peab tegema ettekande pioneeritööst meie koolis. 3. Kirjandusteoseid on kolmesuguseid lüürilisi eepilisi ja dramaatilisi. 4. Ei kibe töö ega vastaste kallaletungid rasked õnnetused ega kaotused miski ei suutnud kõigutada mehe raudset kindlust ega terasest tahet. 5. Nii

kodus kui ka koolis nii töö kui ka puhkuse ajal igal pool ja alati oli kommunistlike noorte organisatsioonid röömsameelne ja lahke. 6. Koolipeo kavas oli Eesti NSV rahvakunstniku G. Ernesaksa laule ja Lutsu näidend «Kapsapea» deklamatsioon rahvatantse ja vabaharjutusi. 7. Metsas luhal aasal ja põllul igal pool säras ja helises kevad. 8. Gorki oskas vaadata maailma looduse ilu inimnägude ilmekust kommete erinevusi iseloomujooni kõike mida «ei näe ükskõiksed silmad». 9. Meil harrastatavad sportlikud mängud on järgmised jalgpall jäähoki korvpall ja võrkpall. 10. Fosforiit paas põlevkivi marmor need on Eesti NSV maavarad.

Vaatle koma tarvitamist mitme täiendi puhul.

Koma esineb	Koma puudub
<i>Lembi luges eestikeelseid, venekeelseid, isegi saksakeelseid raamatuid (kõik täiendid väljendavad keelt).</i>	<i>Lembi luges suurt toreda-kõitelist venekeelset raamatut (esimene täiend näitab suurust, teine — välimust, kolmas — keelt).</i>
<i>Astuti suurde, kuuekorruselisse majja (viimane täiend täpsustab esimest).</i>	<i>Astuti suurde muga-vasse tupp (kumbki täiend näitab eri omadust).</i>

Kui täiendid näitavad üht ja sama tunnust, näit. värvust, suurust jne., või teine täpsustab esimest, siis eraldatakse nad **komaga**, muil juhtumel mitte.

Vaatle koma tarvitamist mitme määruse puhul.

Koma esineb	Koma puudub
<i>Õpetajad käisid suvel ekskursiooniga Moskvast, Leningradis ja Kiievis (kõik määrused näitavad linnu).</i>	<i>Jõudsim Moskvasse 15. augustil hommikul vara (esimene määrus näitab kohta, teine kuupäeva, kolmas päevaega).</i>
<i>Koolipidu on teisipäeval, 19. märtsil (mõlemad määrused näitavad üht ja sama aega).</i>	<i>Koolipidu on teisipäeval kell 7 õhtul (määrused näitavad eri aega).</i>

Kui määrused näitavad ühesugust kohta, aega jne., siis eraldatakse nad **komaga**, muil juhtumeil mitte.

Harjutus 195. Eralda täiendid ja määrused tarviduse korral komaga. Pealkirjaks: *Täiendid ja määrused koondlauses.*

1. Kutsikas näifas oma pisikesi valgeid hambaid. 2. Tüdrukukesel oli seljas punaste valgete ja roheliste triipudega seelik. 3. Isa jõudis koju neljapäeval 20. detsembril. 4. Ema tuli Tallinnast tagasi esmaspäeval kell 3 päeval. 5. Suures soojas ruumis töötas hulk õpilasi. 6. Vanake istus suures mugavas tugitoolis. 7. Matkajate ees avanes suur kümnete kilomeetrite laiune lagendik. 8. Klassiorganisaatoril oli seljas uus kirju kleit ja villane kootud jakk. 9. Ehitusplatsile veeti punaseid kollaseid ja valgeid kive. 10. Käisime suvel Pärnus Viljandis Paides ja Türil. 11. Õde elab Viljandis Jakobsoni tänavas nr. 129. 12. Ka mere sügavas pime-das põhjas elutseb loomi. 13. Mina, Andres Reinu p. Vapper, olen sündinud Eesti NSV-s Viljandi linnas 25. aprillil 1948. a.

VII. VÄLJAJÄTTELISED JA KATKELISED LAUSED.

Vaatle järgnevate lausete ehitust.

Kivi kohal peate ohkama: jõenupust neitsi, vähist mees (= jõenupust saagu neitsi, vähist mees). (Fr. R. Kreutzwald.) Enne lehm, siis seapõrsas; enne kana kõõrutama, siis kukk laulma. (A. H. Tammsaare.) Hästi tehtud! Tubli mees! Enam valgust! Ja juba pime! Lapsed tupp! Oi nalja! Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas? Head õhtu! (= soovin sulle head õhtu).

Sageli jäetakse lühema väljenduse saavutamiseks lausest öeldis üksi või koos mõne teise lauseliikmega ära. Sellist lauset, millest öeldis on välja jäetud, nimetatakse **väljajäteliseks lauseks**.

Väljajäteliste lausete hulka kuuluvad ka pealkirjad ja allkirjad, aadressid, telegrammid, sildid, mõned mõistatused, vanasõnad ja kõnekäänud.

Näit. «Mahtra sõda». Tervitusega, P. Vaher. Tallinn, Metsa 5, sm. K. Rand. Liha — Kala. Nõupidamine homme kell 5 Pärn. Mees meeleta, hobu jaluta?

Vaatle järgnevaid lauseid.

Küllap näis... kui muidu ei karda... (A. H. Tammsaare.)
«Või Schiller või Goethe... ühe sõnaga... üks tähtis kuju...»
korrutas emand edasi. (E. Särgava.) Ta vahib ja vahib ega mõista
meile seletust anda... vahib... (J. Liiv.)

Suulises väljenduses esineb sageli katkelisi lauseid, mis on tingitud mõtte katkemisest. Katkelisust märgitakse kirjas mõttepunktidega.

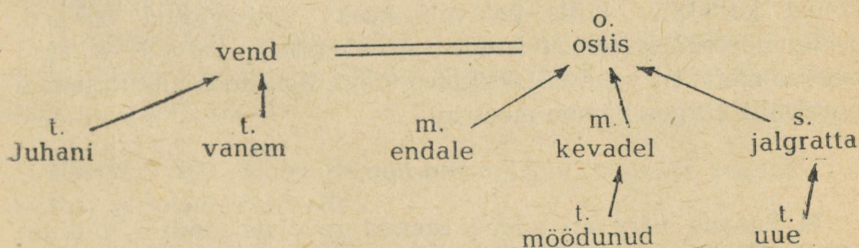
Harjutus 196. Leia lugemikust 5 väljajättelist ja 3 katkelist lauset; koosta vastaval blanketil telegramm. Koosta avaldus ja nimeta selles leiduvaid eri liiki lauseid.

VIII. LIHTLAUSE ANALÜÜS.

Lauseõpetuse reegleid ei saa kasutada ilma lauseanalüüsi oskuseta, s. t. me peame lauseliikmed ära tundma, selleks et rakendada nende kohta käivaid keeleseadusi.

Lause analüüsimisel määratakse kõigepealt öeldis, siis alus, kui see on olemas. Pärast öeldise ja aluse leidmist tehakse kindlaks öeldise ja aluse seos teiste lauseliikmetega ning määratakse põhisonast lähtuvate küsimuste varal, millise lauseliikmega on tegemist. Kõige otstarbekam on seda teostada skeemi abil.

Näit. 1) *Juhani vanem vend ostis endale möödunud kevadel uue jalgratta.*

Ebavõrdses võitluses kaotasid aga Pariisi kommunaarid . . . Vaenlane piiras ümber viimase barrikaadi Pariisi tänavail. Sellel lehvib punane lipp. Seal olid elus ainult vana tööline ja väike poisike. Vaenlane lähenes. Tööline andis lipu poisile ja ütles: «Hoia seda nagu oma elu!» Poiss mähkis lipu ümber oma keha. Siis jooksis ta kuulide saju all mööda tänavat. Ta pääses . . . Punase lipu all aga jätkasid võitlust kõik rahva õnne eest võitlejad kogu maailmas. Oktoobris 1917. a. lõi see lipp vabalt lehvima kogu meie maa kohal.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis on üte ja kus ta võib lauses asetseda?
2. Kuidas eraldatakse üte muust lausest?
3. Milline lihtlause on koondlause?
4. Kuidas eraldatakse korduvad lauseliikmed?
5. Mida tuleb tähele panna korduvate täiendite ja määruste puhul?
6. Millal tarvitatakse koondlauses koolonit? mõttekriipsu?
7. Milliseid lauseid nimetame väljajätelisteks?

B.

8. Millal tarvitatakse liidet *-ki*, millal *-gi*?
9. Meenuta *number*-tüübi ainsuse osastavat ja *õpik*-, *sepp*- ning *lugemik*-tüübi mitmuse omastavat ja osastavat.
10. Kuidas ühildub jutumärkides oleva põhisõna lisand? sugulust ja ametit märkiv lisand?
11. Meenuta täis- ja osasihitise tarvitamise reegleid.
12. Kudas eraldatakse lisand komaga, kunas mitte?

Harjutus 198. Liida antud sõnadele *-ki* või *-gi* ja moodusta neist lauseid (suuliselt):

leib, latv, šeff, garaaž, lehm, kepp, šokolaad, presiidium, zooloog, delegaat, virtuoos, alkohol, tahm, kabinet, vihm, laud, laul, dušš, geograaf, kompvek.

Harjutus 199. Moodusta ainsuse osastav, mitmuse omastav ja osastav järgnevaist sõnadest:

villane vaip, see hektar, pruun auto, väike eesel, vana kord, raske hetk, kõik see, tundmatu kolhoosnik, vaba aeg, kiire teade,

mitu maja, vana onu, vilets onn, mure, korsten, kombainer, sõber, hinne, juus, pähkel, peenar, minut, raadio, suvi, ümbrik.

Harjutus 200. Punktiiri asemele vali antud sõnadest sobiv ja pane see vastavalt kas ainsuse või mitmuse osastavasse käändesse. Pealkirjaks: *Ainsuse ja mitmuse osastav.*

Valitavad sõnad: *ränk, relvad, pärn, suhkur, ümbrikud, kolhoosnikud, korsten, vanker, kellad.*

1. Toosis oli vähe 2. Kevadel oli sovhoosis palju töid.
3. Tee ääres kasvas 4. Sõjas kasutatakse 5. Kellassepp puhastab 6. Kolhoosi sepp parandas 7. Vabrikule tehakse uut 8. Palju oli tulnud 1. mai aktusele. 9. Kirjade jaoks on tarvis

Harjutus 201. Pane sulgudes olev sõna õigesse vormi.

1. Õie hoidis oma (abitu) õekest. 2. Kas tunnete (kutsutud) noormeest? 3. Ats lohutas oma (kahvatu) naabrit. 4. Toda (haritud) neiut pole ammu enam näha. 5. (Kõik) nende tegusid tuleb karmilt arvustada. 6. (Kirjutatu) parandades mõtleme vigade üle järele. 7. Priidu mäletas oma (kadunud) isa. 8. Kordasime (õpitu). 9. Pöördusime tagasi (tuldud) teed. 10. Ta kuulas jõe (lakkamatu) vulinat. 11. Pühkisime kokku (langenud) lehti. 12. Teil tuleb õppida ja saada (haritud) inimeseks. 13. Külaline tahtis näha (kõik) Pärnu vaatamisväärsusi. 14. Korstna (must) otsale sadas valge katus peale.

Harjutus 202. Vali parempoolsest tulbast punktiiri asemele sobivad sõnad, pane need õigesse käändesse ning eralda komaga, kui vaja. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine ja kirjavahemärgid.*

1. Aime loeb . . . «Pilt ja Sõna».	romaan «Tuuline rand»
2. Kas oled näinud . . . Antsu?	aurulaev «Pobeda»
3. Ema luges . . .	meie pealinna parim hotell
«Moskva»
4. Sõitsime . . . üle väina.	õeksed Pihlakad
5. Külalised Indoneesiast peatusid . . .	kino «Pioneer»
6. . . . etendub film «Noorus».	tädi Agnes

7. Sain paki ... Leidalt.	vend
8. ... R. Sirgelt ilmus uus romaan.	ajakiri
9. Jutustage midagi ...	oma õde
10. Kas olete ... kirja saanud?	tuntud kirjanik

Harjutus 203. Pane sihitis õigesse käändesse ja anna vastav seletus.

1. Vennad ehitasid (uus maja). 2. Kutsuge (sõber) külla!
 3. Laps jõi (soe piim). 4. (Piim) valati lüpsikust kaussi. 5. Valage (see piim) mannergusse! 6. Hobune sööb (heinad). 7. Kass pistis (hiir) nahka. 8. Käsi tal (toit) lauale panna. 9. Peeter tegi (uus ettepanek). 10. Tüdrukuke kinkis emale naistepäevaks (lilled).
 11. Isal oli mõte võtta endale (pühkus) mais. 12. See teos sisaldab (kõik tarvilikud andmed). 13. Majale ei tehtud (uus korsten).

Harjutus 204. Leia punktiiri asemele parempoolsest tulbast õiged sõnad ja pane koma, kuhu vaja.

1. Tammsaare romaani ... sündmusk	A. Kitzbergi jutustuses
tik on haarav.	
2. Kuulasime G. Ernesaksa ooperit ...	«Ainult unistus»
3. «Veli Hennus» ... pilgatakse kodanlust.	J. Tamm oma ballaadis
4. Kas olete näinud «Pisuhända» ...?	eesti rahvajutu
5. Käisime «Vanemuise» teatris B. Kõrveri operetti ... vaatamas.	«Kõrboja peremees»
6. Kõnelesime soome kangelaseeposest ...	E. Vilde komöödiat
7. ... eesti muusikalist komöödiat on etendatud nii Tartus kui ka Tallinnas.	«Tormide rand»
8. Õppisime pähe «Lauliku lapsepõlve» ...	«Kalevala»
9. ... «Odavad orjad» käsitleb rikka talupoja ahnust.	meie tuntud rahvalaul
10. «Kullaketrajate» ... aineil on loodud ballett.	«Rummu Jüri»

Harjutus 205. Jaga tekst lauseteks ja pane lausete lõppu puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Lause lõpumärk*.

Maas magas pisike pikergune lilleseeme juba tungis sealt esile peenike idu aga ümberolev muld oli alles külm

Kasva ja saa ilusaks mühas mets uhkesti ja käredesti aga taim ei kasvanud

Kas sa ei tahagi kasvada kädistas harakas omakorda ja hakkas väetikesega taplema aga ehk ta küll pisikese kõrvad täis riidles, ei hakanud eoke sellegipärast paisuma

Ah, sa hakkad vastu oota, küll ma sind õpetan hüüdis tuul ja vintsutas väetikest rängasti oma külmade hõlmadega — nii rängasti, et vaene väike taimeke selle kätte oli suremas

Väikseke, kas nad sulle kurja teevad küsis päike osavõtlikult ning soojendas seemet ja ümbritsevat mulda oma kiirtega

Ja näe taim virgus, tärkas ning sellest kasvas kaunis ja healõhnaline lill

Harjutus 206. Pane sulgudes olev öeldis õigesse vormi olevikus (*o.*) või lihtminevikus (*m.*). Pealkirjaks: *Aluse ja öeldise ühildumine*.

1. Rühm sportlasi (sõitma *m.*) laagrisse. 2. Koolimaja akna all (kasvama *o.*) sirel ja vaher. 3. Kolm naist (tulema *m.*) rahvamaja poolt. 4. Puudelt (langema *m.*) palju lehti. 5. Teiste õpilaste seas (paistma *m.*) silma meie klassi õpilased. 6. Jalgpalliväljakule (tulema *o.*) ka Kusti ja Volli. 7. Salgake töölisi (võitlema *m.*) loodusjõudude vastu. 8. Kõik pioneerid (pidama *o.*) väga hästi õppima. 9. Kolhoosi kontoris (olema *m.*) veel esimees ja arvepidaja. 10. Karl, Paul ja minu vend (lõpetama *m.*) kooli mineval kevadel.

Harjutus 207. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi. Pealkirjaks: *Täiendi ja lisandi ühildumine*.

1. Hästi (õpitud) luuletusi ei unustata iialgi. 2. Jõudsime koju ilma (suur) vaevata. 3. Tädi asus elama (uus) majasse. 4. (Tark) koertel on targad silmad. 5. Atsi (vend) Maidul on uus jalgratas. 6. Poisid lugesid uut (seinaleht «Tõrvik»). 7. Isa (vana) kasukale pandi uus krae. 8. (Õpetaja) Leiusel on suur raamatukogu. 9. Vaatlesime (kogutud) taimi. 10. Kas olete meie Kirjanike Liidu (häälkandja «Looming») lugenud? 11. Saatsin (oma onu) Arturile õnnitlustelegrammi.

Harjutus 208. Pane punktiiri asemele vajalik põhisoona või lisand (koos laienditega), mis eralda tarbe korral komaga. Pealkirjaks: *Lisand*.

1. «Kalevipoja» autor ... elas 44 aastat Võrus. 2. ... Pärnus on suviti palju külalisi. 3. A. S. Puškinilt ... on ilmunud palju huvitavaid jutustusi. 4. ... «Dubrovski» käsitleb suurmõisnike julmust ja omavoli. 5. Eesti NSV kõrgeim mägi ... on Haanja kõrgustikus. 6. ... meie lasteajalehes ilmus huvitav artikkel Hiina koolielust. 7. Küsige seda oma ... Augustilt. 8. Maimul ... on väike puhtatõuline koerake. 9. Silmapaistev eesti kirjanik ... on kirjutanud suurromaani «Tõde ja õigus». 10. Eesti NSV pealinnas ... on palju uusi ehitusi.

Harjutus 209. Pane puuduvad komad. Pealkirjaks: *Lisandi ja ütte eraldamine*.

1. Oot, oot mehike ehk saame veel kokku. (*Fr. R. Kreutzwald.*)
2. Toomas kõva töömees püüdis peret kõigest jõust toita. (*E. Särgava.*)
3. Kümnendal märtsil kevadise pööripäeva õhtul kuulsid poisid, kuidas jõel keegi südantlõhestava häälega appi karjus. (*O. Luts.*)
4. Tere ka Koljat! (*E. Bornhöhe.*)
5. Ema kas sul siis on jahu? (*E. Vilde.*)
6. «Vaata ette laps mina olen majahoidja», sõnas Kadakas. (*J. Liiv.*)
7. See on Hindreku õde Ann. (*E. Vilde.*)
8. Noh Alma tule võta kiri vastu! (*M. Metsanurk.*)
9. Mina sinu naise isa pean muutuma pealekaebajaks. (*A. Jakobson.*)
10. Kohtasime õues Liidet vennanaist. (*J. Kärner.*)
11. Teile aga õrnad õied ütlen südamest: tere tulemast! (*O. Luts.*)
12. Lapsuke mu lapsuke maga magusalt! Äiu hällis hellake viibi vagusalt! (*J. Tamm.*)
13. Kiirt ja Raja peretütart kui Paunvere elanikke tunneb kõstriemand juba ammu. (*O. Luts.*)

Harjutus 210. Muuda (suuliselt) öeldise isikulise tegumoe vorm umbisikulise tegumoe vormiks samas kõneviisis ja ajas.

1. Koer ei söö rohtu. 2. Muutke oma kodu ümbrus kauniks!
3. Anne pani vihikud ja raamatud portfelli. 4. Tööga loome küluse. 5. Jaan kirjutavat kirjandit. 6. Nemad naersid valjusti. 7. Ta ei loe raamatut. 8. Jaan ei müü lehma. 9. Andke lehmale juua. 10. Kevadel korraldame koolipeo. 11. Ära ava raamatut. 12. Rühm sammus kiiresti linna poole. 13. Ema õpetavat last lugema.

Näidis. *Ema õpetavat last lugema. — Last õpetatavat lugema.*

Harjutus 211. Pane öeldis isikulise tegumoe käskivasse kõneviisi (*k.*) või umbisikulisse tegumoodi (*u.*), muutes vastavalt sihitise vormi. Tarviduse korral muuda ka sõnade järjekorda. Pealkirjaks: *Õeldis ja sihitis.*

1. Mehed tõmbavad (*k.*) paadi maale. 2. Teie panete (*k.*) portfelli lauale. 3. Õpilased korrastasid (*u.*) riivli. 4. Nad asetasiid (*u.*) ülemisele riivlile kujukese. 5. Kadri ostab (*k.*) raamatu. 6. Ta võttis (*u.*) sahtlist vihiku. 7. Korrastasime (*u.*) spordiväljaku. 8. Vend õpetab (*k.*) mulle pillimängu selgeks. 9. Teie loete (*k.*) selle huvitava artikli läbi. 10. Juta kodus (*u.*) endale kampsuni. 11. Traktor kündis (*u.*) põllu üles.

Näidis. *Traktor kündis põllu üles. — Põld künti üles.*

Harjutus 212. Jätka jutustust, tarvitades lihtlauseid. Kui jutustus on valmis, analüüsi laused.

Marjulkäik.

Enne koolitöö algust käisime marjul. Tõusime hommikul vara. Mets oli 20 km kaugel...

Harjutus 213. Kirjuta öeldises kriipsukese ees olev täht ühe- või kahekordselt. Analüüsi laused suuliselt.

1. Jõed ja järved tek—ivad madalates kohtades. 2. Ülesanne kip—ub keeruliseks minema. 3. Juba süt—ivad pioneeride lõkketuled. 4. Marjad rap—uvad korvis kokku. 5. Tõt—ake ruttu koolimajja. 6. Tumeda metsa kohal rip—uvad hallid pilved. 7. Käbi ei kuk—u kännust kaugemale. 8. Koer tik—us tuppä. 9. Laevad huk—uvad suurtes tormides. 10. Nop—isime metsas marju. 11. Mõnikord sat—ub töösse vigu. 12. Hak—akem palli mängima.

Harjutus 214. Pane sulgudes olevad sõnad nimetavasse, omastavasse või osastavasse käändesse vastavalt sihitise reegleile. Pealkirjaks: *Täis- ja osasihitis.*

1. Kas teie unustasite (see pakk) siia? 2. Juhataja oli sunnitud (koosolek) lõpetama. 3. Meie rajoon oli (see saadik) valinud. 4. Kui ma koju jõudsin, kastis õde (lilled). 5. Sa pead koondusele (see kleit) selga panema. 6. Kavatseme teha (ekskursioon) Taevaskotta. 7. Kas võib (aken) sulgeda? 8. Anna (see õun) vennale! 9. Ta võt-

tis (üks teine pilt). 10. Nõukogude sõdurid võtsid (hulk vaenlasi) vangi. 11. See avaldas temale (suur mõju). 12. Ekskursandid tegid (rida ülesvõtteid). 13. Nad ei saanud (oma endised istekohad) tagasi. 14. (Toa uks) ei tule praegu lukustada. 15. Ma jutustan teile (üks lugu).

Harjutus 215. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid koondlauses.*

1. Hobune härg inimene kõik olid balti junkru silmas alles veel 19. sajandi teisel poolel üks ja seesama. (*E. Vilde.*) 2. Venemaa võõras võtab klaasi tõuseb püsti heidab kord otsekui nõuküsiva pilgu neiu Ärnja poole ja peab siis järgneva kõne. (*O. Luts.*) 3. Suurest perekonnast oli nüüd tervetena alles jäänud ainult kaks tema ise ja Hilja. (*J. Semper.*) 4. Umbrohu ja ohakatega kaetud põllud põletatud mõisate ja külade ahervaremed need olid maakoha tähtsamad tundemärgid. (*E. Bornhöhe.*) 5. Komsus on kingitused emale suur värvililleline rätik pikkade narmastega ja hõbedased sukavardad. (*O. Luts.*) 6. Tuba ait laut kõik tühjad. (*E. Vilde.*) 7. Vilksatas mööda halle hoonekesi pritsikuur magasiait, tilluke luitunud maja piletikassaga. (*J. Madarik.*) 8. Taskutesse põlledesse igale poole koguneb kraami. (*A. Kitzberg.*) 9. Isegi ta kehakuju oleks nagu nende sõnade kohase välimuse omandanud pikk nõtkuv paindub igale mõjule allaandev siiski kõigele vaatamata endine Teo-Mikk. (*A. H. Tammsaare.*) 10. Ta nagu rind käed kõik olid juba luuks ja nahaks kuivanud. (*E. Vilde.*) 11. Siin tuleb teha kõike mis ette juhtub uksi aknaid lagesid põrandaid. (*J. Madarik.*)

Harjutus 216. Analüüsi laused suuliselt.

1. Kommunistlik Noorsooühing kasvatab noortes vaprust ning püsivust. 2. Kolhoosnikud, endised väiketalunikud, töötavad kindla plaani järgi sotsialistlikus suurmajandis. 3. Kirjanduse lugemine, muusika ja sport — need olid tema armsamad harrastused. 4. Realistliku kirjanduse tegelased kuuluvad mitmesugustesse ühiskonnakihtidesse: linnakodanlusse, haritlaskonda, proletariaati, talurahva hulka. 5. Põõsad olid juba tihedaks ja läbipaistmatuks muutunud. (*A. H. Tammsaare.*) 6. Vastutulevad autod uhtsid neid üle kuumuslainega ja juustesse pugeva peenikese tolmu tiheda pilvega. (*H. Leberecht.*) 7. Ta pöördus ümber ja ulatas rõõmsalt käe

Marta Niilusele. (*H. Leberecht.*) 8. Leena huuled liikusid, tuksusid, aga ei kõnelnud. (*E. Vilde.*)

Harjutus 217. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid lihtlauses.*

A. 1. Direktor alustas reisi Krimmi pühapäeval 1. augustil 1961 a k 2 hommikul 2. Hea raamat muusika päikesepaiste ja huvitav töö need on minu parimad sõbrad 3. Lehtinud metsades õitsvail aasadel lokkavail põldudel igal pool võttis meid vastu kevad 4. Kohtasin Kaarel Kruusimäge vana head sõpra Kõljalas Saaremaal 5. Peet Arukask meie uus naaber oli nobe nagu nirk 6. Ants Ants kuhu sa ometi jäid 7. «Mahtra sõda» E. Vilde romaan on ilmunud ka ungari keeles 8. Eesti rahva muinaskangelane Kalevipoeg oli tugeva jõuga 9. Teil seltsimehed on vaja korraldada sotsialistlik võistlus 10. Venelased ukrainlased eestlased ja teised NSV Liidus elavad rahvad töötavad kommunismi ülesehitamiseks.

B. 11. Ma tänan teid seltsimehed kui sõpru kui nõukogude inimesi kui tublisid kaevureid 12. E. Vilde looming jaguneb kolme pealiiki romaanid lühijutud ja näidendid 13. Mängud vestlused raamatute lugemine need olid meie pioneeridele heaks ajaviiteks 14. Päikese ümber tiirlevad planeedid on Merkuur Veenus Maa Marss Jupiter Saturn Uraan ja Neptuun. 15. Pioneeriorganisatsioon arendab noortes häid iseloomuomadusi püsivust julgust iseloomukindlust algatusvõimet ja organiseerimisoskust 16. Raamatute lugemine uisutamine ja suusatamine need olid Lenini armastatud harrastused 17. Meie rahva tähtsal pidupäeval tervitan teid tublid pioneerid 18. Õpetajad teenistujad õpilased kõik võtsid osa demonstratsioonist 19. Millal teie pioneerid räägite koondusel sellest uuest raamatust 20. Kaupluse vaateaken oli dekoreeritud pikade punaste kangastega 21. Vaateaknale olid asetatud ka mustad pruunid valged ja sinised kingad 22. Kuku sa kägu kuldalindu häälitsele hõbenokka

Harjutus 218. Nimeta puuduvad kirjavahemärgid.

A. Taaniel Lesta kuuekümnepäevane vanamees võtab liivi selga ja läheb jõe Pojapoeg jookseb tilpa-tilpa ühes ja lohistab määratud kotti järel kuhu püütud kalad sisse panna Vanamees

võtab riided seljast ja läheb liiviga jõkke nõtkutab kallast sum-
 merdab mütaga ja ajab jõe vee nii mudaseks et kole vaadata
 Pojapoeg vaatab kaldalt ja leiab et vanaisa pöörleb jões nagu
 valaskala Vanaisa on suur kalamees ja seda kalapüügiriista ei
 olegi millega tema ümber ei mõistaks käia Ta paiskab endal
 habeme muda ja veekasve täis ja on nagu veejumal Viimaks tõs-
 tab liivi välja suur luts sees Ahhaa ikka sain su kätte ma olen
 sind ammugi püüdnud Säh poisu pane kotti ja vaata et ta välja
 ei tule ütleb ta libedat kala kaldale visates

B. Poisu paneb kala kotti ja vaatab mis vanaisa edasi teeb.

Teine jälle hõiskab vanaisa Säh pane kotti ja vaata et ta välja
 ei tule.

Pojapoeg paneb sellegi kala kotti ja vaatab mis vanaisa nüüd
 teeb Natukese aja pärast uus luts käes Ja kõik ühesugused ilusad
 suured teised Neljanda lutsuga tuleb vanaisa jõest välja ja läheb
 koti juurde vaatama palju neid õige on juba

Kotis pole ühtegi lutsu

Oh sa riivatu poisike hüüab vanaisa sa oled ta kotist välja
 lasknud ja mina püüan ikka ühte ja sedasama lutsu

(O. Luts.)

IX. LIITLAUSE.

1. LIITLAUSE JA SELLE OSAD (OSALAUSED).

Võrdle lauseid.

Heino mängis viiulit nagu
 noor kunstnik.

Vend õpetas teda muusikat
 armastama.

Kuuldud muusikapala meel-
 dis kõigile.

Tasuja astus vanemate telki.
 Vanemad olid parajasti
 koos sõjanõu pidamas.

Heino mängis viiulit, nagu
 oleks ta noor kunstnik.

Vend oli see, kes õpetas
 teda muusikat armastama.

Muusikapala, mida me kuul-
 sime, meeldis kõigile.

Kui Tasuja vanemate telki as-
 tus, olid need parajasti
 koos sõjanõu pidamas.

Esimeses tulbas on liht-, teises liitlaused. Lihtlauses on
 üks öeldis (välja arvatud korduvate öeldistega koondlause).

Liitlauses on kaks või mitu öeldist. Liitlause osa, milles on öeldis, nimetame osalauseks.

Liitlause on kahest või mitmest osalausest koosnev lause.

Osalaised tunneme ära öeldistest: igal osalasel on oma öeldis.

Osalaised on seotud sidesõnade, siduvate ase- ja määrsõnade või kõnetooni abil.

Osalauseste vahel on koma, kui nad pole seotud sidesõnadega **ja, ning, ega, või**. Harvem on osalauseste vahel koolon või semikoolon.

Harjutus 219. Teksti lugedes määrä öeldised ning liht- ja liitlaised. Nimeta, mitmest osalausest koosneb iga liitlause.

Rändlindude lennukiirus.

Lindude lennukiirus äratub üldse tähelepanu, kuid rännakuil suureneb see veelgi tunduvalt. On kindlaks tehtud, et mustvaresed lendavad rännuteekonnal keskmiselt 140—160 km tunnis, pääsukesed ja pardid katavad kuni 120 km; piirpääsukesed saavutavad isegi üle 220-kilomeetrise tunnikiiruse. Seejuures võivad linnud kaua õhus püsida, 500—600 km ühtejärke, ilma puhkuseta. Kuid ekslik on arvata, nagu ruttaksid linnud alati sellise kiirusega. Seda teevad nad ainult ülemereteekonnal, kuna nad maa kohal märksa aeglasemalt lähevad ning puhkamiseks ja toitumiseks peatuvad.

Üksikute eranditega rändavad linnud üldse öösi. Parimaks lennuajaks olevat veel kuuvalged ööd.

Suuremal osal lindudest vältab sügisene rännak kuu ja kaks, kuna kevadine tagasilend on palju kiirem.

Harjutus 220. Leia lugemikust õpetaja poolt näidatud palast liht- ja liitlaised ning nimeta, mitmest osalausest nad koosnevad.

Harjutus 221. Antud lihtlauseist moodusta liitlaised, tarvita des siduvaid sõnu ja kirjavahemärke. Pealkirjaks: *Liitlauseste moodustamine*.

1. Oli kuum ilm. Kõigil oli palav. 2. Kalurid jõudsid randa. Oli kesköö. 3. Öhtul oli pime ja vilu. Minda parki jalutama. 4. Mees

oli kibe töömees. Ta sai töö varem valmis. 5. Pioneer õpib hästi. Ta täidab sellega oma kohustuse kodumaa ees. 6. Tee koolimajja polnud kuigi pikk. Malle oli poole tunni pärast kohal. 7. Kooliaias eraldati maa-ala. Õpilased istutasid sinna ravimtaimi.

Näidis. Oli kuum ilm. Kõigil oli palav. — a) *Oli kuum ilm, sellepärast oli kõigil palav.* b) *Kõigil oli palav, sellepärast et oli kuum ilm.*

Harjutus 222. Vasakpoolses tulbas antud lause või lauseosa juurde vali parempoolses tulbast sobiv jätk, nimeta öeldised ja lause liik (liht- või liitlause). Osalauseste vahele pane koma.

1. Ei kestnud kaua	8	ehkki ta teiste arvates kunagi oma pead mõtetega ei vaeva.
2. Sepp Villu esivanemad olid ikka esimeste seas olnud	7	kui täna selles videvikus.
3. Kulno on täna sügavas mõttes	2	kajasid metsad jälle kirvehoopidest.
4. Poega nähes jäi ta seisma	10	kui matkateele asudes paunas rohupudel ei puudu.
5. Pühade ajal saabus telegramm	8	kuni karminäoline metsaott lõpuks lamama jäi.
6. Aga nüüd tundsid nad äkki	1	kui tiigi vagusail kallastel suurepärane elu tekkis.
7. Nii ilusana polnud ta teda veel kunagi näinud	6	nagu oleksid ainult nemad kahekesi klassis, kes Linalakast midagi aru saavad.
8. Nii võideldi	4	ilma et sõnagi oleks lausunud.
9. Niipea kui lumi oli läinud	2	kes ennast ristiusust puhtaks pesid, niipea kui ristijad selja pöörasid.
10. On hea	5	mis pani imelikult kihama kogu maja.

Harjutus 223. Jätka antud lauseid, nii et saaksid kord lihtkord liitlause. Öeldisele tõmba kaks joont ja alusele üks joon alla. Pealkirjaks: *Liht- ja liitlauseste moodustamine.*

1. Päike paistis ... 2. Kevad tuli ... 3. Ilmusid rändlinnud ...
4. Rohi tärkas ... 5. Traktorid sõitsid välja ... 6. Lapsed rõõmistasid ...

N ä i d i s. Päike paistis ... a) Päike paistis iga päevaga üha soojemalt (lihtlause). b) Päike paistis soojalt ja lumi sulas. Päike paistis üha soojemalt, nii et lumi kiiresti sulas (lihtlauseid).

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis on lihtlause?
2. Mille poolest erineb lihtlause lihtlausest?
3. Kuidas nimetatakse lauseid, millest lihtlause koosneb?
4. Mille järgi tunneme osalauseid ära?
5. Mille abil on osalauseid seotud?
6. Missugust kirjavahemärki tarvitatakse harilikult osalauseite vahel?
7. Missuguste sidesõnade puhul osalauseite vahele kirjavahemärki ei panda?

B.

8. Tuleta meelde häälikuühendite kirjutamise põhireegel ja erandid.
9. Millised on tegusõna käändelised vormid?
10. Meenuta mitmuse osastavat, eeskätt sepp-tüüpi sõnadel.
11. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse koondlauses? Millal?

Harjutus 224. Kirjuta kriipsu ees olev kaashäälik ühe- või kahekordselt ning põhjenda vastava reeglga.

Küm—nes, hüp—lema, hak—ake, kep—ki, kul—lane, lin—lane, lep—lik, ehk—i, kon—gi, kirs—ide, vals—, lak—king, tõrs—i, sims—il, hom—ne, šef—lus, ettevõt—lik, kal—dad, võrk—iik, lõp—lik, vaik—us, siin—e.

Harjutus 225. Kriipsukese puhul kirjuta eelnev täht ühe-, kahe- või kolmekordselt, = asemele k või g.

Hom—ne, pall=i, värs—e, kep—ki, hoov=i, kirs—ki, mäs—lev, lehm=i, lin—lane, pik—silm, leib=i, liht—elegramm, kas—lane, garaaž=i, sal—gi, selg=i, latv=i, kabinet—, harf—i, telegraaf=i, siin—e, püt—jas, õhk—ond, tass=i, gran—dioos—ed, puls—ki, printses—lik, tšehh=i, metal—ne, fajans—, kärs—lane, ahv=i, hom—seks, vask=i, modern—e, puls—tuma, ren—jas.

Harjutus 226. Määra tegusõna käändelised ja pöördelised vormid.

«Pea kinni, Ivo!» müristas korruga ta seljataga üks hääl, mis vabra mehe värisema pani. Ta andis hobusele kannuseid.

«Pea kinni, jänespüks!» hüüdis Gabriel talle järele kihutades. «Sa ei pääse minu käest, sest mul on parem hobune. Ma pistan sulle mõõga kuklasse, kui sa vastu ei hakka.»

Ivo pööras järsku hobuse ümber ja seisatas.

«Mis sa minust tahad?» urises ta läbi hammaste.

«Ma toon sulle terviseid teisest maailmast, kus üht meist täna oodatakse,» vastas Gabriel. «Valmista end teele, sest kord võib niisama hästi sinu kui minu kätte tulla.»

«Ma ei taha sinuga võidelda, sest sa ei ole inimene, sa oled tont!»

«Kas mäletad veel, kuidas ma tondiks sain?» naeris Gabriel mõrult. «Kuidas see lugu oli? Kas ma põgenesin või langesin ausas kahevõitluses sinu käe läbi, nagu sa Agnes von Mönnikhusenile oled ütelnud?»

«Kust sa seda tead?»

«See on ju tontide eesõigus, et nad igasse kohta sisse pääsevad...»

(E. Bornhöhe.)

Harjutus 227. Pane sulgudes olevad sõnad mitmuse osastavasse ja aseta puuduvad kirjavahemärgid.

1. (Pott kauss taldrik lusikas nuga) ja (kahvel) oli kaupluses suures valikus. 2. Nõukogudemaal on palju (suur mets veerikas jõgi kõrge mägi) ja (avar stepp). 3. Läbisime (mitmed metsatukad) kus kasvas (kuusk määnd kask pärn lepp ja paju) 4. Vaatlesime (album) milles oli palju (pilt) 5. Nägime oma matkal (küps vili vaikne järv ja lai luht) 6. Sadamas seisis hulk (laev) mis tõid meie linnale (kaup) 7. (Oder rukis ja kaer) neid on meil nüüd külluses 8. Loomaaias nägime palju huvitavaid loomi (näotu pikakoivaline kühmiksiga salalik šaakal pikakaelaline kaelkirjak tore jaanalind triibuline sebra nõtkes gasell ja uhke põder) 9. (Ümbrik pliats sulg vihik ja joonistusplokk) kõike seda osteti kauplusest. 10. Puuviljakaupluses oli müüa järgmisi puuvilju (õun päffel sidrun ja apelsin) 11. Külastasime ekskursioonil ka (teater muuseum kino ja lasteaed) 12. Nägime (kurg luik hani) lõunast saabumas

Harjutus 228. Tarvita õiget vormi.

1. Seekord (sõitis, sõitsid) linna elektrijaama direktor ja peamehhaanik. 2. Kaksteist tuli jagada (kolm). 3. Kolhoosirahvas (läks, läksid) rahvamajja. 4. Osa tütarlapsi (jäi, jäid) seinalehte kirjutama. 5. Kümme meie kolhoosi neidu (sõidab, sõidavad) Riiga. 6. Jutustaja kirjeldas (need sündmused) suure tõepärasusega. 7. Sellisel juhul (tuleb, tulevad) võistlused lõpetada. 8. Vead (tulevad, tuleb) parandada. 9. Meie klassi (juhataja) Reinmetsal on täna sünnipäev. 10. Ärge olge kadedad (teised inimesed)! 11. Seina ääres (asetsevad, asetseb) kapp ja riiul. 12. Kas sõjaväkke läinud (vend) Tõnult on kirja tulnud? 13. Kohtasime oma (tuttav). 14. Mõnedele poistele (tuleksid, tuleks) anda uued teemad. 15. Kihnu saarele sõitsime (mootorpaat «Neptuun»). 16. (Õpilane) Katri Kaldnal oli kõige parem kirjand.

2. OSALAUSETE JÄRJESTIKUNE JA HÖLMAV ASETUS.

Vaatle osalause te paigutust.

1. *Kummaski talus elati omaette, // nagu poleks teist talu väljamäel olemaski.*

2. *Kui matkajad mõne tunni olid puhunud, // tundsid nad liikmeis värsket jõudu, // nii et võisid teekonda jätkata.*

3. *Tasuja/, kes seda tähele pani/, pööras kähku pead.*

4. *Jaan tundis selle tugeva mehe vastu/, kelle vanust ta kuidagi ei osanud arvata, / usaldust ja sõprust.*

Järjestikuse asetuse puhul on üks osalause teise järel; **hõlmava** asetuse puhul on üks osalause teise sees, s. t. aluse ja öeldise või mõnede teiste lauseliikmete vahel.

Järjestikused osalused eraldatakse komaga, kui nende vahel pole sidesõna ja, ning, ega, või.

Hõlmatud osalause eraldatakse alati komadega.

Harjutus 229. Loe osalauseid järjestikku.

1. See poiss, kes lipu leiab, ongi võitja.

2. Ühel hommikul, kui uksest välja astusin, sõitis «Volga» trepi ette.

3. Need tüdrukud, kes praegu seinalehte loevad, on meie klassi õpilased.

4. Tõusime varakult, kui kõik alles magasid, ja ruttasime järve äärde.

5. Järve kallastelt, mis olid kastest märjad, tõusis udu.

6. Õhtul, kui kõik juba magasid, koputas keegi uksele.

7. Meremees, kel kompass puudub, ärgu merele mingu.

8. Kas sa raamatut, millest sulle kõnelesin, oled juba lugenud?

9. Õde jutustas Matist, kes laeval teenis, huvitavaid lugusid.

10. See malepartii, mille poisid praegu lõpetasid, oli väga huvitav.

Harjutus 230. Aseta parempoolses tulbas antud osalause vasakpoolsesse selle sõna kõrvale, mille juurde ta kuulub, ja eralda komadega.

1. Ühel hommikul asusime matkateele.	kui päike oli tõusnud
2. Minu sõber oskab juba ukrainaina keelt.	kes mõne aja on Kiievis elanud.
3. Teisel pool järve olid avarad kolhoosipõllud.	kuhu nad nüüd sõudsid
4. Kooliaed on kauniks muutunud.	kus kevadel varakult tööd alustasime
5. Kõik see nõudis palju hoolt.	mis on saavutatud
6. Igale õpilasele määrati kindlad ülesanded.	kes oli aiatööst huvitatud
7. Päeval sadas lund.	mil uus agronoom kohale jõudis
8. Igal pool näed uue elu võrseid.	kuhu sa vaatad
9. Sellest ajast saadik algas Indrekul karjas hea põli.	kui Andres tööle pandi
10. Pärast tunde on aknad avatud.	kui ruume puhastame

Harjutus 231. Kirjuta punktiiri asemele sobiv osalause ja eralda komadega. Õeldisele tõmba kaks joont alla.

1. See töö ... oli väga huvitav.
2. Päeval ... lahkus ta linnast.
3. Reisisäevik ... on paljude joonistustega illustreeritud.

4. Homme hommikul ... läheme õngitsema.
5. Sportlastele ... anti auhinnad kätte.
6. Meie ülesandeks on klass ... edukalt lõpetada.
7. Poiss ... muheles heameelest.
8. Keegi ... tuli uksest.
9. Kevadel ... töötasime kolhoosis.
10. Tasu ... oli hea.

Harjutus 232. Eralda järjestikku asetsevad osalaised püst-kriipsuga ja hõlmatud osalause nurksulgudega. Õeldisele tõmba 2 joont alla ja pane komad.

A. 1. Kui päike tõusis väljusime tasakesi telgist ja läksime jõe äärde kalu püüdma. 2. Ei tea kui kaua me jõe ääres olime. 3. Indrek kes uksele oli tulnud tundis ilma vaatamatagi et ema teda nägi. 4. Moskvasse ehitatakse nüüd rohkesti mitmekümnekorruselisi maju. 5. Otsus mille ta tegi oli täiesti õige. 6. Nägin et ta kardab kuigi ta seda ei ütle. 7. Kui koitma hakkas olid matkajad juba tükk maad kodust eemal. 8. Tundsin teda ammu säärasena nagu ta praegu oli. 9. Näis, et sõber keda kohtasin on minuga ühel arvamisel. 10. Maja mis äsja ehitati kaeti marmorplaatidega. 11. Aare tundis rohkem kui kunagi varem vajadust kirjandust lugeda. 12. Mida rohkem nad vaeva nägid seda lõbusam oli mäng.

B. 13. Kui tüdrukud olid ruumide koristamisest väsinud paigutasid nad mööbli kohale tagasi ja läksid õue mängima. 14. Peeter oli ainuke kes sellest kohe teada sai. 15. Kui nad rõduukse avasid volas tuppä värske hommikuõhk ja kuuldus lindude siristamist. 16. Kõik teadsid et külaline varsti saabub aga igauks tegi nagu ei teaks ta midagi. 17. Kõik mis ta siin nägi huvitas teda. 18. Kõige vanem poiss kes võis olla kümneaastane lähenes müüri- ja tegi näo nagu tahaks ta sinna peale ronida. 19. Taevasse oli kogunenud musti pilvi mida sügisene tuul edasi kihutas. 20. Oota kuni ma oma tööga valmis saan! 21. Mõni pühkis õue mõni kandis riidast halgusid tuppä mõni raius kuuseoksi põrandale kaunistuseks ning mõni tegi jälle midagi muud. 22. Teen mis võin. 23. Ja kui hommik koitis oli saunast järel ainult mõni lõkendav tukk. 24. Ma tunnen end tõepoolest veidi haiglasena aga värskes õhus on mul siiski parem olla. 25. Ta seisis kõrgel kaljul ja silmitses taevast mis hõõgus augustikuu päikeses.

3. SIDESÕNAD JA SIDUVAD ASE- NING MÄÄRSÕNAD LIITLAUSES.

Harjutus 233. Loe laused läbi ja nimeta sõnu, mis osalauseid seovad. Kirjuta need sõnad välja, paigutades eraldi sidesõnad, siduvad ase- ja määrsõnad. Neile sidesõnadele, mille ees koma ei ole, tõmba kaks joont alla.

1. Kaevikute vaheseinad värisesid ja mitmel pool varises mulda alla. (*E. Männik.*) 2. Ants rabeles küll kõigest jõust, aga ta ei pääsenud, sest mina olin tugevam. (*A. H. Tammsaare.*) 3. Teda oli küll veel õhtul aetud järvele jalgu pesema, kuid siis oli asi ununenud ning ta niisama voodisse pääsenud. (*Fr. Tuglas.*) 4. See oli parim kajut laevas, ometi polnud siin midagi luksuslikku. (*A. Hint.*) 5. Kui ta oma kohale tagasi läks, oli tal natuke piinlik, et ta nii hästi oli vastanud. (*O. Luts.*) 6. Aga miks kostsid bassi-keeled nii hukutavalt, nagu oleks see mõne metsavaimu meelitus. (*E. Särgava.*) 7. Nii oli koht ja nõnda olid inimesed, kelle juurde sepp kange tuhinaga tõttas. (*E. Bornhöhe.*) 8. See on murdja, kes millestki ei hooli ega midagi ei kingi. (*E. Vilde.*) 9. Vaimulik isand tõstis jälle piitsa, mille õel vihisemine pahareti sulase hinge ärritas. (*E. Bornhöhe.*) 10. Sealt pole kellelgi midagi võtta, kus midagi ei ole. (*Vanasõna.*) 11. Vaata poissi, kuhu ta sõge ei roni. (*E. Bornhöhe.*) 12. Mis ta sealjuures mõtles, seda ei teadnud keegi ütelda. (*Fr. R. Kreutzwald.*) 13. Laudkond hakkas suure häälega naerma, nii et kõneleja ise ka ühes pidi naerma. (*E. Särgava.*) 14. Ta tõmbas sügavasti hinge ja ootas mõne silmapilgu, enne kui käe värava külge pani. (*E. Bornhöhe.*)

Lauseid seovad harilikult

- a) **sidesõnad**, näit. *ja, ning, kui, et* jt. (lihtsidesõnad);
sest et, sellepärast et, enne kui jt. (ühendsidesõnad);
- b) **siduvad asesõnad**, näit. *kes, mis, kelle, mille, milline* jt.;
- c) **siduvad määrsõnad**, näit. *kus, kuhu, millal, kuidas, kunas* jt.

Meenuta, missuguste sidesõnade ette koma ei panda.

Harjutus 234. Rühmita antud sõnad sidesõnadeks, siduvateks ase- ja määrsõnadeks järgneva tabeli kohaselt. Komata sidesõnadele tõmba joon alla.

Sidesõnad		Asesõnad	Määrsõnad
Lihtsidesõnad	Ühendsidesõnad		

ning, vaid, sest et, siiski, et, mis, nii et, ega, aga, kes, kui, kuhu, kelle, ja, kuid, kus, sellepärast et, ometi, nagu, kust, kuni, ilma et, mille, millal, kunas, kumb, selleks et, kuna, kuigi, olgugi et, missugune, kuidas, miks, milline, enne kui, ehkki, niipea kui, mitu, mispärast

Harjutus 235. Täida lünk sobiva sidesõnaga ja pane koma, kuhu vaja.

1. Toomas parandas küll paadi ... midagi rohkem ette ei võtnud. 2. Üle ranna käivad tuulehiilid ... meri näib rahutuna. 3. See ülikond on hea ... ta on liiga kallis. 4. Poiss oli küll nõrk säärase raske töö jaoks ... tahtmine oli tal hea. 5. Ta võttis kõik endale ... teistele ei jäänud midagi. 6. Ootame veel pool tundi ... ta tuleb! 7. Kas täidate antud korralduse ... labkute kohalt! 8. Ärgates ära jää voodisse vedelema ... tõuse kohe üles. 9. Suu räägib küll nõnda ... süda mõtleb teisiti. 10. Aeg lendas kiiresti ... varsti oli õhtu käes. 11. Ootasime suure põnevusega ... võistlejad ei tulnud ega tulnud. 12. Ära lase jutul võita tööd ... lase töö võita jutt.

Harjutus 236. Koosta liitlaused järgnevaist lihtlausete rühmadest ning pane vajalikud sidesõnad ja kirjavahemärgid.

1. Päike paistis heledasti. Lumi sirendas. Puudel olid klaasist oksad. 2. Poiss vehkis küll hõõveldada. Laud ei läinud tasaseks. Ei tulnudki sellest suuska. 3. Sinust saab hea lendur. Sa oled julge. Õpetajad kiidavad sind kui distsipliini armastavat õpilast. 4. Katsume veel. Viimaks kivi kerkib. Ei kang katki lähe. 5. Meie rahva elujõud oli kapitali-ikkas. Nõukogude kord vabastas selle loovaks tööks. 6. Varsti pöörabki sahk maapinda. Varesed ja linavästriksid tõttavad uudishimus seda vaatama. Nad korjavad uniseid ussikesi värsket põllumullast. 7. Äpardustel ja ebaõnnestumistel on vähemalt üks hea külg. Nad õpetavad inimese

ettevaatlikumaks ja ettenägelikumaks. Ta ei väärata enam nii kergesti.

Harjutus 237. Kirjuta tekst ära ja pane punktiiri asemele vajalikud alistavad sõnad ja komad. Pealkirjaks: *Side- ja siduvad sõnad liitlauses.*

1. Siis kuulis ta ... kell löi. 2. Ta näeb ... vesi maha tilgub. 3. Kas sa tead ... seal kõneleb? 4. ... ta tuli, oli pidu juba alanud. 5. Keegi ei teadnud ... kadunud raamatut otsida. 6. Laps ... üksi tiigi ääres mängis, oli kingad märjaks teinud. 7. ... mina vett pumpan, lõhu sina puid. 8. Onu sõitis kaugemale ... meie teadsime arvata. 9. ... sa koju jõuad, ütle emale ... mina saan tulla alles kella viieks. 10. Tuul oli kase ... õues kasvas, maha murdnud. 11. Kevadel ... vett on palju, on vaade kosele paeluv. 12. Kuuleme, ... vesi suliseb kividel.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Milline on osalause te paigutus järjestikuse asetuse puhul?
2. Kuidas paiknevad osalused hõlmava asetuse puhul?
3. Kuidas eraldatakse järjestikku, kuidas hõlmavalt asetatud osalused?
4. Millised sõnad seovad osaluseid?
5. Nimeta liht- ja ühendsidesõnu!
6. Nimeta siduvaid ase- ja määrsõnu!

B.

7. Loetle sõnaliigid.
8. Millise vormi järgi moodustatakse umbisikulise tegumoe eitav olevik?
9. Meenuta koma tarvitamist lisandi ja ütte puhul.

Harjutus 238. Pane punktiiri asemele sobiv pärisnimi või pärisnimest saadud omadussõna ja seleta selle kirjutamist.

1. Indrek käis ... vaatamas ooperit ... 2. Mari tõi raamatukogust B. Polevoi teose ... 3. Ekskursandid käisid ka Bulgaaria pealinnas ... 4. Meil käivad mitmed ajalehed ja ajakirjad: ... 5. Kas te olete näinud A. Jakobsoni näidendit ...? 6. Kas te olete söönud ... kilu, ... vorsti, sõitnud ... kelguga? 7. Külalised jõid ... teed ja ... veini. 8. Ümber Euroopa reisijad käisid ... pea-

linnas Stokholmis, Taani pealinnas . . . , . . . pealinnas Pariisis, Itaalia pealinnas . . . 9. Aili käib Pärnu . . . VIII klassis. 10. Öppeaasta jooksul on meil järgmised pühad ja tähtpäevad:

Harjutus 239. Määra sõnaliik ja vorm.

Palgapäeval kogunes kontorisse palju igasuguseid inimesi, keda poisid polnud varem näinudki. Oli suitsune ja kärarikas. Kostis naeru ja lõõpimist, vahel sekka ka asjalikku õiendamist, et: «Kuidas nii? Kas siis normid on vahepeal muutunud?» . . . «Mis te räägite? Vaadake tariife,» ja muud säärast, mis kõik oli uus ja väga põnev.

Võiks öelda rohkemgi — kõik tundus olevat lausa pidulik. Või tuli see sellest, et Volli ja Sulev olid juba hommikust saadik vastavalt häälestatud? Riided niiviisi selga valitud, et lase või kohe peole. Täna tundus, et nende omavahelised suhtedki olid hoopis teiseks muutunud. Vanad arved jäid kuhugi kaugustesse ja viimaste kokkuvõtete ning eelkalkulatsioonide tegemisel puhkenud väikesed vaidlused olid ühiste huvidega seotud inimeste vaidlused.

«Kas läheme ka järjekorda?» küsis Sulev.

«Ootame, meil aega on. Lõpparve.»

(V. Gross.)

Näidis. *Palgapäeval* (n. ains. alalütl.) *kogunes* (t. is. tm. k. kv. lihtmin. ains. 3. p.) *kontoris* (n. ains. siss.) *palju* (as.) *igasuguseid* (as. mitm. os.) *inimesi* (n. mitm. os.), *keda* (as. ains. os.) *poisid* (n. mitm. nim.) *polnud* (t. is. tm. k. kv. lihtmin. mitm. 3. p. eitav vorm) *varem* (m.) *näinudki* (t. is. tm. k. kv. ennemin. mitm. 3. p. eitav vorm).

Harjutus 240. Moodusta järgnevaist tegusõnadest umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku eitav vorm ja kasuta neid lauseis:

vaatama, saatma, kõnelema, küsima, jooma, nägema, müüma, kandma, võimlema, lööma, tulema, andma, panema, hüplema, mehhaniseerima, rakendama, jõudma, viima, naerma.

Näidis. *Sööma* — *ei sööda*. *Poolvalminud õunu ei sööda*.

Harjutus 241. Leia lisand ja üte ning nimeta nende kirjavahe-märgid.

1. Koos oma õemehega Pauli isaga katsusid nad üle idapiiri

pääseda. (*J. Semper.*) 2. «No mis sa metsaline ometi lennutad seda lapsukest!» (*Fr. Tuglas.*) 3. Nende peamees vallakirjutaja Kask kirjutage esimeseks. (*E. Vilde.*) 4. Ta oli juba jooksul, aga siis lendas tuvike rumal loom ise lakast otse ta suhu. (*Fr. Tuglas.*) 5. Mis head on sul mu armas rääkida? (*E. Särgava.*) 6. Ja sina vanamees küsid veel ja imestad. (*O. Luts.*) 7. Vana Nukrus Olga isa parandab saapaid. (*O. Luts.*) 8. «Noh Laes kuidas Kurgurahu otsas oli?» küsis Laiakivi Kusti. (*A. Hint.*) 9. Meie vennad kolmekesi vane mateta vaeslapsed peame taadi käsku püüdma tõrkumata toimetada. (*Fr. R. Kreutzwald.*) 10. «Kadri kas kuuled?» ahastas Tiiu. (*E. Vilde.*) 11. Hain sa oled kuldaväärt poiss ja su isa on kuldaväärt mees. (*J. Liiv.*) 12. Ega tema Joosepi ema ei tea, kas see tõsi on või vale. (*O. Luts.*) 13. Oli Ristor tühipaljas teopoiss kolmeaastase sälu võttis selga. (*Fr. Tuglas.*) 14. Leppige ära naaber ma palun südamest, leppige ära. (*J. Liiv.*) 15. Seenemets Kilevere heinamaal asus versta neli Mudilast eemal. (*E. Särgava.*)

V a a t l e koma tarvitamist **aga** ja **vaid** ees.

Linda tuli vara, a g a Aino jõudis veelgi varem kohale.

Päike ei soojenda veel, v a i d paneb ainult lume sätendama.

Linda a g a tuli hoopis hiljem. Seda ta a g a ei teadnud.

Päikest varjab veel v a i d kitsas pilveriba. Neiu v a i d naeris tema üle.

Aga ja **vaid** ette koma ei panda, kui nad on lihtlause keskel.

Harjutus 242. Loe harjutus, nimetades öeldised, sidesõnad ning komad.

1. Laisk ei tee täna vaid lükkab homseks. 2. Algab lumine lagendik aga reed sõidavad ikka. 3. Laeval oli vaid kümme meremeest. 4. Kaugelt aga paistsid juba linna tornid. 5. Vabarna põõsas laulis väike lind ning takjalehe all saagis rohutirts. 6. Ta peab selles küsimuses seletuse andma või kohalt lahkuma. 7. Küll me ootasime aga ta ei tulnud. 8. Andres läks mööda ega vaadanud meie poolegi. 9. Lapsed ootavad kärsitult isa kuid millegipärast ta ei tule. 10. Ratsanike metalsed kiivrid särasid ja nende jõhvtutid lehvisid õhus. 11. Katsetasime veel ja leidsime õige lahenduse. 12. Sõnal ei ole sõrga ega ole tal ka saba.

Vaatle koma tarvitamist **kui, nagu, kuni** puhul.

Võrdle järgnevaid lauseid.

<i>kui, nagu, kuni</i> osalause algul	<i>kui, nagu, kuni</i> lihtlauses
Töötasime, <i>nagu</i> suutsime. Raud läheb pehmeks, <i>kui</i> teda kuumutatakse.	*Töötasime <i>nagu</i> eesrindlased. Raud on pehmem <i>kui</i> teras.
Õpilane kirjutas kunstipärase töö, <i>nagu</i> oleks selle loonud noor kirjanik.	Õpilane kirjutas kunstipärase töö <i>nagu</i> noor kirjanik.
Puhkasime, <i>kuni</i> saabus hommik.	Puhkasime <i>kuni</i> hommikuni.

Sidesõnade *kui, nagu* ja *kuni* ette pannakse koma ainult siis, kui nad on osalause algul, lihtlauses esineva *kui, nagu* ja *kuni* ette koma ei panda.

Harjutus 243. Rühmita laused kahte veergu: 1) *kui, nagu, kuni* osalause algul, 2) *kui, nagu, kuni* lihtlauses, ja pane vajalikud komad.

1. Noorele kombainerile tundus nagu oleks ta jõud lõppematu.
2. Täitevkomitee esimees tõstis pead nagu sooviks ta midagi öelda.
3. Siin hällib kolhoosi rukkiväli nagu ilmatu vaip tuule käes.
4. Kaldad õhetasid kevadpäevil punaste lilledega nagu kirjud kangad päikese paistel.
5. Laste suukesed liikusid kui väikesed veskid.
6. Kõige parem on kui läheme koolimajja.
7. Laev hüples laineil nagu oleks ta olnud pähklikooreke.
8. Poiss seisis sirgelt nagu küünal.
9. Ta rääkis nii nagu teaks ta midagi erakordselt huvitavat.
10. Pakk oli raske kui tina.
11. Haigele tundus nagu oleksid kõik liikmed tina täis.
12. Head sõnad jahutavad rohkem kui külm vesi.
13. Õhk oli soe kuni tuul pöördus.
14. Raekoja kell löi üksteist kui jõuti linna.
15. Kõneleja tegi liigutuse nagu oma sõnade kinnitamiseks.
16. Toompeal valendasid kivimajjad nagu oleksid pääsukesed mätsinud pesi kaljurünkale. (*J. Madarik.*)
17. Ta kahvatas silmad hakkasid metsikult läikima nagu hirmunud loomal kes haisab ohtu. (*J. Madarik.*)
18. Vesi kohises tammil päevase sula järel vihasemalt kui hommikul.
19. Ta urgitses kõverat vasklukkudega piipu sest see oli nõnda lõrisema hakanud nagu ähvardaks sula tulla. (*J. Madarik.*)
20. Sõitsime ühtesoodu kuni teise päeva õhtuni.

Vaatle koma tarvitamist ühendside sõnade puhul.

Inimesed läksid koju, selle pärast et etendus oli lõppenud. Töötasin, nii et pea märg.

Kodanliku korra tingimustes tundub töö raskena just selle pärast, et ta on peale sunnitud. Tulime koju ainult selleks, et ümber riietuda.

Ühendside sõnu sellepärast et, nii et, olgugi et, sest et, see pärast et, nii kui, niikaua kui jne. komaga ei lahutata, välja arvatud juhtum, kui ühendside sõna esiosale langeb lauserõhk.

Harjutus 244. Pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks: *Koma ühendside sõnade ees.*

1. Mindi varakult magama sellepärast et oli tarvis vara tõusta.
2. Ta tuli vara just sellepärast et saaks kalale minna.
3. Kass lipsas sahvrisse niipea kui perenaine selja pööras.
4. Läksime õuest koolimajja enne kui kell helises.
5. Päike paistis heledasti silma nii et valus oli vaadata.
6. Kõneleja juhtis tähelepanu sellele et tööruum tuleb korras hoida.
7. Mindi merre suplema isegi sellest hoolimata et olid kõrged lained.
8. Andres jõudis koju just siis kui ema karjalauta läks.
9. Kas ta tuli ainult selleks et raamatut tuua?
10. Tulime õhtuti kokku selleks et näitemängu harjutada.
11. Õpime nimelt niikaua kuni elame.
12. Vaata uusi ajakirju niikaua kui mina riietun!

4. KOOLONI JA SEMIKOOLONI TARVITAMINE LIITLAUSES.

Vaatle osalause te omavahelist suhet.

Kogu aed elas: kuldnokad vilistasid oma puuride ees, põõsastes kädistasid leevikesed ja eemalt metsapadrikust kuuldus vihmakassi melodiline «piu li ju». (J. Mändmets.) Meie vahekorrad on selged: mina olen Vanapagan, teie inimesed. (A. H. Tammsaare.)

Koolonit tarvitatakse sellise osalause ees, mis selgitab ligemalt eelneva lause mõtet.

Mu kannel kaebas ja nuttis; kõik künkad kaebasid ka. (Fr. Kuhlbars.) Vesi võtab orased; rukis on lustjaid ja kasteheinu täis, ei saa enam omaga välja. (E. Särgava.)

Semikooloniga eraldatakse pikemad ja mõttelt kaugemad laused.

Märkus. Koma tarvitamist semikooloni asemel ei loeta veaks.

Harjutus 245. Nimeta koma, koolon või semikoolon ja anna seletus.

1. Paha siga mitu viga suvel kärss kärnas talvel maa külmunud.
2. Haned lähevad hallad käivad kured lähevad kurjad ilmad luiged lähevad lumi taga. 3. Kõige viletsam lugu oli kaladega nad pistsid pead silmadeni veest välja aga unustasid kõrvad vette nad nägid suu liikumist ja tegid seda järele aga jäid tummaks. (Fr. R. Faehlmann.) 4. Kõigest sellest tegid poisid ühe järelduse raudkullidele oli vareste pesa sedavõrd meeldinud et nad pesale kallale tungisid pojad välja pildusid ja ta siis enesele võtsid. (A. H. Tammsaare.) 5. Ta läks ettevaatuses isegi niikaugemale et ta araverelisi hoiatas tema «müristaja» pauk olevat niisama kõva kui suurtükipauk ja kostvat kahekümne versta taha. (O. Luts.) 6. Nüüd olid osad vahetatud inimene ründas sood imes temast elujõu ja lõpetas tema salakavalat edasitungi. (O. Tooming.) 7. Spordivõistlus õnnestus kõigiti osavõtt oli rohkearvuline ja saavutused head. 8. Kohale jõudes nägi Andres mis Matu soosillal teinud Pearu turbaaugud olid palju suuremaks kasvanud ja turbalade sillal läbipääsmatuseni kõrgeks tõusnud. (A. H. Tammsaare.) 9. Üks näis olevat kindel on alanud suur mäng suurem kui kunagi varem kogu aasta jooksul. (A. H. Tammsaare.) 10. Kui te iga minu haigestumise puhul hakkate siia jooksma ütles Indrek nüüd ähvardavalt siis teadke mis mina teen ma lähen siit minema. (A. H. Tammsaare.)

Harjutus 246. Moodusta antud lauseist liitlauseid, nii et tuleks tarvitada eri kirjavahemärke. Pealkirjaks: *Liitlauseite moodustamine*.

1. Tõusis tuul. Taevas läks pilve. Vihma hakkab sadama.
2. Rong aeglustas käiku. Vedur vilistas. Saabus jaam. 3. Tuli sügis. Ilmad muutusid viluks. Puude lehed kolletasid ja langesid maha.
4. Meie klassis on rida häid sportlasi. Harjutame pidevalt. Võit-sime kergejõustikus esikoha oma koolis. 5. Värskes õhus on hea töötada. Avage vahetunnil aknad. Hoolitsege värske õhu eest klassis.

Näidis. *Tõusis tuul ja taevas läks pilve; vihma hakkab sadama. Vihma hakkab sadama: tõusis tuul ja taevas läks pilve.*

Harjutus 247. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid liit- ja koondlauses.*

1. Haige ei suutnud kõnelda tema hing jäi sõna otseses mõttes kinni. 2. Päike põletab õhk on palav ja raske mustad pilved kogunevad taeva alla. 3. Kõik oli siin endist viisi toolid lauad ja vanad pildid. 4. Kui kaselehed korraga lähevad tuleb lumi korraga kui aga pikalt pudenevad tuleb lumi pikalt. 5. See suvi oli halb sadas sageli vihma ja ilmad olid vilud. 6. Tõde ei muuda end meie järgi vaid meie peame end tõe järgi muutma. 7. Poisid läksid temast mööda ega vaadanud ta poolegi. 8. Sügis heitleb talvega üks krabistab vihma teine raputab lund.

Harjutus 248. Jätka antud lauseid, nii et saaksime erinevate sidesõnade ja kirjavahemärkidega liitlauseid.

1. Päike loojus ... 2. Saabub öö ... 3. Kuu tõusis ... 4. Üksik tütarlaps kõndis teed mööda ... 5. Kotsid koerte haugatused ...

Näidis. a) *Päike loojus, kuid tuul ei lakanud puhumast.*
b) *Päike loojus: oli juba hilja.*

Harjutus 249. Koosta lühike kirjeldus ühel antud teemadest, kasutades selles eri sidesõnadega ja kirjavahemärkidega liitlauseid.

Teemad: *Õppetunni algus. Mets talvel. Nääriõhtul.*

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Millal tarvitatakse koma *aga, vaid, kui, nagu, kuni* ees, millal mitte?
2. Kuidas tarvitatakse koma ühendsidesõnade puhul?
3. Millal tarvitatakse liitlauseid koolonit?
4. Millal tarvitatakse liitlauseid semikoolonit ja millised on selle suhted komaga?

B.

5. Millal on sõna lõpuosas *-ja*?
6. Millised verbivormid kirjutatakse eelneva mäarsõnaga kokku, millised sellest lahku?
7. Millal on ainsuslik täissihitis nimetavas käändes?

Harjutus 250. Pane kirjavahemärgid ja kriipsu asemele *i, j* või *ij*.

1. Nõukogude inimese maailmavaade on mater—alistlik.

2. Ta patsutas famil—aarselt poisile õlale. 3. Geograaf—atunnis kõnelesime Gruus—ast Rumeen—ast Moldaav—ast Bessaraab—ast jt. maadest. 4. Oktoobrirevoluts—ooni ajal kehtestas proletar—aat oma diktatuuri. 5. Vanasti oli min—a talus sageli teen—aks. 6. Marjaots—ad astusid metsama—ja. 7. Jäätisemüü—a proovis ka talvel jäätist müü—a ja leidiski ost—aid. 8. Ulesseatud kandidaat a—as val—atega a—as juttu. 9. Kui sa purde käsipuust kinni ei ho—a siis—võid o—ja kukkuda. 10. Puusaag—a teritas parajasti va—a otsa. 11. Teekä—a ei suutnud enam kä—a istus oj—a äärde ja hakkas sa—a sööma. 12. A—alehes ilmus kuulutus et va—atakse frees—aid, laad—aid ja kauba väljavi—aid. 13. Mäng—ad har—utasid para—asti väl—akul. 14. Rühmavanem oli hea organiseer—a ja määras kohe kartulikoor—ad. 15. Ettekand—ad keet—ad toidujaga—ad nõudepes—ad kõik olid valgeis kitleis. 16. Mõned tule-tõrju—ad on head ron—ad.

Harjutus 251. Ütle, kas sulgudes olevad sõnad kirjutatakse kokku või lahku.

1. Traktor tõmbas (maa seest) välja (lahti kaevatud) kivid. 2. Kolhoosi tallimees ruttas (lahti pääsenud) hobust (kinni püüdma). 4. Risti-rästi lamasid nüüd (maha lastud) puumürakad. 5. (Ette võetud) töö viidi lõpule enne tähtaega. 6. Ärge unustage laagrisse raamatut (kaasa võtmast)! 7. Tehase punanurk oli (hästi sisustatud). 8. (Hästi sisustatud) punanurgas viibis alati töotajaid. 9. Eesriided olid (alla lastud). 10. Toad olid (alla lastud) eesriiete tõttu hämarad. 11. (Puude otsast) oli tuulise ilmaga palju õunu (maha kukkunud). 12. Lapsed korjasid (maha kukkunud) õunu. 13. Nõukogude Liidul on (sisse seatud) diplomaatilised suhted väga paljude maadega. 14. Kommunistlikud noored tahavad ettekanded hästi (ära õppida), et neid (ette kandes) ei tuleks mingeid takistusi. 16. (Läbi loetud) raamat toodi tagasi. 17. Ta tahab (pähe õppida) luuletuse, mis on pühendatud Kommunistlikule Noorsooühingule. 18. Me teame, et nõukogude rahvas on (üles ehitanud) esimese sotsialistliku riigi maailmas.

Harjutus 252. Pane sulgudes olev sihtis nimetavasse või omas-tavasse käändesse ja anna vastav seletus.

1. Reet ostis enesele (jalgratas). 2. Osta endale (uus õpik). 3. Osteti (hall mantel). 4. Lõpetage (kündmine)! 5. Traktor lõpetas

{kündmine). 6. Selmal oli kavatsus lõpetada (kirjand). 7. Anname talle selleks (parem võimalus). 8. Andke talle (teine ülesanne)! 9. Kolhoos ostis endale (vaheltharimistraktor). 10. Kirjanik lõpetas romaani (kirjutamine). 11. Lõpetati vee (toomine). 12. Ta lõpetagu (see töö) homme õhtuks. 13. Anname talle (see tunnistus).

5. RIND- JA PÕIMLAUSE. PEA- JA KÕRVALLAUSE.

Võrdle osalause te suhet vasak- ja parempoolses tulbas.

1. <i>Eeskambri uks käib ja keegi astub sisse. (O. Luts.)</i> 2. <i>Terve suve otsa põdes loom veel haiguse järel, a g a sügiseks oli ta juba ilus härjavärsike. (E. Särgava.)</i> 3. <i>Oli niisugune imelik päev: Arnol ei olnud ühegi vahetunni ajal mahti Teelega kõnelda.</i>	<i>Eeskambri uks käib, mispeale keegi sisse astub.</i> <i>Kuigi loom veel suve otsa haiguse järel põdes, oli ta sügiseks juba ilus härjavärsike.</i> <i>Oli niisugune imelik päev, kus Arnol ühegi vahetunni ajal mahti ei olnud Teelega kõnelda. (O. Luts.)</i>

Kummaski tulbas väljendavad kõrvu olevad liitlauseid sama mõtet, kuid on oma ehituselt erinevad. Vasakul pool on osalauseid suhteliselt iseseisvad, nii et nad võib eraldada iseseisvaiks lauseiks, ilma et mõte muutuks; muutub ainult väljendusviis.

Liitlauseid, mis koosneb sõltumatuist, kuid mõttelt seotud osalauseid, nimetatakse rindlauseks.

Parempoolses tulbas on ainult üks osalause niivõrd iseseisev, et seda võib kasutada üksi (*Eeskambri uks käib. Oli niisugune imelik päev* jt.). Seda nimetatakse **pealauseks**. Tema juurde kuulub **kõrvallause**, mis pealauseid täpsustab. Kõrvallauseid üksi ei saa jutustava lausena kasutada (lauseid ... *mispeale keegi sisse astub, ... kuigi loom veel suve otsa haiguse järel põdes* ei väljenda teraviklikku mõtet).

Liitlauseid, mis koosneb pea- ja kõrvallausest, nimetatakse põimlauseks.

Kõrvallause kuulub mingi pealause liikme juurde, mida ta laiendab ja millest lähtuvale küsimusele vastab. Näit. *Emal ütles (mida?), et peaksime tuppä minema. Läksime sinna (kuhu?), kus jõgi käänu tegi. Tuli seltsimees (missugune?), keda me polnud varem näinud.*

Kõrvallause algab harilikult sidesõnaga, siduva ase- või määr sõnaga (eelnevais lauseis: *kuigi, mispeale, kus, kui, et, keda*).

Kõrvallause eraldatakse pealausest alati komaga.

Harjutus 253. Järgnev luuletus koosneb rindlauseist, mille hulgas on üks põimlause. Loe luuletust ilmekalt, nimeta rindlauseid, põimlause ja osalause te seos.

Veskitammil.

Veskitamm kohiseb, pajud on längu,
niidud täis tirtsude viiulimängu.

Tammi all veejuga piserdab vahtu
justnagu õlu, mis ära ei lahtu.

Jalgrattur vilistab jõeäärsel rajal,
sillal on kalamees käsipuu najal.

Loogeldes jõgi kesk heinamaid siugleb,
hajuvil põuapilv laotuses liugleb.

Veesina peegeldab lepikutupsu,
kõrkjastik kahiseb, kala lööb lupsu.

(M. Nurme.)

Harjutus 254. Loe lauseid õigete pausidega, määra liht-, rind- ja põimlauseid. Nimeta öeldis.

A. 1. Seal on lastel ühine majapidamine, millest võtab osa ka karja-Atu. (A. H. Tammsaare.) 2. Hobused traavisid, kuljused helisesid, jahupeent lumekest siputas sadada. (E. Vilde.) 3. Kaarlil hakkasid seda kuuldes nagu sipelgad mööda selga jooksuma. (A. Hint.) 4. Õhk oli puhas ja läbipaistev, nii et hääled kostsid kaugele. (O. Tooming.) 5. Niisugune on see tähtis palk, kuhu lapsehoidja nii tuliselt lippab. (A. H. Tammsaare.) 6. Köha ei olnud eriti tugev, aga selle eest piinas ta Arnot ühtelugu. (O. Luts.) 7. Ei ole ilmas midagi võimatut, inimene loob ise oma saatust.

(*J. Kärner.*) 8. Sukk venib ja venib niisama igavalt kui sügisõhtud. (*J. Liiv.*) 9. Mäeharjale, kus Jüri seisis, kostis ainult üksikuid sõnu. (*E. Krusten.*) 10. Sammude müdin vaikis, kuuldus inimeste häälte kõmin. (*E. Bornhöhe.*) 11. Noormehel oli piinlik, ta heitles iseendaga. (*E. Särgava.*) 12. Viimasel kolmel aastal olid Ladusjärve koolis mitmed muutused juhtunud, millest siin lühidalt peame jutustama. (*Fr. Kreutzwald.*) 13. Kuid kõikide silmades nagu põles ja sädeles midagi uut. (*E. Männik.*)

B. 14. Rohi läikis veel märjalt ja all jõekäärus madalate pajupõõsaste küljes särasid vihmapiisad. (*E. Männik.*) 15. Taevas oli hallikassinine ja sügav, silmapiiril polnud ainsatki pilvekübet, kõik asjad paistsid nagu läbi virvendava klaasi. (*A. Jakobson.*) 16. Madaras ei teadnud, mida teha. (*E. Särgava.*) 17. Miku arvates olekski just niisuguseid prille kõige enam vaja, millega inimesed näevad iseendid. (*A. H. Tammsaare.*) 18. Madala akna taga tihenes videvik pikkamisi läbipaistmatuks pimeduseks. (*R. Sirge.*) 19. Puude varjud sirutuvad üle põldude, mõni üksik öölind lendab vudisedes metsa poole. (*R. Roht.*) 20. Aastasadade kuristik haigutab meie ja selle aja vahel, milles siin räägitavad juhtumused on sündinud. (*E. Bornhöhe.*) 21. Kaugemal merel seisis veel jää rahulik, valge ja külm. (*O. Tooming.*) 22. Aisakell tilises ja laiad räit-sakad langesid nagu suled soojale saanitekile. (*A. Jakobson.*) 23. See on minu esimene tutvus Augustiga, oma tädipojaga. (*O. Luts.*) 24. Üldse ei huvitanud vargamäelasi tänavu niipalju looduseasjad kui teadmine, et sügisel läheb kroonusse noor Andres. (*A. H. Tammsaare.*) 25. Ainult reed karjuvad pakasel lumel ja hobuste ninasõõrmed purskavad nagu valget suitsu. (*A. H. Tammsaare.*)

Harjutus 255. Antud lausepaaridest moodusta põimlauseid. Määra pea- ja kõrvalause ning nimeta öeldised.

1) mille kogust tõin	lugesin raamatut
2) õue sõitis veoauto	kus kuivas pesu
3) sealt tuli kiri	kust keegi oodata ei teadnud
4) kes tegeles spordiga	kõnelesime poisist
5) kõikjal oli puhas	kuhu me läksime
6) kuidas nad pärale jõudsid	pole teada
7) kus suvel viibisime	laagris õppisime uusi mängu

- 8) kala kaalus 2 kg
 9) kes oli lahti pääsenud
 10) töö tuleb lõpule viia

mille Mikk kinni püüdis
 mees ruttas hobust kinni
 püüdma
 mis on alustatud

Harjutus 256. Jätka antud lauseid nii, et saaksime põimlauseid, ja nimeta koma asukoht.

1. Isa küsis... 2. Ajalehes kirjutati... 3. Arno vastas hästi...
 4. Küsimus ei seisa selles... 5. Läksime ekskursioonile... 6.
 Nägime puuhiiglast... 7. Kas keegi teab... 8. Milline suure-
 pärane raamat see on... 9. Tahaksin näha... 10. Sõitsime võist-
 lema...

Harjutus 257. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja määra rind-
 ning põimlauseid. Iga liitlause taha märgi temas sisalduvate osa-
 lausete arv. Pealkirjaks: *Rind- ja põimlauseid.*

Orjakivi.

Helmes asub maantee ääres suur kivi millel on imelik auk nagu oleks seal keegi istunud millest kivisse on jäänud istease. Kivi nimetatakse orjakiviks kuid vähesed teavad muistendit sellest. Vanal ajal oli üks ori ülekohtu pärast vastu hakanud ta pääses piinajate käest põgenema kuid keegi ei julgenud talle varju anda sest tagaajajad olid kannul. Surmani väsinud ja täis haavu, oli ta nõrkemas kui nägi tee ääres laia kivi. Ta vedas enese sellele ja õhkas Halasta sinagi kivi. Seal tundis ori kuidas kivi muutus tema all pehmeks padjaks millel ta magusasti uinus. Koidu ajal saabusid kupjad ja haarasid orja surnult langes ta kivilt jälitajad tardusid aga kokkudes kivis oli istease.

(Rahvajutt.)

Harjutus 258. Loe harjutus ja nimeta a) osalausete arv, b) kirjavahemärgid, c) millise sõna abil laused on liitlauseks ühendatud.

Kes on käinud südatalvel kaugeles metsanurkades kuhu inimele sel ajal üsna harva juhtub minema see teab küll milline salapärane vaikus seal valitseb Kuski ei kuuldu siis elevat lindude vidinat mida kevadel ja suvel oleme harjunud kuulma Kõik on tardunud vaikusse ja isegi mets ei kohise siis enam Sir-

ged puutüved seisavad ainult ümberringi otsekui määratu suured templisambad kuna nende võrad on lumerohkuse all kaardu vajunud ja metsaalune — seegi on täis lund mille tuul on siledaks puhunud Aeg-ajalt võib aga sel lumel silmata metsloomade jälgi — ühed määratu suured teised aga tibatillukesed ja tippamisi astunud ning need kaovad õige peagi mõne puujuure varju Säärases metsaaluses kõnnib siis inimene otsekui mingis määratu suures templis kus iga huige vastu kajab Kui koputada vastu puutüve on aga selle lajatus õige kaugele kuulda Vaikus on koguni nõnda suur et isegi väikese rähni nokaklõbin kui ta sellega vastu külmunud puutüve tongib on kaugele kuulda Või jällegi siis kui suuremad linnud istuvad okstel ning toidavad end pungadega mis kevadel peavad lahti pakatama suudab harjunud kõrv seda juba eemalt märgata.

(E. Kippel.)

Harjutus 259. Tee põimlaused järgnevaist lihtlausete rühmadest ja kirjuta kõrvallausetele sulgudes juurde küsimus. Pealkirjaks: *Põimlause*.

1. Ta lubas tulla. See on tõsi. 2. Kes pidi esinema kõnega 1. mai puhul? Kas oled sina see? 3. Ta on alles noor. Tean seda küll. 4. Kust ma ostsin selle raamatu? Kui palju see maksis. Isa küsis. 5. Me karjusime. Vanamees ei kuulnud. Ta on kurt. 6. Koer viiakse vägisi metsa. Ta ei püüa jänest. 7. Jõudsime siiski õigel ajal rongile. Meil juhtus mitu äpardust. 8. Arno jõudis koolimaja juurde. Tund oli juba alanud. 9. Vaikus oli nii talumatu. Ei jõudnud seda enam välja kannatada. 10. Kuhu ta küll läks? Seda ei tea keegi. 11. Saal oli puupüsti rahvast täis. Oli pealinna teatri külalisetendus. 12. Oleme tõusev rahvas. Meie kannatuste tee on käidud. Oleme saanud lüliks vabas vennalikus liidus.

Näidis. *See on tõsi, et ta lubas siia tulla.*

Harjutus 260. Nimeta puuduvad kirjavahemärgid ja põhjenda nende tarvitamist.

Kevad.

Kui lumi oli läinud tulid alles kõige kenamad ajad. Metsad ja luhad lõhnasid otsekui oleks maast välja sulanud kõige haruldasemaid õlised. Kuid see polnud midagi muud kui maa enda lõhn.

Maa ja mulla lõhn mis imbus läbi kevadvetest ja mis niisutas omakorda taime- ning puujuuri.

Päike oli nüüd juba täiesti soe ja sõbralik. Metsalagendikel kus polnud tuult paistis ta nii paitavalt õrnalt ja pehmelt et meelitas maast välja esimesed valged vareslilled ja kollased lumililled. Ning sarapuupõõsastesse ja pajudesse ilmusid pikad vahakarvalised urvad kuna teised lehtpuud olid helepruunid iga päev valmis muutuma heleroheliseks.

Iga päevaga kasvas lindude koor. Nad siristasid ligidal puudel ja häälitsevad kuskil kaugel ning see kostis saladuslikult eemalt padrikust otsekui oleks mets lõputu ja tema elanikeks tundmatud-nägematud loomad.

(R. Roht.)

Harjutus 261. Määra pealause ja kõrvallause.

Lumekogumisest stepialadel.

A. Orjoli oblast asetseb meie suure kodumaa stepiala lähedal. See on piirkond, kus puuduvad suured metsad. Seal laiuvad aga määratu suured põllud, mis annavad meie kodumaale tuhandeid tonne nisu ja muid toiduaineid.

Kui lumi ei kata küllalt paksult maapinda, siis on kolhooside ja sovhooside taliviljaorased ja põldheinapõllud suures hädaohus, et külm nad rikub. Ka niiskusest tuleb kevadel taimekasvuperioodil puudus, sest vaba stepituul võib kõik lagedad põllud lumest paljaks puhuda.

Lume tulekuga algab stepiala kolhoosnikuil mure, kuidas takistada seda, et talvised tuisud ei puhuks lund põldudele ära. Kolhoosnikud koos agarate pioneeridega hakkavad lume tulekul teravilja- ja põldheinapõldudele lund koguma.

B. Selleks et põldudele lund koguda, valmistavad ja seavad nad üles lumeväravad. Peale selle kasutatakse lume kogumiseks veel lumesahka, millega küntakse põllule langenud lumi läbi põiki tuule suunale.

Sellega koguvad stepi kolhoosnikud oma taliteraviljade, põldheina- ja teistele põldudele paksu lumevaiba, mis kaitseb neid talvise pakase eest. See kindlustab, et kevadel lume sulamise järel jääb maapinnale rohkem niiskust.

Tulevikus aga, kui istutatud metsaribad on juba suureks kas-

vanud, muutub ka Orjoli oblasti kolhoosnikute elu kergemaks. Rajatud metsavööndid hävitavad põuapiirkonnad, kujundavad ümber kliima ja tähistavad talviseid tuiske põlde lumest paljaks puhumast.

Harjutus 262. Pane punktiiri asemele kõrvallause.

1. Nägime jõge... 2. Käisime seal... 3. ... jõudis isa koju.
4. Eemalt paistis koolimaja... 5. Pärast tunde... läksime võim-
lasse trennima. 6. ... igal pool kohtan sõpru. 7. ... on haige.
8. Katsun tulla... 9. ... on tarvis vaikust. 10. Vastama kutsuti
õpilane...

Harjutus 263. Moodusta kõrvallaused, lähtudes sõrendatud lauseliikmetest. Pealkirjaks: *Põimlause*.

1. Uuri ja avastab uusi teaduslikke tõdesid. 2. See noor insener on meie rahvamaja ehitaja. 3. Nägime oma klassi organisaatorit kiirel sammul tulevat. 4. Pidukõneleja päralt jõudes algas 1. mai aktus. 5. Päike tõusnud, elustus kogu kolhoos. 6. Sekretär ütles täitevkomitee esimehe varsti tulevat. 7. Kõneleja rääkis Narva hüdroelektrijaama juures tehtud tööst. 8. Ei tohi peatuma jääda saavutatud tasemel. 9. Ants puudus koolist haiguse pärast 3 päeva. 10. Tuisust hoolimata kogunesid kolhoosnikud näiteringi harjutusele.

Näidis. *Võitjat autasustati preemiaga. — Seda, kes võitis, autasustati preemiaga.*

Harjutus 264. Leia vasakpoolses tulbas antud lauseosale parempoolses tulbast sobiv jätk, nimeta, missuguse sõna abil on lauseosad ühendatud, ja määra lause liik (liht-, põim- või rindlause) ning pane koma.

1. Väljas oli jõudnud õhtu
2. Keegi ei märganud
3. Päike paistis soojalt
4. Kõdunenud uks nõtkus
5. Seda inimene leiab
6. Ema haaras lapse süle
7. Rutati õue

sest oli juba maikuu.
kas te saite kutse kätte.
mida ta otsib.
et tervitada saabunud külalisi.
ning ruttas edasi oma kalli
koormaga.
kuid kedagi ei tulnud.
millal onu lahkus.

8. Ootasime 9. Enne pühi on palju reisijaid 10. Unustasin küsida	sellepärast tuleb vara jaama minna. aga toas oli veel üsna valge ja langes koliseses hingedelt.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis on rindlause?
2. Mis on põimlause?
3. Milline erinevus on pea- ja kõrvallausel?
4. Millest tunneme kõrvallauset?
5. Kuidas eraldatakse kõrvallause pealausest?

B.

6. Meenuta *h*-ga ja *h*-ta algavaid sõnu.
7. Mille poolest erineb *lugemik*- ja *õpik*-tüüpi sõnade käänamine?
8. Millest alatakse lihtlause analüüsi?
9. Mis käändeis esineb kohamäärus? ajamäärus?

Harjutus 265. Kirjuta sõna algul *h*, kus vaja. Kui sõna kasutatakse *h*-ga ja *h*-ta, seleta, nende tähenduslikku erinevust ja kasuta neid lauses.

.. arv, .. õng, .. aganad, .. ajameelne, .. ani, .. anguma,
 .. ernes, .. ulguma, .. aare, .. aru, .. all, .. arutama, .. ale, .. allikas,
 .. ind, .. õre, .. irnuma, .. ädal, .. eriline, .. õõruma, .. agijas,
 .. aigutama, .. iilid, .. õige, .. eitlik, .. eaga, .. uljas, .. ubane,
 ... unnik, ... õõtsuma, ... urtsik, ... uugama, ... ütt, ... ässitama.

Harjutus 266. Kääna ainsuse osastavas, mitmuse omastavas ja osastavas:

õnnelik kunstnik, vajalik taldrik, mõistlik tüdruk, künklik maastik, korralik lootsik, rahulik kaasik, vastik võsastik.

Harjutus 267. Pane sulgudes olevad käändsõnad nõutavasse vormi.

1. Väike heledate (juuksed — *millega?*) poiss palus (onu — *keda?*), et ta (keegi — *kellele?*) ei kõneleks noa kadumisest. 2. Jaak nägi hulga (kolhoosnikud — *keda?*) (kodu — *kuhu?*) minevat. 3. (Igaüks — *kelle?*) oli selge, miks (endised vastuolud —

mida?) kõrvaldada ei saadud. 4. Keset (õu — *mida?*) seisis hallide (juuksed — *millega?*) vanake ja vahtis põhja poole ruttavaid (pilved — *mida?*). 5. (Mõlemad mehed — *kellel?*) oli nüüd rohkesti (rõõmud ja mured — *mida?*). 6. (Endised ja praegused sea-dused — *mida?*) ei saa võrreldagi. 7. Kas sa tead (põhjused — *mida?*), miks õde (miski — *millega?*) rahul ei ole? 8. (Mõlemad mehed — *kellel?*) oli säärane nägu, et nad (miski — *millest?*) ei hooli. 9. Kes (kahju — *mida?*) kardab, see õnne ei leia. (*Vana-sõna.*) 10. (Iga minut — *mida?*) kasutage oma teadmiste täiendamiseks!

Harjutus 268. Analüüsi (suuliselt) lihtlauseid.

1. Kommunistlik Noorsooühing kasvatab noortes isamaa-armastust, vaprust ning püsivust. 2. Kodanlikes riikides elavad töölisnoored sageli raskeis tingimustes. 3. Kirjanduse lugemine, muusika ja sport — need olid tema armsamad harrastused. 4. Realistliku kirjanduse tegelased kuuluvad mitmesugustesse ühiskonnakihtidesse: linnakodanluse, haritlaskonda, proletariaati, talurahva hulka. 5. Ta pöördus ümber ja ulatas rõõmsalt käe oma sõbrale. 6. Pataljonikomandör Merikivi haaras ühel hobusel suuraudadest kinni ja katsus teda üles aidata. (*E. Männik.*) 7. Leena huuled liikusid, tuksusid, aga ei kõnelnud. (*E. Vilde.*)

Harjutus 269. Meenutanud vastavaid reegleid, pane koha-aja- ja hulgamäärus õigesse käändesse.

1. Ema tuli (turg). 2. Lugesin seda (üks raamat). 3. Elsa elab (Jakobsoni tänav). 4. Töötasime (kogu päev). 5. Kass lamas (diivan). 6. Jaak on sündinud (oktoobrikuu). 7. Olge (üks päev) ekskursioonil. 8. Olime (terve päev) merel. 9. Põllul oldi (terve päev). 10. L. Koidula sündis (tuhat kaheksasada nelikümmend kolm) aastal. 11. (Vahetund) läksid lapsed õue. 12. See toimus (möödu-nud nädal). 13. Jõudsime koju (kella 12 aeg). 14. (Tulev kuu) sõi-dab direktor Moskva.

Harjutus 270. Liida lihtlauseite rühmad liitlauseks ja pane vastavad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Liitlause*.

1. Palaval päeval jõudis matkaja allikale. See väljus mäekül-jel sügavast paepõuest. 2. Teekäija oli mitu tundi järjest kõndi-nud. Higi voolas mööda nägu. Keel otse kõrbes. 3. Rändaja kum-

mardus allikale. Ta jõi ahnelt vett. See otsekui põletas kurku. 4. Mees puhkas veel allika ääres. Teda haarasid äkki külma-värinad. Selle järel valdas suur nõrkus kogu ta keha. 5. Rändur hakkas allikat süüdistama. Allika vesi olnud mürgine. 6. Allikas vaidles vastu. Matkaja ise olnud süüdi. Ta joonud higisena jää-külma vett.

Harjutus 271. Jätka antud lauseid, nii et saaksime a) rindlauseid erinevate sidesõnade ja kirjavahemärkidega, b) põimlauseid.

1. Valgus kustus... 2. Kostis laul... 3. Keegi koputas ukse taga... 4. Müra oli kohutav... 5. Väike loomake vaatas abitult otsa...

Näidis. **Rindlauseid.** *Valgus kustus ja tuba muutus pimedaks. Valgus kustus, kuid meie jutlesime edasi. Valgus kustus: kaitsekork oli läbi põlenud. Valgus kustus; keegi ei märganud, kuidas võõras toolilt tõusis ja lahkus.*

Põimlauseid. *Valgus kustus, sellepärast et vool katkes. Valgus kustus, sest isa keeras pirni välja.*

Harjutus 272. Koosta lühikirjand ühel antud teemadest, kasutades eeskätt sidesõnaga ja sidesõnata rindlauseid ning põimlauseid.

Teemad: *Õhtu metsas. Nääripidu. Esimest korda linnas (kolhoosis).*

Kokkuvõtte liitlause kirjavahemärkidest.

Liitlausest tarvitatakse koma, koolonit ja semikoolonit.

Komaga eraldatakse:

1) osalauseid, kui nende vahel pole sidesõna ja, ning, ega, või. Näit. *Puude varjud sirutuvad üle põldude, mõni üksik õõlind lendab vudinal metsa poole. (R. Roht.) Hobused traavisid, kuljused helisesid, jahupeent lumekest riputas sadada. (E. Vilde.)*

2) hõlmatud osalause mõlemalt poolt. Näit. *Varesed, kes tulid vilja söömast, tõusid kraaksudes kõrgemale ja keerlesid suitsevate söehunnikute kohal. (A. H. Tammsaare.)*

Pea meeles, et koma pannakse

sidesõnade kui, nagu, kuni ette, kui nendega algab osalause. Näit. *Ta ärkas siis, kui kell helises. Aasta jooksis, nagu oleks teda taga aetud. Oodake, kuni tulen;*

ühendsidesõnade sest et, sellepärast et, olgugi et, selleks et, ilma et, enne kui, nii kui, niikaua kui jt. ette, kui nende esimene osa pole rõhutatud. Näit. *Läks pimedaks, sellepärast et pilved katsid taeva. Mart lahkus, enne kui keegi suutis takistada.*

Kooloniga eraldatakse

sidesõnata osalauseid, millest järgnev eelnevat seletab. Näit. *Nii sündis ka hiljem: iga päev käis üks neitsi emata last vaatamas. (Fr. R. Kreutzwald.)*

Märkus. Kõrvallauseid pealausest ei eraldata kooloniga, vaid alati komaga.

Semikooloniga eraldatakse

pikemad või lõdvemalt seotud laused rindlauses. Näit. *Kuu näib suurenevat ja vähenevat, taganevat ja lähenevat; vahel on ta kollane, siis kahvatu-valge, siis uuesti rohekas-udune. (Fr. Tuglas.)*

Liitlause kirjavahemärgid.

Kirjavahemärk	Tarvitamine
1. Koma	osalausete eraldamiseks, kui lausete vahel pole sidesõnu ja, ning, ega, või.
2. Koolon	sidesõnata osalausete vahel, kui järgnev osalause eelnevat seletab.
3. Semikoolon	pikemate või lõdvemalt seotud osalausete vahel.

Harjutus 273. Pane koma, kuhu vaja, ja anna vastav seletus.

1. Kui streigikomitee juhtima asus hakkas asi hoogsamalt liikuma. (*J. Madarik.*) 2. Mehed läksid kaugemale metsa et lossist ei märgataks mis nad teha tahtsid. (*E. Bornhöhe.*) 3. Kui te lubate mul seletada siis lubage et ma istun. 4. Ta oli kord inimene kes tallas kombes ja pruugid olgu nad nii vanad ning pühad kui tahes jalgade alla kui nad temale ei meeldinud. (*E. Vilde.*) 5. Meie

selja taga seisab Lodijärve loss kus hulk sulaseid kaitsjateks on ja kuhu palju põgenejaid maalt on pääsenud. (*E. Bornhöhe.*) 6. Vabaduse peate endile kätte võitlema õigused peate endile vallutama. (*E. Vilde.*) 7. Nii laseb vahel saatus tõnna inimest kellele me ennemalt vaevalt oleme mõtelnud meie elus nii suurt osa mängida et meil sellele kogu eluaeg saab tagasi mõtelda. (*O. Luts.*) 8. Madarale paistis nagu istuks seal suur rott. (*E. Sörgava.*) 9. Hirmsasti möllas ta tugev käsivars vaenlaste keskel armutult saatis ta ühe ohvri teise järel enese eel surma sai veel kord veriseks tasujaks. (*E. Bornhöhe.*) 10. Soomülkad ja liivandikud on ühesugune tasane valge vaip mets kaugemal on nagu valge müür toredad uhked kuused kõrgepalu pool seisavad kui liikumatud vahimehed lumekroone kõrgele tõstes. (*J. Liiv.*) 11. Viimaks läks sinnamaale et Indrek ei võinud enam ema nukrat nägu näha ilma et see tema rinnas ja kurgus valusaid pitsitusi poleks sünnitanud. (*A. H. Tammsaare.*) 12. Krõõt oli ammu kadunud vaevalt mäletati teda veel Vargamäel Andres ise vana aga männid seisid endistena. (*A. H. Tammsaare.*) 13. Ta peatub siin küll võõras perekonnas kuid kõik on tal olemas. (*J. Kärner.*)

Harjutus 274. Loe laused ilmekalt, nimeta kirjavahemärgid ja anna vastav seletus.

1. Veriheina õrn pitsikene kasvas otsekui üleöö eile teda veel polnud kuid täna oli. (*Fr. Tuglas.*) 2. Võis kella seitsme-kaheksa paiku olla kui Katku Villu aidalakas heintel ärkas. (*A. H. Tammsaare.*) 3. Ja jutustasin sulle oma elamustest vaid selleks et sa mind mõistaksid. (*A. Jakobson.*) 4. Ennem oota surnu juurest sooja kui sinust vee toojat lausus eit vokki seisma jättes ja püsti tõustes. (*A. H. Tammsaare.*) 5. Kevadel tundus Eesperes juba seda Vargamäed millest Andres oli unistanud kümmeaastane noort õunapuud samuti ka kirsi- ja ploompuid olid valendavalt õisi täis märjapuudest toomingatest ja pihlakatest rääkimata. (*A. H. Tammsaare.*) 6. Viimaks lõppes ta ka nõnda kui kõik lõpeb. (*Suve Jaan.*) 7. Kõik kolm seisid esiti vaikides mõlemad koolipoisid kompsisid jälgadega vastu pörandat et sooja saada kuna küüdi-meis hõreda habeme kongis nina ja aukuvajunud silmadega vanamees piipu suitsetas. (*O. Luts.*) 8. Aga ta arutas pikalt ja laialt kuhu küll need uued hooned paigutada sest vanade hoonete koht polnud Antsu arvates sünnis. (*A. H. Tammsaare.*) 9. Noor-

mehel puudus julgus oma järelepärimistega otsekohe isa ette astuda ta pöördus ema poole. (E. Vilde.) 12. Taga metsas kuus-seitse kilomeetrit Neemelt eemal olid heinamaad. (J. Madarik.)

Harjutus 275. Lisades vajalikud siduvad sõnad ja muutes tarviduse korral sõnade järjekorda, moodusta antud lihtlauseist liitlauseid, nii et tuleks tarvitada eri kirjavahemärke.

1. Päike läheb looja. Ilm jaheneb. Madalamaist kohtadest tõuseb udu. 2. Kell helises. Õpilased lähevad kiiresti klassidesse. 3. Kodus oli nüüd vaikne. Lapsed magasid. Ainult vana seinakell tiksus uniselt.

Näidis. 1. Kui päike looja läheb, jaheneb ilm ja madalamaist kohtadest tõuseb udu. 2. Ilm jaheneb, sest päike läheb looja ja madalamaist kohtadest tõuseb udu. 3. Päike läheb looja ja ilm jaheneb; madalamaist kohtadest tõuseb udu. 4. Ilm jaheneb: päike läheb looja ja madalamaist kohtadest tõuseb udu.

Harjutus 276. Koosta kirjand teemal «Talvine koolivaheaeg», milles tarvita eri kirjavahemärkidega liht- ja liitlauseid.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Millisel juhul ei eraldata järjestikuseid osalauseid komaga?
2. Kuidas eraldatakse hõlmatud osalause?
3. Millal tarvitatakse osalause vahel koolonit? semikoolonit?

B.

4. Meenuta raskusi võõrsõnade häälendamisel ja kirjutamisel (... *materialism, familiarne, parallelism* jt.).
5. Mille poolest erineb *number-* ja *tütar-tüüpi* sõnade käänamine?
6. Mida mäletad pöördelõppude tarvitamisest tingivas kõneviisis?
7. Mille poolest erineb rindlause põimlausest?

Harjutus 277. Meenuta järgnevate võõrsõnade tähendust, tarvitades sõnastikku, ja kasuta neid lauseis, juhtides tähelepanu õigele hääldamisele.

šeff, prožektor, tšempion, džungel, brošüür, blindaaž, režissöör, farm, farss, följeton, žest, matš, reportaaž, spionaaž, žurnaal, žürii,

šaht, tušš, dušš, žargoon, šaakal, dzott, finiš, frees, fraseoloogia, massaaž, montaaž, šabloon, šovinism, ressurs

Harjutus 278. Pane antud sõnad ains. osastavasse, mitm. osastavasse ja osastavasse:

keev katel, nukker kannel, puhas vanker, lahtine aken, kustuv küünal, katkine korsten, peen köömen, kindel kelder, hirmus pastel.

Harjutus 279. Pane sulgudes olevad sõnad nõutud käändesse.

1. Poisid istuvad (keev katel — *m. om.*) juures. 2. Majal oli hulk (lahtine aken — *m. os.*). 3. Ära puutu (kustuv küünal — *a. os.*)! 4. Neist (õhukindel aken) tuul sisse ei pääse. 5. Parandati (katkine korsten — *m. os.*). 6. Rahvamajja sõitjad istusid (puhas vanker — *m. alalütl.*). 7. Saiale oli riputatud (peen sukur — *a. os.*). 8. Kas oled käinud vaatamas (kuulus Tööliskelder — *a. os.*)?

Harjutus 280. Pane sõrendatud sõnad tingivasse kõneviisi ja puuduvad kirjavahemärgid.

1. Vaevalt me suudame üksi puud langetada kui VIII kl. poisid meid ei abista 2. Kui ta nüüd tuleb siis on kõik rõõmsad 3. Kas sa kirjutad selle kirja kui sind kästakse 4. Kui ma saan siis ma tulen ja teen peenrad valmis 5. Kas te kinno lähete kui laupäeval uut filmi näidatakse 6. Vennad sõidavad vanaema juurde ja aitavad seal kartulid üles võtta 7. Ta käib sageli spordivõistlustel kui vähegi aega jätkub 8. Te loete igal õhtul kui teil on midagi head lugeda 9. Noored taimed kasvavad nii mis mühab kui soojust ja valgust saavad 10. Katsume veel korra ehk leiame õige lahenduse 11. Kui õhk puhas on säravad küünlad palju heledamalt 12. Ta tuleb õhtul malet mängima kui tal aega jätkub 13. Kui segavili on külvatud hakkame kartuleid panema 14. Kui me oskame läheme kõige otsemat teed

Harjutus 281. Pane sulgudes olevad sõnad nõutavasse vormi ja puuduvad kirjavahemärgid.

1. Treener (laskma — *mida tegi?*) võistlejail algul keha soojendada. 2. Kas nad (jätma — *mida teeksid?*) selle ülesande täit-

mata kui brigadir neid (käskima — *mida teeks?*) seda täita 3. Poiss tuli (jooksma — *mida tehes?*) ja kinnitas et üks rebane olevat püünises (rabelema — *mida teinud?*). 4. Kes nende küsimustega (tegelema — *mida teha?*) ei taha see pole olukorda õigesti (hindama — *mida teinud?*). 5. Kestev vihm ei (lasta — *mida teinud?*) (töötama — *mida teha?*) ja nii (virelema — *mida tehti?*) pool (suvi — *mida?*). 6. Isa (käskima — *mida teeb?*) mind ruttu (kodu) (jooksma — *mida teha?*). 7. Neil (hetked — *millal?*) mil tüdruk oli pingeliselt (töötama — *mida teinud?*) olid kõik teda (hindama — *mida teinud?*). 8. Millega (saama — *mida teeksid?*) poisid end õigustada kui linnud nüüd (hukkuma — *mida teeksid?*)? 9. Jälle (jooksma — *mida tehti?*) naabrite juurde et oma (mured — *mida?*) kurta. 10. Kes (käskima — *mida teeb?*) teil nii valjult (kõnelema — *mida teha?*).

Harjutus 282. Nimeta harjutust lugedes iga lause juures, kas see on liht-, rind- või põimlause. Põimlause puhul määra kõrvallause põhisoona.

Vaikus. Juba arvasid kütid, et nad on sattunud tühjale koopale ning peavad seegi kord saagita jääma. Kuid siis üsna äkki kostis koopast tasane urin. See oli kinnituseks, et metsaline puhkab sees. Urin muutus veelgi valjemaks ja koguni tigidaks, kuna aga meeste silmnägudel tekkis tõsidus. Käpikud heideti kiiresti käest ning kütid valmistusid palja käsi heitlusse minema.

Ja samas kuuldus murduvate okste ragin, lumi langes lahmatena koopalt ning karu kargas välja. Ta oli tumepruun ja kasvult koguni nõnda suur, et kui ta end tagumistele jalgadele püsti ajas, siis ulatus ta kaugelt üle meeste peade. Nõnda suurt karu polnud isegi need vanad kütid ammu enam näinud. Kui ta oma lõuad pärani ajas, tungis hingeaur tal välkuvate kihvade vahelt pahinal välja. Ta sätendavates silmades vilkus aga metsik ning tige viha.

(E. Kippel.)

X. LAUSELÜHENDID.

1. LAUSELÜHENDI MÕISTE.

Võrdle järgnevaid lauseid.

Kui nad padrikust välja jõudsid, sattusid nad jalgteele.	Padrikust välja jõudes sattusid nad jalgteele. (E. Bornhöhe.)
Ilma et ta oleks pilku kõrvale heitnud, tundis Soorand möödavilksata- vaid kohti.	Pilku kõrvale heit- mata tundis Soorand möö- davilksata vaid kohti. (E. Männik.)
Kui ta oli teada saa- nud oma perekonna saatusest, palus ta end haiglast rindele saata.	Teada saanud oma pe- rekonna saatusest, palus ta end haiglast rindele saata. (E. Männik.)
Varahommikul enne valgust asus teele kolonn, mis koosnes kolmest ma- sinast.	Varahommikul enne valgust asus kolmest masi- nast koosnev kolonn teele. (R. Sirge.)

Põimlause asemel võib tarvitada lihtlauseid. Sel korral asendab kõrvallauseid rühm sõnu, kus kesksel kohal (peasõnaks) on tegu- sõna käändeline vorm — kesksõna, des- või mata-vorm.

Sellist öeldiseta sõnarühma lauses, milles peasõnaks on tegusõna käändeline vorm, nimetatakse lauselühendiks.

Väljendamine lauselühendiga on harilikult painduvam ja lühem, pealegi toob see väljendusse vajalikku vaheldust.

Harjutus 283. Nimeta lauselühend.

1. Ta tulistas ägedalt, saates ühes kuulidega vastu helkivat päikest kogu oma raevu ja südameviha. (E. Männik.) 2. Välja tänavale jõudnud, seisab üliõpilane Korner jälle hulk aega kuskil vaateakna ees ja ahmib raskelt hingeldades sooja juunipäeva tolmust õhku. (A. Jakobson.) 3. Ta tuli tagasi oma kohale, sellest

kellelegi sõna lausumata. (*E. Männik.*) 4. Nende ümber keerles telkide varjust sissepugev tuul, pani leegid vilkuma, ähvardades tulesid iga hetk kustutada. (*E. Männik.*) 5. Aiavärv kriiksus ja kubjas, lossihärra laste nimesid hüüdes, tuli nähtavale. (*E. Bornhöhe.*) 6. Jõudnud metsaveersele Arila kadakaväljale, peatus kapten Tõnis Tihu kõhklevalt jalgrajal. (*A. Hint.*) 7. Etendust vaadates seisis rahvahulk ümberringi nagu vall liikumata paigal. (*E. Vilde.*) 8. Pikemalt mõtlemata astus ta kohe risti läbi kraavi põllule ja hakkas seal edasi sumpama. (*R. Sirge.*) 9. Tuule ulgudes sammun ma parki ja istun üksikule pingile kahe raagus pöõsa vahel. (*O. Luts.*) 10. Vaadanud jälle akna poole, kohkus Tasuja äkisti ja jäi siis hinge kinni pidades põnevil vahtima. (*E. Bornhöhe.*) 11. Sõna lausumata olid peremeest-perenaist seda pealt vaadanud. (*E. Särgava.*) 12. Põleva, lakkamatult ragiseva ja tule-sambaid ülespurskava linna kõrval näis see lagendik tähtsuseta kindlustatud punktikesena. (*E. Männik.*)

Harjutus 284. Moodusta põimlauseist lauselühendiga laused. Vastav ettevalmistus teha klassis kollektiivselt.

1. Nägime puud, mis oli tormi käes murdunud. 2. Kui Aadu koju läks, kohtas ta pinginaabrit. 3. Peep võttis mütsi peast, kui ta oli tuppa astunud. 4. Kui küsimust otsustati, vaieldi palju. 5. Lapsed jooksid metsa poole, ilma et nad oleksid tagasi vaadanud. 6. Kui Mall oli aiandustehnikumi lõpetanud, läks ta kodukolhoosi tagasi. 7. Õpilane, kes ülesandeid lahendab, on oma töösse süvenenud. 8. Vanamees silmitses meid teraselt, ilma et oleks oma heameelt varjanud. 9. Poisid, kes jalgpalli mängisid, ei pannud vihmapiisku tähelegi. 10. Kui mehed linnale lähenesid, hakkasid kõigepealt tornid ja vabrikukorstnad paistma. 11. Kui onu linna oli läinud, hakkas ta vabrikutööliseks.

2. LAUSELÜHENDI LIIGID.

Võrdle lauseid.

1. Kui kooli läksin, nägin meie ujumistreenerit. Õde lahkus, ilma et oleks vanda näinud.	Kooli minnes nägin meie ujumistreenerit. Õde lahkus vanda nägemata.
--	---

2. Kui Rein koju oli jõudnud, hakkas ta kirjandit kirjutama. Tuppa astus kirjakandja, kusjuures tal oli telegramm käes.	Koju jõudnud, hakkas Rein kirjandit kirjutama. Tuppa astus kirjakandja, telegramm käes.
3. Traktor, mis künnab kolhoosipõldu, on äsja remondist tulnud.	Kolhoosipõldu künnadev traktor on äsja remondist tulnud.

Kõrvallause te asendamisel lauselühendiga asendub kõrvallause öeldis *des-* või *mata-*vormiga, *nud-*, *tud-* või *v-*kesksõnaga, mis on lauselühendi peasõnaks. Peasõna järgi nimetame lauselühendeid *des-*, *mata-*, *nud-*, *tud-*lauselühendeiks.

*des-*lühendiga saab asendada ainult neid kõrvallauseid, mille tegevus on pealausega samaaegne. Kui pea- ja kõrvalause tegevus on eriaegne, esineb lauselühendis *nud-* või *tud-*kesksõna. Näit. *Ta roomas lähemale, kusjuures ta ettesirutatud kätega lumme teed uuristas* — lähemale roomamine ja tee uuristamine lumme toimuvad samaaegselt, järelikult on õige lauselühend: *Ta roomas lähemale, uuristades ettesirutatud kätega lumme teed.* (E. Männik.) Aga: *Kui nad olid pisut kuulunud, liikusid nad jälle edasi* — kuulamine toimub enne edasiliikumist, järelikult on õige lauselühend: *Kuulanud pisut, liikusid nad jälle edasi.* Väär oleks sel juhul aga öelda: *Pisut kuulates liikusid nad edasi,* sest viimane lause väljendaks, et kuulamine ja edasiliikumine toimusid samaaegselt.

Kõrvallauseid asendatakse veel nn. **iseseisva nimetavaga** — tegusõnata lauselühendiga: kõrvallause öeldis jäetakse ära, alus aga jääb nimetavakäändelisena püsima, millest on tingitud selle lauselühendi nimetuski. Näit. *Mai astus juubilari juurde, kusjuures tal olid lilled peos.* — *Mai astus juubilari juurde, lilled peos.*

Harjutus 285. Asenda kõrvallapsed lauselühendiga, muutes vajaduse korral lausete järjekorda. Algul lahendada ülesanne kollektiivselt.

1. Hakati tööle kohe, kui päike tõusis. 2. Kui vikatid olid luisatud, asuti niitma. 3. Kui tuli oli kustutatud, lahkusid tuletõrju-

jad. 4. Direktor sõidab puhkusele, kui ta on aruande lõpetanud. 5. Kui mehed olid metsa jõudnud, hakkasid nad puid langetama. 6. Brigadir läks minema, ilma et ta oleks sõnagi lausunud. 7. Kui aasta oli möödunud, asuti elama kolhoosikeskusesse. 8. Helga seisis uktsel, kusjuures tal oli raamat käes. 9. Noormees seisis mere ääres, kusjuures tema pilk oli kaugusse suunatud. 10. Leidsin kirja, kui olin tuppa astunud. 11. Õpilane läks kohale, ilma et ta oleks suutnud ülesannet lahendada. 12. Kui üles vaatasime, nägime reaktiivlennukit mööda kihutavat. 13. Kui töö oli lõpetatud, sulgesid kõik oma vihikud.

Harjutus 286. Asenda kõrvallaused lauselühenditega. Lause-
lühendile tõmba joon alla.

1. Eideke silmitses noormeest, kes tuli maja poole. 2. Hoone, mida seal ehitatakse, on meie uus koolimaja. 3. Pala, mille õpilane ette kandis, meeldis meile väga. 4. See raamat, mida ma praegu loen, käsitleb tehnilisi probleeme. 5. Sealt tuleb mees, kes eile meil käis. 6. Puu, mis oli kevadel istutatud, kasvas hästi. 7. Kaugelt paistis järv, mis sätendas päikese paistel. 8. Ants mängis viiulit, mille ta oli nääripühiks kingituseks saanud. 9. Küsimus, mida koosolekul arutatakse, on väga tähtis. 10. Poiss, kes mind siin ootas, on kadunud.

Harjutus 287. Asenda kõrvallaused lauselühenditega ja vastu-
pidi.

1. Kolhoosnikud võtsid elavalt sõna, kui arutati kolhoosi elektrifitseerimise küsimust. 2. Poisid jätkasid tööd, ilma et oleksid mulle otsa vaadanud. 3. Kui kõneleja oli lõpetanud, algasid läbirääkimised. 4. Õpetaja astus klassi, kusjuures tal oli paks raamat kaenla all. 5. Koju jõudnud, läks isa aeda. 6. Vend tuli mulle vastu, latern käes. 7. Ma ei taha sellest rääkida teiste kuuld-
des. 8. Öö tulles olime veel teel. 9. Kui Suur Isamaasõda puhkes, tõusid kõik Nõukogude Liidu rahvad üksmeelselt kaitsma oma kodumaad. 10. Nad pidasid Isamaasõda õigustatult kõigi töötajate ühiseks võitluseks, ilma et oleksid teinud vahet rahvuste vahel. 11. Asjad pakitud, asusime teele jaama. 12. Sõber läks ära mind nägemata. 13. Tunnid lõppenud, asusime koduteele.

Harjutus 288. Pane puuduvad komad ning asenda kõrvallaused lauselühenditega ja vastupidi.

1. Siin elavad sepad kes kuuluvad kommunistliku töö brigaadi. 2. Tallinnas toodetakse kõikjal tuntud elektrimootoreid. 3. Kõrge agrotehnika rakendamise korral on sügisel põldudelt saadavad saagid suured. 4. Seeme mis külvatakse peab olema kõrgekvaliteediline. 5. Prude praksudes küdev kamin levitas tuppa soojust ning mõnusust. 6. Öunapuud mis istutas minu vend kandsid tänavu esimest vilja. 7. Raskete kividega koormatud auto liikus aeglaselt üle silla. 8. Vaenlane kes nägi kadu hävitas meeletus vihas kõike mis taganemisel ette juhtus. 9. Ei hammusta koer kes haugub vaid kes hiilib. 11. Hiljuti rajatud viljapuuad andis kolhoosile tänavu esimese saagi.

Harjutus 289. Asenda kõrvallaused lauselühenditega ja vastupidi.

1. Astusime rongile, ilma et me oleksime näinud oma seltsimehi. 2. Kui päike oli loojunud, muutus õhk jahedaks. 3. Kohale tuli komisjon, kes otsustas maja üleandmise. 4. Laps läks kooli, portfelli käes. 5. Äsja vaibunud torm tõusis nüüd uue hooga. 6. Lahendanud esimesena ülesande, lahkus Elli klassist. 7. Varises Ott, tabatud vaenlase noolest. 8. Kui vähilised jõe äärde olid jõudnud, läks päike looja. 9. Mägi, mis eemalt paistis, oli metsaga kaetud. 10. Maal elades käisime sageli kalal. 11. Matemaatika ülesanded lahendatud, hakkas Anne maateadust õppima. 12. Kuu, mis metsa tagant tõusis, valgustas märga maapinda kahvatu läikega.

Harjutus 290. Moodusta antud sõnadest põimlause ja lauselühendiga laused nii, et oleksid esindatud võimalikult kõik juhtumid: *tulema, saabuma, kevad, tagasi, rändlinnud*. Lauselühendile laineline ja peasõnale sirge joon alla tõmmata.

Näidis. *Sügis, poole, saabuma, lõuna, lendama, linnud* —
Kui saabub sügis, lendavad rändlinnud lõuna poole.

Sügise saabudes lendavad rändlinnud lõuna poole. Sügis saabunud, lendavad rändlinnud lõuna poole.

Harjutus 291. Meenutanud tegusõna vormide kokku- ja lahkukirjutamist, moodusta lauselühendiga lauseid, kasutades lause-

lühendi peasõnadena ühendtegu sõnu *sisse astuma, läbi minema, tagasi vaatama, külge kleepima, vastu jooksma*. Pealkirjaks: *Lauselühendiga lausete moodustamine*.

Näidis. *Väravast sisse astuv mees suundus maja poole. Väravast sisse astunud, tuli külaline üle õue. Uksest sisse astudes ei näinud ma esialgu midagi. Uksest sisse astunud võõras seisatas hetke jne.*

Harjutus 292. Parandada kollektiivselt vead. Vajaduse korral kasutada lauselühendi asemel kõrvallauset.

1. Klassi jõudes helises kell. 2. Kirjandi kirjutamist lõpetades läks Tiit suusatama. 3. Tuppa tulles hakkas Milvi sööma. 4. Pisarad tõusid minevikku meenutades silmi. 5. Üle väljaku minnes lõi kell kaheksa. 6. Mäest alla sõites läksime koju. 7. Koju jõudes heitis mees magama. 8. Spordiväljakule jõudes oli pool tundi juba läbi. 9. Sisse astudes jäid toasolijad wait. 10. Edasi sõites muutus mets tihedamaks. 11. Järve äärde jõudes tõusis päike.

3. KOMA TARVITAMINE LAUSELÜHENDITE ERALDAMISEKS.

Jälgi koma tarvitamist *nud-* ja *tud-*lauselühendite ning iseisva nimetava puhul.

1. *Jõudnud ekskursioonilt tagasi (millal?), pidas õpetaja vestluse nähtust-kuuldust. Ekskursioonilt tagasi jõudnud, pidas õpetaja ettekande.*

2. *Töö lõpetatud (millal?), läksime jalutama.*

3. *Jahimees läks metsa, püss seljas.*

nud- ja *tud-*kesksõnalised lauselühendid, mis vastavad küsimusele *millal?*, samuti iseseisev nimetav eraldatakse alati komaga.

Vaatle *des-* ja *mata-*lühendi eraldamist komaga.

Tüdrukuke, seistes kõrgel kaldal, ei julgenud alla vaadata.

Tüdrukuke, vaatamata alla merele, seisis kõrgel kaldal.

Aluse ja öeldise vahel asetsev *des-* ja *mata-*lühend eraldatakse komaga.

Jälgi *des-* ja *mata-*lühendi eraldamist komaga, olenevalt lauselühendi peasõna asendist ja pausist.

Kõrgel kaldal seistes ei julgenud tüdrukuke allagi vaadata.
Tüdrukuke ei julgenud kõrgel kaldal seistes allagi vaadata.
Seistes kõrgel kaldal, ei julgenud tüdrukuke alla vaadata.
Tüdrukuke vaatas kaugele merele, seistes ise kõrgel kaldal.
Kordagi tagasi vaatamata läks ta eemale.
Vaatamata kordagi tagasi, läks ta eemale.

Lause algul ja lõpus oleva des- ja mata-lühendi eraldamine oleneb lauselühendi eraldamiseks tehtavast pausist: kui peasõna asetseb lauselühendi algul, siis tekib paus ja lauselühend eraldatakse tavaliselt komaga; kui peasõna on lauselühendi lõpul, siis harilikult pausi ei teki ja koma ei panda.

Harjutus 293. Tõmba lauselühendi peasõnale joon alla ja pane puuduvad komad.

A. 1. Pilk mõtlikult tühjale uulitsale suunatud kuulas Naatanael vaikides isa laiska torisemist. (*A. Jakobson.*) 2. «Võta mind appi» ütles ta vaadates tütarlapsele sügavasti silma. (*E. Vilde.*) 3. Seejuures pani ta aga silmi taoti avades tähele mis kambris sündis. (*E. Vilde.*) 4. Hirmutavat sõnumit kuuldes taganesid nad telki ja kutsusid sõnumitooja sisse. (*E. Bornhöhe.*) 5. Mart kõigest oma Koljati kogust ja suurest jõust hoolimata ei hakanud naljalt kellelegi vastu. (*O. Luts.*) 6. Jaanus tõmbas kulmu kortsu ja vahitis silmad põnevil laiali teisele silmi. (*E. Bornhöhe.*) 7. «Lapsed te olete näljas» ütles ta siis silmitsedes Miina rüpes olevat väetikest haledusega. (*E. Vilde.*) 8. Seni oli neli sulast teravad kirved käes Jaanusele selja taha kogunenud. (*E. Bornhöhe.*) 9. Poisid ja tüdrukud hoides üksteist käe alt rühkisid üha suureneva kiirusega. (*A. Jakobson.*) 10. Öhtu lähenedes hakkas haige valu tundma. (*E. Vilde.*)

B. 11. See aga hoiab kõhtu naeru pärast hoolimata Emmi noomimisest kes Jaanusega koos oli ka sinna jõudnud. (*E. Bornhöhe.*) 12. Leena kükitas kuni aovalgeni sängi jalutsis tekk mähitud ümber piha ja põlvede. (*J. Madarik.*) 13. Aga nüüd äkki ilmus Riia kass süles. (*A. H. Tammsaare.*) 14. Peatudes akna all pööras ta pilgu hallile munakivisillutisele. (*A. Jakobson.*) 15. Kuulaik langes põrandale joonistas kaltsudest kootud põrandariidele kitsa akna ahtad ruudud. (*A. Hint.*) 16. Hoolimata väsimusest ei tahtnud

Villemile und silma tulla. (*E. Vilde.*) 17. Jalad toolipulgale tõstetud vahtis ta alla tänavale. (*A. Jakobson.*) 18. Vaadates Illit tema igapäevaseis toiminguis muutuvad mu tunded neiu vastu sõbralik-seltsimehelikuks. (*O. Luts.*) 19. Kuid sellest hoolimata käis Teele seal iga päev ja Tõnisson paar korda. (*O. Luts.*) 20. Otseku tilluke käabus liikus Peetrus Peetripoeg talle järele vinnates end käte abil astmelt astmele. (*A. Jakobson.*)

Harjutus 294. Asenda laused lauselühendiga ning pane kirja-vahemärgid.

1. Kui lapsed olid varjule jõudnud, hakkas vihma valama.
2. Kui teatrist tulin, kohtasin meie kolhoosi esimeest.
3. Külaline, kes rongile ruttas, lahkus, ilma et oleks kohvritki kaasa võtnud.
4. Kui ma koju olin jõudnud, läksin emale appi.
5. Kui põld oli küntud, hakkas traktor äestama.
6. Autod, mis olid laaditud lina ja viljaga, saabusid kokkuostupunkti.
7. Kui lapsed lilli korjasid, nägid nad, kuidas jänes puhmast välja jooksis ja puude vahele kadus.
8. Aasal jooksis tüdrukuke, kusjuures tal oli punane kübar peas ja valged lilled peos.
9. Kui ta oli üles tõusnud, sihtis ta ning surus päästikule.
10. Nüüd nägi Kustas, kuidas nad mööda astusid, kusjuures poisil oli kohver käes.
11. Nõnda ta läks, kusjuures kaks kätt olid kõvasti sinakasmusta pintsaku taskus.
12. Kui hein oli kokku pandud, hakati rukist lõikama.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis on lauselühend?
2. Millisel otstarbel tarvitatakse lauselühendeid?
3. Millised on *nud-* ja *tud-*lühendid?
4. Milline lauselühend on iseseisev nimetav?
5. Milline on *des-*lühend?
6. Kuidas eraldatakse
 - a) *nud-* ja *tud-*lühendid?
 - b) iseseisev nimetav?
 - c) *des-*lühend?

B.

7. Mida tuleb *k*, *p*, *t* ja *kk*, *pp*, *tt*, *l-ll*, *m-mm* jts. hääldamisel tähele panna?
8. Milles eksitakse aluse ja öeldise ühildumise reeglite vastu?
9. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse liitlaususes? Millal?

Harjutus 295. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja häälda sõnu hoolikalt.

1. Enn tal—itab kannatlik—ult üm—arguse laua juures.
2. Kas— te märkasite tol—e kunstnik—u tagasihoidlik—u käitumist? 3. Lagendik—ul kasvab jändrik—e puid. 4. Meie klas—is peetakse lugu nõudlik—ust õpetajast. 5. Auklik—ele tänavaile tek—ib loik—e. 6. Ämblik—e võrkudes rip—usid surnud kärbsed ja sääsed. 7. Eideke pilgutas mõt—likult oma sõbralik—e silmi.
8. Tumedas kuusik—us märkasime arglik—e oravaid. 9. Oli kuulda öölindude kaeblik—e hääli. 10. Vösastik—us kasvas ka okslik—e mände. 11. Kas te olete teadlik—ud sel—e et—evõt—e keerukusest? 12. Kui äsja kõigi asjalik—el nägudel peegeldusid sõbralik—ud tunded, siis sel— hetkel, kui Peeter valetas, tek—is üldine pahameel. 13. Isa sat—ub nüüd südamlük—u meeoleolu. 14. Lapsel tek—ib äk—i kartlik ilme. 15. See on om—eti nii mõt—etu.

Harjutus 296. Pane sulgudes olevad sõnad nõutavasse vormi ja aseta puuduvad komad.

1. Žürii oli (mõlemad võistlejad — keda?) õigesti (hindama — mida teinud?). 2. (Iga tühine asi — mida?) ei maksa (jooksma — mida teha?) naabrile jutustama. 3. Võõras (laskma — mida tegi?) (vanaema — keda?) kaua (kõnelema — mida teha?) (lood — mida?) muistseist aegadest. 4. Vanake ei (tegelema — mida teinud?) (miski — millega?) oma (rõõmud ja mured — mida?) polnud tal (keegi — kellega?) jagada. 5. Ametiühing oli korduvalt (tegelema — mida teinud?) (kingsepad ja rätsepad — kelle?) tööküsimustega. 6. (Kogelema — mida tehes?) oli poiss (kolhoosnikud — kellele?) (kõnelema — mida teinud?) et ta ei (oskama — mida teinud?) hobust rakendada. 7. Ats ei (julgema — mida teinud?) (keegi — kellele?) sõnakest lausuda et Anne (teatri — kuhu?) läks. 8. Laps tuli (jooksma — mida tehes?) ja katsus oma (peened — missuguste?) sõrmedega (kolhoosnik — keda?) aidata.
9. Esimees (laskma — mida tegi?) (iga kolhoosnik — keda?) (kõnelema — mida teha?) millega nad viimaseil päevil olid (tegelema — mida teinud?). 10. Igal sügisel (hukkuma — mida teeb?) ülemerelennul tuhandeid (väikesed — missuguseid?) linde.

Harjutus 297. Vali vasakpoolses tulbas oleva lauseosa juurde sobiv jätk parempoolses tulbast ja anna vastav seletus.

1. Salk mehi	läksime teatrisse.
2. Ait ja laut	kasvasid ukse ees.
3. Mina ja sina	läksid spordivõistlusele.
4. Mänguasju	laskub kaevandusse.
5. Need kolm õpilast	olid uued.
6. Küsimused	olid portfellis.
7. Kuusk ja kask	puudus koolist.
8. Raamat ja vihik	oli laual.
9. Ekskursante	olid rasked.
10. Muist õpilasi	tuli laevalt maha.

Harjutus 298. Laiendatud lihtlauseist moodustada kollektiivselt rind- ja põimlauseid. Rindlause puhul kasutada igas lauses võimalikult eri sidesõna ja kirjavahemärki.

1. Koolivaheaja saabumisel sõitsid õpilased maale. 2. Enne päikese tõusu sõitsid kalurid merele võrke vaatama. 3. Kalad paati võetud, algas kojusõit. 4. Päikese helkides laineil ujus paat ranna poole. 5. Tugevast vastutuulest hoolimata jõuti kiiresti randa. 6. Sätendav koorem maha laaditud, anti see üle kalade vastuvõtu punkti.

Näidis. a) *Õpilased sõitsid maale: oli saabunud koolivaheaeg.* b) *Kui oli saabunud koolivaheaeg, sõitsid õpilased maale.*

Harjutus 299. Liida lauserühmad, moodustades rind- ja põimlauseid, ning pane kirjavahemärgid.

1. Eesti NSV riigivapil on sirbi ja vasara kujutus. See asub tõusva päikese kiirtes ja on piiratud pärjaga. Pärj koosneb vasakul kuuseokstest ja paremal rukkipeadest. 2. Pärja mõlemad pooled on põimitud punase lindiga. Sel on pealkiri eesti ja vene keeles: «Kõigi maade proletaarlased, ühinegel!» Vapi allosas on «Eesti NSV» ja ülaosas viisnurk. 3. Ilus ning rõõmus oli kevadine loodus. Puud ilutsesid värskes lõhnavais lehtedes. Nad olid terve talve raagus külmetanud. 4. Põllud kattusid lокkava orasega. Veel hiljuti magasid need valge lumevaiba all. Kõik kohad kajasis lindude rõõmsast laulust. 5. Õnnelikult jõudsid nad koju võõrailt radadelt. Sinna olid nad põgenenud sügisel pakase eest.

XI. OTSENE JA KAUDNE KÕNE.

1. OTSESE JA KAUDSE KÕNE MÕISTE.

Vaatle, kuidas võib tekstis väljendada kellegi ütlust.

a) «Kus sa käisid?» küsis ema ainult möödaminnes.

«Niisama,» vastas Illimar.

«Ega sul ometi pähe tulnud koertega järvele minna? Ega see jää veel kanna.»

«Ei läinud koertega.»

(Fr. Tuglas.)

b) Ema küsis ainult möödaminnes, kus ta käis. Illimar vastas, et ta käis niisama. Ema ütles, et ega tal ometi pähe tulnud koertega järvele minna. Ega jää veel kanna. Illimar mõniskis, et ei läinud koertega.

Esimeses osas on ütlused esitatud kõneleja enese sõnadega, muutmata kujul.

Kõneleja enese sõnadega väljendatud ütlust nimetatakse **otseseks kõneks**.

Otsese kõnega kaasneb harilikult saatelause, mis näitab, kes kõneleb, millises olukorras ja kuidas kõneldakse.

Teises osas on kõneleja ütlused väljendatud kolmanda isiku poolt mõnede muudatustega.

Kõneleja ütluse väljendamist kolmanda isiku poolt nimetatakse **kaudseks kõneks**.

2. KIRJAVAHEMÄRGID OTSESE KÕNE ERALDAMISEKS.

Vaatle kirjavahemärkide ja suure ning väikese algustähe tarvitamist järgnevais lauseis.

1. Kõneleja ütles: «Töötav rahvas on kõikjal rahu poolt.»	«Töötav rahvas on kõikjal rahu poolt,» ütles kõneleja.	«Töötav rahvas,» ütles kõneleja, «on kõikjal rahu poolt.»
2. Esimees küsis: «Kuidas areneb meil kevadkülvieettevalmistus?»	«Kuidas areneb meil kevadkülvieettevalmistus?» küsis esimees.	«Kuidas areneb meil,» küsis esimees, «kevadkülvieettevalmistus?»

3. Pioneerid hüüdsid: «Milline suurepärane ilm on täna matkamiseks!» hüüdsid pioneerid. «Milline suurepärane ilm,» hüüdsid pioneerid, «on täna matkamiseks!»

Otsene kõne on alati jutumärkides.

Kui saatelause on otsese kõne ees, siis leiab tema järel koolon ja otsene kõne algab suure tähega.

Kui saatelause on otsese kõne järel, siis pannakse otsese kõne lõppu koma, küsi- või hüüumärk (vastavalt lause sisule) ja saatelause algab väikese tähega.

Kui saatelause on otsese kõne keskel, siis eraldatakse ta komadega ja otsese kõne kummalgi osal on jutumärgid.

Uhe isiku kõne võib koosneda paljudest lausetest; sel puhul pannakse jutumärgid ainult kõne algusesse ja lõppu.

Harjutus 300. Loe katkend läbi ja seleta kirjavahemärkide tarvitamist.

«Ära karda, poeg...» rahustas Rajamees. «Sul näikse midagi südamel olevat... Kust sa siia, kesk metsa siis äkki... Rahune ja räägi...»

Vahur heitis sadulast poisi värisevaile õlgadele hundinaha. Too nagu oleks teise keelepaelad vallandanud.

«Appi!... Mehed, kulla mehed... Taeva pärast... Ruttu!»

«Kus? Mis?!» langesid küsimused.

«Vironia krahv... tungis meile kallale!»

«Kust te olete ja kes te olete? Räägi selgemalt!» sähvas Rajamees ägedalt.

«Pögenikud... Arukülast,» sonis poiss hammaste pliginal, osutades käega metsa poole.

«Selge!» hüüdis Rajamees lõikavalt. «Rein... võta poiss sadulasse. Edasi!»

Kümmekond hobust sööstis kapjade pliginal otse üle soolagen-diku, nii et külmunud porikamakad üle pea lendasid.

Vahur juhtis täku Rajamehe kõrvale.

«Mis pagana krahvist ta sonis?»

«Nii ta ennast kutsub — see Kiivelist mõrtsukas... Ta pole seniajani veel siia julgenud oma jalga tõsta. Isandad on kusagilt julgust juurde saanud. No oodaku!...»

(A. Sinkel.)

Harjutus 301. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja alusta otsest kõnet suure algustähega. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid otsese kõne eraldamiseks.*

Sinelis poiss naeratas kuidagi lepitavalt ja küsis lähemale astudes seltsimees... kuidas saaks selle ešeloniga kaasa sõita? Mitka jättis küsimuse vastamata ja päris ise kust pärit? Kuid selles küsimuses polnudki enam endist karedat tooni Eestist vastasid mõlemad Eestist kordas Mitka ja mõtles pingutatult Siis lõi ta õline nägu üleni särama ah-aa tean Sealt Soome lahe äärest Sealt jah noogutasid poisid Mäletan seda... muutus Mitka korraga eneselegi ootamatult jutukamaks See oli neljakümnendal aastal kui astusite Nõukogude Liitu Meil peeti koolis sellest ettekanne... Kostja Spiridonov pidas ja möödunud sügisel lugesime ajalehtedest, kuidas teie pealinn... nimi ei seisa meeles... Tallinn aitas teda vattkuues poiss öelda Tallinn... seda tahtsingi öelda Jah toredasti kaitsesite... kangelaslikult... au tuleb anda.

(E. Männik.)

Harjutus 302. Lausete ümberkirjutamisel aseta sulgudes olevad saatelaused sobivasse kohta ja pane puuduvad kirjavahemärgid.

1. (Raamatukaupleja vastas) siis ei ole ka käsikirja enam tarvis. 2. Ta on väga tubli ja arukas noormees (sinu kohta ütles Mart). 3. (Ümises Tatikas oma nina otsast kinni hakates) mispärast ei ole paadid nii tehtud et nendega veel ja kuival maal ühtlasi võiks sõita. 4. Sa oled ju väga kaua truu saksateenija olnud aga mul on nooremata vaja (ja teine saks ütles). 5. (Tüdruk ütles) onu teie ehk pilkate mind. 6. Ilus oli päev enne ärasõitu kodumetsas päike paistis (kirjutab ta muuseas) nagu tahaks ta kustutada kõik mälestused talve külmast ja pimedusest. 7. (Mõtles vana Raismik) tohoo hullu viimaks pean siiasamasse öömajale

jääma. 8. Palun ütle kas oled juba ammu siin kaluriks (algas ta).
9. (Ütles Andres) aga mina olen raudkullide poolt. 10. Tuleb paremaid aegu ja võimalusi selle asja lahendamiseks (Kirss kinnitas).

3. DIALOOG.

Vaatle järgnevat otsest kõnet.

«Kust sa seda kõik tead, Vipper?» — «Mis asja?» — «Noh, kõike seda maakera värki... kuda ta käib ja...» — «Selle tarvis on raamatud.» — «Ah raamatud. Nojah. Kas sa siis loed niisukesi raamatuid?» — «Loen.» — «Alati?» — «Mitte alati. Siis kui aega on.»

(O. Luts.)

Kahe või rohkema isiku kõnet nimetatakse **dialoogiks**. Üksikuid küsimusi ja ütlusi, millest dialoog koosneb, nimetatakse repliikideks. Iga repliik pannakse jutumärkidesse ja eraldatakse teisest samalt realt algavast repliigist mõttekriipsudega. Teostes alustatakse tavaliselt iga repliiki uult realt. Näidendis repliike jutumärkidesse ei panda.

Harjutus 303. Teksti ära kirjutades alusta eri isikute kõnet samalt realt ja pane puuduvad kirjavahemärgid.

Noh lähme siis

Saime mõisa väljale

Noh, siduge nüüd mu käed kinni

Ega sa's jooksu lähe

Ei lähe aga kui teil käsk on mind siduda siis tehke seda

Talitaja läks tuppa Opman küsis kas Ants siin on

Jah Ants on siin

Tule tuppa... Kas võtad oma naise tööd vastu või mitte küsis opman

Ei võta

Kas tõesti ei võta

Ei Ega minu naisel enam krunti ega kohta käes ole kui teistel toomeeste naistel et talle tööd antakse

(E. Vilde.)

4. OTSESE KÕNE ASENDAMINE KAUDSE KÕNEGA.

Võrdle otsest ja kaudset kõnet.

Otsene kõne	Kaudne kõne
1. Üks poistest ütles: «Täna lõpetasime jooksuraja ehitamise.»	Üks poistest ütles, et nad lõpetasid täna jooksuraja ehitamise.
2. «Kuidas saite,» küsis direktor, «tööga nii ruttu hakkama?»	Direktor küsis, kuidas nad tööga nii ruttu hakkama said.
3. «Üliõpilased abistasid meid!» hüüdis keegi tütarlaps.	Keegi tütarlaps hüüdis, et üliõpilased olevat neid abistanud.

Otsest kõnet võib asendada kaudse kõnega.

Kaudne kõne on kõrvallause, mis algab sidesõnaga et ja eraldatakse lause muust osast komaga. Kui otsene kõne on küsilause, muutub see kaudses kõnes kaudseks küsimuseks, mis algab küsilausest alustava sõnaga. Selle ette ei asetata sidesõna et.

Näit. Õpetaja küsis: «Millal on pioneerikoondus?» — Õpetaja küsis, millal on pioneerikoondus (mitte: Õpetaja küsis, et millal on pioneerikoondus).

Kaudse küsimuse järele küsimärki ei panda.

Kaudses kõnes on laused üldiselt samas kõneviisis ja ajas kui otseseski, isik (*ma, sa, ta*) oleneb kaudse kõne autori seisukohast.

Kaudset kõnet tarvitatakse otsese kõne ümberjutustamisel.

Harjutus 304. Asenda otsene kõne kaudse kõnega ja vastupidi. Pealkirjaks: *Otsene ja kaudne kõne.*

1. «Kui vana sa oled?» küsis õpetaja Peebult. 2. «Külvaja» kolhoosi esimees ütles, et ta sõidab homme linna. 3. Brigadir päris minult: «Kas sa saad varsti tööga valmis?» 4. Ma küsisin temalt: «Millal sa tuled minu juurde?» 5. Ema ütles lastele, et nad mingu välja mängima. 6. Küsisin vennalt: «Miks sa täna ei õpi?» 7. Poisid ütlesid meile: «Kui te parki poleks läinud, siis

meil poleks nüüd olnud vaja teid otsida.» 8. Isa ütles sulle, et sa viiksid selle kirja kohe posti. 9. Ema küsis minult: «Kuhu sa õhtul raamatu panid?» 10. Laps ütles, et tal on külm. 11. «Kuhu nad küll võisid minna?» mõtlesin ma. 12. «Tulge ruttu puu otsast maha!» hüüdsin poistele. 13. Keegi esitas küsimuse: «Kas sügaval mere põhjas on elusolendeid?» 14. «Mulle on arusaamatu, millest sa kõneled,» ütles Jaak naabrile. 15. Leida ütles, et kirjutagu ma temale kohe, kui Leningradi jõuan.

Näidis.

Otsene kõne	Kaudne kõne
<i>Rühmajuhth hüüdis poistele: «Jookske lähema metsa äärde!»</i>	<i>Rühmajuhth hüüdis poistele, et nad jookseksid lähema metsa äärde.</i>

Harjutus 305. Vali lugemikust õpetaja juhendusel dialoog ja muuda see kaudseks kõneks (suuliselt).

Harjutus 306. Kirjuta näide otsese kõne tarvitamise kohta oma klassi elust.

Harjutus 307. Teksti lugemisel nimeta puuduvad kirjavahe-märgid.

Vaevalt sai Marta luti kutsika suhu suruda kui see nii ahnelt imema hakkas nagu tahaks lutti koos pudeliga alla neelata Marta ümber kogunes hulk lapsi Imestades ja tummalt käed seljal ja kõhud punnis seisid nad Marta juures ja jälgisid kutsika söötmist nagu mingit püha toimingut.

Ta läheb ju lõhki hüüdis üks väike poiss Vaata kuidas ta paisub Varsti läheb lõhki

Nüüd pani Martagi tähele et kutsikas on rohkem lai kui pikk ja lõõtsutab

Aitab Ta tõmbas luti kutsika suust ja asetask pudeli ettevaatlikult paki najale Seejärel pani ta kutsika maha et ta liigutaks ennast muidu kes teab... Kutsikas püüdis liikuda aga vajus varsti abitult kõhuli

Nii täis aga siiski liikus tähendab saab asja ütles naeruse
näoga poiss asjatundlikult Aga mis ta nimi on
Tal polegi veel nime vastas Marta

(E. Rängel.)

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.
(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Millist kõnet nimetatakse otseseks kõneks?
2. Mis on kaudne kõne?
3. Mis on saatelause? Kus ta võib asetseda?
4. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse otsese kõne eraldamiseks?
5. Mida tuleb tähele panna otsese kõne muutmisel kaudseks kõneks?
6. Mis on dialoog? repliik?

B.

7. Jätka loetelu: *mul, sul, tal...*
8. Mida tuleb lihtlause analüüsimisel tähele panna?
9. Millised lauselühendid eraldatakse komaga?

Harjutus 308. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahe-
kordselt.

1. Kas— se— on sinu tas—? 2. Ja—, mu— väike hiina tas—
on rohkem väärt kui mu— portselan. 3. Kes— teab, kus— kes—
(=võrkkott) on—? 4. Sel— riivil ta— kül— ei ole. 5. Kas se—
kalurion— lahe ääres on— ve—l alles? 6. Kül— on tal— ilus
tal—! 7. Miks sa— ei sa— koondusele tulla? 8. Mul— ja sul—
pole midagi tal—e ütelda. 9. Me— sõime me— ära. 10. Ja—, to—
oli hea te—! 11. Kel— on kel— kaasas? 12. Kel— kukkur, sel—
kohus. (Vanasõna.) 13. Ses— loos on— kül— vähe tõt—. 14. Ära
kõnele, kui su— su— on putru täis! 15. Tal— juba ammu tal—
valmis.

Harjutus 309. Pane tegusõnad kse-olevikku, muutes vajaduse
korral sõnastusviisi, ja nimeta puuduvad kirjavahemärgid.

1. Lapsed seavad talve hakul lindudele pesakaste söödavad
sulissõpru vaatlevad neid. 2. Jõe ääres lapsed suplesid jalutasid
mängisid ja laulsid. 3. Nad ostsid majakese seadsid selle korda
värvisid puhastasid ja ilustasid. 4. Me hüüame kutsume huikame

kuid keegi ei vasta. 5. Virgul õmblevad koovad heegeldavad ja tikivad seal pesevad rullivad ja triigivad. 6. Poisid ruttavad jooksevad kisavad ja kõnelevad läbisegi. 7. Hoolimatud teevad endale küünarnukkidega teed rüselevad tõukavad üksteist jooksevad üksteisest mööda. 8. Pioneerilaagris lapsed spordivad hüppavad jooksevad ja mängivad lasevad kukerpalli ja kiiguvad. 9. Nad lähevad tuldud teed tagasi. 10. Mehed söövad joovad ja pingutavad sõprusele ikka kõvemad vitsad ümber. 11. Nad vaidlevad tülitsevad lahkuvad ja tulevad jälle tagasi lepivad kallistavad ja töötavad igavest sõprust. 12. Turulised müüvad kartulid ära ja tulevad koju panevad tule ahju ja kütavad toa soojaks.

Harjutus 310. Vali lünka sobiv sõna järgnevate sõnade hulgast ja pane see vajalikku vormi: *käskima* (olevik), *leplik*, *jooksma*, *mõisnik*, *laskma* (lihtminevik), *vanaema*, *väike*, *peen*, *iga*, *vanaisa*, *juuksed*, *keskmik*.

1. Nad muutusid ... naabreiks. 2. Selles teoses kujutatakse manduvat ... 3. Revolutsioonilises võitluses läksid kehvikud ... käsikäes. 4. Nägime ... sageli sukka kudumas. 5. Hulk ... poisse mängis murul palli. 6. Nägime ... mesila poolt tulemas. 7. Selliste korratute ... teatrisse ei minda. 8. ... väikest ebaõnnestumist ei maksa südamesse võtta. 9. ... okstega puu kõikus tuules. 10. Õpetaja ... õpilasel küsimust korrata. 11. Koer katsuminema ... 12. Direktor ... raamatupidajal tšeki välja kirjutada.

Harjutus 311. Pane punktiiri asemele sobivad lauseliikmed ja analüüsi laused. Pealkirjaks: *Lauseanalüüs*.

1. Esimees sõitis 2. Ta ostis endale 3. Meie rajooni keskus ... 15 km kaugel. 4. ... kool on tuntud ... naturalistide hea töö poolest. 5. ... poisse ... aias. 6. Rühm tütarlapsi ... peenraid. 7. ... direktoril on auto 8. ... töid ära jätta kunagi pooleli. 9. Hingake kopsudesse ... õhku! 10. Ta ... ei jõudnud enam ... sammu astuda.

Harjutus 312. Pane koma, kuhu vaja, ja põhjenda.

1. Küla vabastatud suundusid Nõukogude armee võitlejad linna poole. 2. Valve läks aeda raamat käes. 3. Linnas süttivad

üksteise järel kollakad tuled. 4. Põllumajanduse akadeemia lõpetanud läks vend kolhoosi agronoomiks. 5. Lõpuks kohale jõudnud olid rändurid väsinud. 6. Kartulikuhi kinni kaetud läksid mehed tuppa. 7. Ilmar tuli uksele põlev lamp käes. 8. Võistluse lõpuni on jäänud veel pisut üle kümne minuti. 9. Tänavale jõudnud seisatas Enn vaateakna ees. 10. Jõekäär niidetud võtsid šefid loo üles. 11. Peet astus tuppa raamatupakk kaenlas. 12. Tuppa astunud võttis Kalju mütsi peast. 13. Tohter istus lahtisel rõdul kiiktoolis suitsev sigar näpus aurav kohvitass laual. 14. Ilma jõe süvendamiseta ei anna kraavide kaevamine ei kolhoosimail ega metsades kuigi suurt efekti. (*O. Tooming.*) 15. Töö lõpetatud heit-sime pikali. 16. Kai astus juubilaril juurde lilled käes. 17. Aian-dustehnikumi lõpetanud sai Helga sovhoosi aedniku abiliseks. 18. Eksamid õiendanud sõitsid õpilased ekskursioonile. 19. Käed ristis nokake laiali lahti laulab Mann. (*E. Vilde.*) 20. Jõudnud põllu äärde peatus neiu kõhklevalt.

Harjutus 313. Pane koma, kuhu vaja.

Peatunud veel mõne päeva Läänemaal ning varustanud oma laevu värske joogiveega alustasid saarlased kojusõitu. Rannal suruti veel üksteise käsi tänati abi eest ning anti vastastikku lubadusi ikka ja alati üksteisele abiks olla. Meelisega rääkis saar-laste vanem Huldo veel pikalt ja kaua andes talle ühes kui teises asjas nõu ning lubades kunagi Sakalasse tulla teda külastama.

Kui siis lõpuks saarlased olid kõik laevadele läinud ning pur-jed lahti päästnud hakkasid nad pikkamisi kaldast eemalduma. Neile lahkumistervituseks süütasid mahajääjad kaldale tule mille vägevad suitsusambad paistsid veel kaugele merele märku andes et läänlased neid tänutundega meeles peavad.

(*E. Kippel.*)

Harjutus 314. Pane puuduvad kirjavahemärgid.

Õpetajate instituudi üliõpilasele Mall Saarele tehti talvel raske operatsioon Pärast haiglat tuli ta kuuks koju Majaka kolhoosi Algul ta kõikus nagu kõrreke aga siis hakkas puna aegamisi näkku tagasi tulema Liikuda ta palju ei saanud ja käis külas ainult raamatute järel Kui kõik oli tühjaks loetud pöördus ta minu poole.

Raamatuid Võimalikult rohkem

Ma pakkusin talle Heinet

Ei saa Ma olen hingeline inimene ja hakkam kergesti naerma
või nutma Kuid naermine on keelatud — teeb valu ja võib haava
lahtri kiskuda.

Pakkusin Herzeni Valitud artikleid

Need on mul peaaegu käsitsi ümber kirjutatud.

Veel olid mul Nekrassovi Valitud luuletused eestikeelses tõl-
kes Andsin selle Kahe päeva pärast tuli Mall tagasi

Tulge pühapäeva õhtul meile

Hea

Teen kirjandusõhtu Loen neile Nekrassovit

Kes tulevad

Noored kommunistlikud noored Minu suur suguvõsa Esimees
lubas tulla Uskuge rahvast tuleb palju

(J. Smuul.)

XII. SÕNADE JÄRJEKORD LAUSES.

1. LAUSELIHKMETE JA LAUSETE JÄRJEKORRA TÄHTSUS.

Vaatle lauserõhu muutumist järgnevais lauseis, olenevalt
sõnade paigutusest.

*Ma võtsin riulilt selle raamatu — harilik paigutus, ükski sõna
pole eriti rõhutatud.*

*Ma võtsin selle raamatu riulilt, mitte kapist. Selle raamatu
võtsin ma riulilt, teise kapist. Selle raamatu võtsin riulilt mina,
mitte Maimu.*

Jälgi mõtte muutumist seoses sõnade järjekorra muutu-
misega.

Karu nägi isa. Isa nägi karu.

Ema kutsus tädilõunale. Tädilõunale kutsus ema.

*Kolhoosi teise põllu kündis traktor üles. Teise kolhoosi põllu
kündis traktor üles.*

*Auto sõitis jõest läbi, milles oli 4 inimest. Auto, milles oli 4 ini-
mest, sõitis jõest läbi.*

Lauseliikmete ja lausetega järjekorrast ole-
neb mõnikord lause mõte.

Harjutus 315. Loe lauseid ja määra rõhutatud sõnad.

1. Korraga jäid koerad ühte paika peatuma. (E. Vilde.) 2. Alles viimasel ajal on ta hakanud hoolikalt töötama. 3. Kuhu ma ka lähen, igal pool kohtun sinuga. 4. Tööle, tööle tuleb nüüd hakata, puhkamisest on küllalt! 5. Ta täitis oma ülesannet kogu hingega, säästmata jõudu ja aega. 6. Vali tuul ajas linnudki varju. 7. Kas see olite teie, kes koputas? 8. Tule nüüd ka sina! 9. Ei, seekord mina küll ei tule, vaid tuleb Vaike! 10. Videvikus ei tohi lugeda, kirjutada ega joonistada, kui te ei taha silmi kahjustada.

2. PEALAUSE ALUSE JA ÕELDISE PAIGUTUS.

a) Vaatle aluse ja öeldise asendit teineteise suhtes.

Surmavalt haavatud loom võttis vastase palavasti kaissu. Inimene ja kiskja veeresid maas. Murtud raod ragisesid, peene liiva tolm keerles üles, kuuludus poollämbunud rõhin ja mõmin — siiskerkis võitja — inimene... (E. Bornhöhe.)

Pealauses seisavad alus ja öeldis tavaliselt kõrvu, kui nende vahel ei ole aluse laiendeid.

Harjutus 316. Kümnes lauses on aluse ja öeldise paigutus väär. Pane sõnad õigesse järjekorda.

1. Tiit kõigisse suhtus väga heatahtlikult. 2. Tõeline sõber kunagi hätta ei jäta sind. 3. Rein mulle koduteel rääkis huvitava loo. 4. Kell helisedes kuulutab tunni algust. 5. Riho igatsusega ootas seda aega. 6. Meie klassi poisid jõuavad ka spordi alal varsti VIII kl. poistele järele. 7. Ilmar kõigile vaatas otsa väga mureliku näoga. 8. Ta eile külastas oma haiget sõpra. 9. E. Bornhöhe jutustab oma «Tasujas» eestlaste vabadusvõitlusest. 10. Järgmisel hommikul asusid jälle teele pioneerid. 11. Ott kõigi poolehoiu võitis oma sõbralikkusega. 12. «Kuidas pääseb siit «Koidu» kolhoosi keskusse?» küsisin ühelt vastutulijalt ma.

b) Tee eelnevate lausete põhjal kindlaks, kumb pealiikmeist on harilikult eespool. Vaatle samal eesmärgil ka järgnevaid lausepaare.

Luiged lendasid tänavu aeg-
sasti lõunasse.
Pärnad kohavad koolimaja
akende taga.
Kogu maa kihas inimestest,
kui heinateoga jõe äärde
jõuti.

Tänavu lendasid luiged aegsasti
lõunasse.
Koolimaja akende taga koha-
vad pärnad.
Kui heinateoga jõe äärde jõuti,
kihas kogu maa inimestest.

Harilikult on alus öeldise ees. Öeldis on aluse ees lauses, mis algab määrusega või kõrvallausega.

Harjutus 317. Pane lauseliikmed õigesse järjekorda, arvestades viimati nimetatud juhiseid. Lause algusse jäta ülesandes antud sõna või kõrvallause.

1. 4. oktoobril 1957. aastal Nõukogude Liit saatis välja esimese sputniku. 2. Meie klass korraldas ekskursiooni tehasesse. 3. Tunnis õpilased arutlesid, mis nad vabrikus olid näinud. 4. Siis nad asusid kirjandit kirjutama. 5. Kogu klass kirjutas suure innuga. 6. Viimaks töö sai valmis. 7. Kui õpetaja vihikuid tagasi andis, ta luges Jaagu töö ette. 8. Tihti pioneerid korraldavad mitmesuguseid võistlusi. 9. Talvel tuul ulub lagedail väljadel ja keerutab lund. 10. Täna päike paistab heledalt. 11. Kui Ott koolimajja jõudis, tunnid olid juba alanud. 12. Spordivõistlustel Enno saavutas kaks esikohta.

3. PEALAUSE ÖELDISE EES SEISVAD SÕNAD.

V a a t l e öeldise laiendeid.

Kõige rõhuvamalt (*kuidas?*) mõjus aga tema otsusesse (*millesse?*) mõtte tuleviku peale. (*E. Vilde.*) Kiiresti tõmbas ta hobuse pea (*mille?*) paremale poole (*kuhu?*). (*E. Bornhöhe.*) Tal (*kellel?*) olid saapad jalas. (*J. Liiv.*) Aeglaselt (*kuidas?*) sõudsid pilved üle linna (*kuhu?*).

Lause algul ei tohi olla kaks või enam eri küsimusele vastavat öeldise laiendit.

Harjutus 318. Pane sõnad õigesse järjekorda, jättes igas lauses esimese sõna kohale.

1. Linna äärde juba möödunud aastal rajati park. 2. Usinasti

sellest tööst võtsid osa meie pioneerid. 3. Lõpuks siiski haigusest sai tema tugev organism võitu. 4. Meil klassis oli kolm head sportlast. 5. Aias hea meelega mängivad lapsed. 6. Vahetunnil pioneeritoas oli nõupidamine. 7. Aeglaselt lahel liuglevad purjekad. 8. Äkki metsast kostsid kirvehoobid. 9. Endisel ajal meie maal peremehetsesid kapitalistid. 10. Uudishimulikult urust välja vaatas hiirepoeg.

4. ALUSE JA ÕELDISE ASEND KÕRVALLAUSES.

Vaatle, kus asuvad kõrvallause alus ja öeldis.

See on soome külmataat, kes seal põristab. (*J. Liiv.*) «Kas mäletad veel, kuidas ma tondiks sain?» naeris Gabriel mõrult. (*E. Bornhöhe.*) Mäletan ainult veel, et kindel pind meie jalge alt äkitselt kadus, et süsimustad lained meie peade üle kokku löid. (*E. Vilde.*)

Kõrvallauses järgneb alus vahetult siduvale sõnale, öeldis aga asub tavaliselt kõrvallause lõpus, eriti lühemais lauseis.

Harjutus 319. Määra kõrvallause. Aseta lugedes kõrvallause öeldis õigesse kohta.

1. Vanempioneerijuht jutustas, kuidas võitleb meie kodumaa rahu eest. 2. Uisud, mis sai Andres onult kingiks, meeldisid talle väga. 3. Rõõmustavat uudist kuulsime siis, kui saabusid esimesed võistlejad tagasi. 4. Kui jõuab järjekord temani, heliseb kell. 5. Peeter oli väga auahne poiss ja ta tahtis nüüdki, et kõik paneksid teda tähele. 6. Kuidas nüüd me saame üle jõe, seda ma tõesti ei tea. 7. Siis, kui pähkleid oli juba hea hulk, asusime koduteele. 8. Kaunimates paikades töötavad meil pioneerilaagrid, kus vedavad oma puhkust suvel lapsed. 9. Meil tehakse kõik selleks, et muutuks laste elu veelgi paremaks. 10. Kui jõudsid lapsed jõe äärde, oli lõuna käes.

Harjutus 320. Aseta algul suuliselt ja pärast kirjalikult öeldis õigesse kohta ja anna vastav seletus. Pealkirjaks: *Aluse ja öeldise paigutus.*

1. Käskis õpetaja, et võtaksid õpilased ekskursioonile kaasa noad ja labidad. 2. Õhtul vihma hakkas sadama, nii et koju tulles

said märjaks poisid. 3. Kui jõudis isa koju, lapsed jooksid talle vastu. 4. Kibedasti töös olles ma midagi ei kuulnud ega näinud. 5. Kuni puhastas isa autot, ma reisikorvi seadsin. 6. Nägin ma, et varna pandud olid riided. 7. Õige hõlma ükski ei hakka kinni. 8. Kui tuleb sügis, rändlinnud lendavad lõunamaale. 9. Kui läks looja päike, mehed olid oma tööga lõpule jõudnud. 10. Ometi homme tuleks ilus ilm! 11. Kuigi oli ilus ilm ja laulsid linnud, Peetri tuju nurjunud kalapüügi tõttu oli rikutud. 12. Katuselt pikad vihmakeeled voolasid, räästailt vesi ojadena valgus. 13. Teigi ta uudismaad, nii et suitses kütis ööd kui päevad.

5. KÕRVALLAUSE PAIGUTUS.

Jälgi kõrvalause ja selle põhisõna paigutust.

Sovhoos hakkas ehitama uut küüni heinamaale, mis oli kõige kaugemal. Sovhoos ehitas uue küüni, mis pidi mahutama selle heinamaa kogu saagi. Käsikäes käidi läbi kõik paigad, kus lapsepõlves oli mängitud. Kõik paigad käidi läbi käsikäes, nagu ei olekski lahus oldud.

Kui selgus nõuab, paigutatakse kõrvalause võimalikult oma põhisõna järele.

Harjutus 321. Paiguta sulgudes olev kõrvalause (algul suuliselt, pärast kirjalikult) sobivasse kohta. Pealkirjaks: *Kõrvallause paigutus.*

1. Meie kooli isetegevuskollektiiv võeti igal pool hästi vastu (kus ta esines). 2. (Kui päike oli juba looja läinud) mehed jõudsid koju alles siis. 3. Nägime lapsi kodu poole minemas (kel marjakorvid olid täis). 4. Käisime mitmes kohas kadunud nuga otsimas (kus matkal olime istunud). 5. Ta lahkus kodust 21-aastasena (kus oli veetnud lapsepõlve). 6. Mees tuli Krimmist (kes oli meil külaliseks). 7. Ta tõi meile puuvilja (mis oli seal juba küps). 8. Inimesed oskavad hinnata teiste tööd (kes ise on palju töötanud). 9. Neile välismaalastele annab meie riik varjupaiga (keda töörahva huvide kaitsmise pärast taga kiusatakse). 10. Kooli mööblit ja muud varandust peab igaüks hoidma (mis on meie kõigi ühisomand).

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Mis tähtsus on sõnade järjekorral lauses?
2. Kuidas asetsevad pealause alus ja öeldis?
3. Millistel tingimustel on öeldis aluse ees?
4. Mida tead lause algul olevaist öeldise laiendeist?
5. Kus asetseb kõrvallause öeldis?
6. Kuhu asetatakse kõrvallause selgusenõude sunnil?

B.

7. Meenuta eri tüüpkondade ainsuse osastavat ja sisseütlevat.
8. Millal on mitmuse tunnus *-de*, millal *-te*?
9. Meenuta lisandi ühildumis- ja komareegleid?
10. Mida tuleb jälgida otsese kõne muutmisel kaudseks kõneks?

Harjutus 322. Määra tüüpsõna ja kirjuta ainsuse osastav:

(seda) suur karu, (nägi) haige ema, (vaatlesime) piiritu meri, (kiitis) Mati, (kasutas) mõni minut, (selgitas) viimane mõte, (kutsus) saabunud isa, (nägi) onu, (soovis) viis või kuus tundi, (küsis) manna, peensuhkur, üks minut, kumbki poiss, ükski hetk, kustuv lõke, ähvardav pilv, kasvav taim, väär otsus.

Harjutus 323. Moodusta ainsuse sisseütlev järgnevaist sõnadest, arvestades vastavat tüüpsõna:

(läksime) teater, ladu, kino, ujula, võimla, esik, pood, koobas, söökla, Tartu, kelder, lõuna, kodu, veski, maja, (pani) riie.

Harjutus 324. Pane kriipsu asemele *d* või *t*.

1. Sügise tulekul koonduvad rändlinnud suur—esse parve—esse ja lendavad kauge—ele maa—ele. 2. Üle laia—e lagendikku—e, tumeda—e metsa—e, vahutava—e jõge—e, sügava—e järve—e ja sinava—e mere—e viib lindu—e ohtlik tee. 3. Matkajad läksid läbi tihniku—e ja soo—e, üle lagendikku—e, karjamaa—e, nurme—e ja kraavi—e. 4. Linna—est ja küla—est, järve—est ja jõge—est vedas teda ähkiv raudruun mööda, kandis üle mäge—e, läbi laan—e ja orgu—e. 5. Jõudsime õitsva—est toominga—est piiratud maja—e juurde. 6. Mõne—es muuseumi—es võib liikuda ainult pehme—es tuhvli—es. 7. Mitmesugus—el põh-

jus—el oli albumi—est mõned pildid välja võetud. 8. Kogu mets rōkkas pioneeri—e rōõmsa—est hää—est. 9. Laste priske—elt pale—elt paistis tervis ja muretus. 10. Mets on rikas sirge—est kuuske—est, kahara—est mändi—est, toreda—est valge—est kaske—est ja punava—est pihlaka—est. 11. Poiss toppis õunu suur—esse tasku—esse. 12. Valju—e tormi—e ajal otsivad linnud varju tühja—e maja—e pööningu—el ja veranda—el. 13. Näärikuuske—e särava—e küünal—e helk peegeldus las—e rōõmsa—es silma—es. 14. Matkaja—e silma—e ees oli ilus järv liivas—e kõrge—e kallas—ega ja palju—e rohelis—e saar—ega. 15. Lahtis—est aken—est kostis välja mitmesugus—e keelpilli—e helisid. 16. Tubli—el ratsu—el jõudsid mehed varsti pärale. 17. Kōiki—ele kä—ele jätkub meil tööd. 18. Isa ostis tütar—ele kaks paari pannal—ega kingi.

Harjutus 325. Vali parempoolsest tulbast punktiiri asemele sobivad sõnad, pane need õigesse käändesse ning eralda komaga, kui vaja. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine ja kirjavahemärgid.*

1. Katrin loeb ...	tuntud eesti maalikunstnik
2. Kas olete näinud ... «Ot-hello»?	vennad Rammod
3. ... kohtas Vambola ootamatult Tallinna lennujaamas.	imede maa Shakespeare'i kuulus tragöödia
4. Lahkusime sadamast ...	ajaleht «Säde»
5. ... kooli parimad lauatenisemängijad, olid ka seekord võistlustules.	oma onupoeg Kaarel
6. R. Uutmaal ... on häid meremaale.	minu vend Arvo
7. Ekskursandid jutustasid palju huvitavat Indiast ...	mootorpaat «Torm»
8. Saatsime ühise uusaastaõnnesoovi ... õpetaja Kivistikule.	oma klassijuhataja
9. ... on roheline motoroller.	Metsanurga romaan «Ümera jõel»
10. Tellime järjekindlalt ...	

Harjutus 326. Muuda otsene kõne kaudseks kõneks.

Sada hunti.

Poiss jooksis hirmunult metsast koju:

«Metsas oli sada hunti!»

Teised vastu:

«Mis sa nüüd räägid! See küll õige ei ole, vähenda ikka, vähenda!»

«No aga viiskümmend seal ikka oli: kõik mets kahises.»

«Ära ole rumal, nii palju hunte ei käi kunagi üheskoos. Vähenda ikka, vähenda!»

Poiss vaidleb vastu:

«Ega ma neid lugenud, kui mitte viiskümmend, siis kakskümmend viis ikka oli.»

«Ära aja tühja juttu! Vähenda ikka, vähenda!» ütlevad teised.

«Aga kümme hunti võis küll olla!» tõendab poiss.

«Ei olnud niigi palju. Vähenda, vähenda!»

«Aga viis hunt oli,» vaidleb poiss.

«Ei tea, kas oli viitki. Vähenda ikka veel!»

«Üks hunt võis ikka kindlasti olla,» ütleb poiss.

«Ehk ei olnud ühtki hunti.»

«Ega ma päris kindlasti tea ka, kas seal hunte oli või ei, aga seda ma küll kuulsin, et põõsas kahises.»

(Rahvajutt.)

XIII. ÜLEVAADE KIRJAVAHEMÄRKIDE TARVITAMISEST.

1. PUNKT.

1. Punkt on jutustavate lausete lõpus. Oli veel päris pime. Õhk oli niiske. Martale paistis, nagu istuksid nad kartulipõllu ääres.

2. Punkt pannakse peal- ja allkirjade järele. «Põrgupõhja uus Vanapagan». «Raudne kodu».

Sm. E. Viirlaid.

Palun Teid tulla 15. skp. minu juurde ekskursiooni suhtes käbi rääkima.

*Tervitades,
A. Kasesalu.*

Märkus. Punkti ei tarvitata raamatute tiitellehtedel, ajalehtedes artiklite pealkirjade järel, samuti siltidel.

3. Punkt esineb teatavate lühendite järel.

Näiteid sagedamini esinevaist lühendeist.

a. — aastal, aasta	nr. — number
aadr. — aadress	näit. — näiteks
e. — ehk	p. — poeg; punkt
e. l. — enne lõunat	p. l. — pärast lõunat
e. m. a. — enne meie ajaarvamist	p. o. — peab olema
jj. — ja järgmised	pt. — peatükk
jm. — ja muud	rbl. — rubla
jne. — ja nõnda edasi	s. a. — sel aastal
jt. — ja teised	skp. — selle kuu päeval
kl. — klass	sm. — seltsimees
kn. — külanõukogu	s. o. — see on
kop. — kopikas	s. t. — see tähendab
krt. — korter	šurn. — surnud
l. — loel	sünd. — sündinud
lp. — lugupeetav	täh. — tähendab
lk. — lehekülj	t. — tütar; tund; tänav
min. — minut	u. — umbes
nn. — niinimetatud	vrđ. — võrdle!
	vt. — vaata!

Kui lühendile liidetakse sidekriipsu abil käändelõpp või tunnus, siis jäetakse punkt ära: *lk-l* (= leheküljel), *nr-d* (= numbrid).

4. Punkti tarvitatakse araabia numbrite järel, kui need esinevad järgarvu tähenduses. 25. apr. 1957, 325. leheküljel, 10. polk.

Märkus. Rooma numbrite järel sellisel korral punkti ei tarvitata. Aleksander III, 25. IV 1957, II peatükk.

Harjutus 327. Pane punkt, kuhu vaja.

1. C R Jakobson (sünd 26 VI 1841, surn 19 III 1882) on XIX saj tuhingeline võitleja 2. Ajal «Säde» 12 aug nr tõi kirjelduse Karepa pioneerilaagrist 3. Juhan kirjutas ümbrikule: Kingissepa raj Piiri kn «Kaljukotka» kolh lp sm I Kallaste 4. Anne oli 1 mail kingituseks saadud raamatust lugenud juba 60 lk ja on jõudnud IV pt-ni 5. Isa käskis Matil p 1 k 4 viia kirja Koidula t nr 25 A krt 15 prof Terasmaale

2. KÜSIMÄRK.

1. **Küsimärk on küsilause järel.** *Mis kell on? Kas on tema teid käskinud minna?*

Märkus. Põimlause järele pannakse küsimärk ainult siis, kui küsimus on pealause. Kui küsimus on kõrvalauses (kaudne küsimus), siis pannakse põimlause lõppu punkt. *Kas see on sinu raamat, mis seal laual on? On huvitav teada, kuhu te kavatsete minna edasi õppima. Ei tea, kes sealt tuleb.*

2. **Küsimärk pannakse ka mõistatuste lõppu.** *Kiits keldris, keel väljas? Keeletu, meeletu, ise ilmamaa tark?*

3. **Küsimärk asetatakse vahel lause keskele üksiku sõna järel, mis äratav kahtlust.** *Nende salk olevat matkanud 500 km (?) ühe nädalaga. Aino luges ühe õhtuga (?) selle raamatu läbi.*

3. HÜÜUMÄRK.

1. **Hüüumärk esineb hüüd-, käsk- ja soovlausete järel.** *Küll kihutab! Pidage kinni! Jääks ometi tasemaks! Olgu tervitatud 1. mail!*

Märkus. Kui tahetakse märkida, et hüüd- või käsklauset väljendatakse rahulikult, ilma erilise tundmuseta, siis pannakse nende lõppu punkt. *Andke Paasile ta asjad tagasi. (A. H. Tammsaare.) Küllap sinugi süda vesine on — pikk tee käidud, — säh, hammusta kah, — värske soolasai. (E. Vilde.)*

2. **Hüüumärk pannakse lausete lõppu, mille mõte peab lugeja imestust äratama, lugejat hämmastama.** *Ja seda tegi Linda! Oma ülikonna eest maksis ta ainult 30 rubla! Linna elanikkond kasvab mõne aastaga kümnekordseks!*

3. **Hüüumärki tarvitatakse eriti rõhutatud või tundmuse väljendava ütte järel.** *Seltsimehed! Kõik valimistele! Tervist, armas vend!*

4. **Hüüumärk pannakse sulgudesse üksikute sõnade järele, et neile erilist tähelepanu juhtida või imestust avaldada.** *Juba aprillis(!) õitsevad siin roosid. Siis lõpetas noormees 2(!) klassi ühe aastaga.*

Harjutus 328. Pane punkt, hüüu- või küsimärk.

1. Seltsimehed Palun hetkeks teie tähelepanu 2. Vabandage, kelle poole pean ma pöörduma tõendi saamiseks 3. Kas hakkame kord juba minema, et valge valul koju jõuda 4. Vaadake, et laps toolilt maha ei kukuks 5. Tõmba eesriie üles ja ava aken, sest

väljas on juba valge 6. Nonoh Miks te ukse lukku keerate 7. Poisid, julgesti edasi 8. Ma tean, kuhu te tahaksite minna 9. Noor-
mees olevat oma uuel mootorrattal saavutanud kiiruse 195 km
tunnis 10. Küsimus on selles, millal auto kohale jõuab 11. Usu
ometi oma seltsimeest, sest ta soovib sulle head 12. Juhan Liivi
(sünd 30 IV 1864 surn 1 XII 1913) esivanemaid võime jälgida kuni
XVII saj alguseni 13. Mida kavatsete pärast kooli lõpetamist
peale hakata 14. Mida sa külvad, seda ka lõikad 15. Kui tahad
olla täismees, ära aja poisikese juttu 16. Tõusis küsimus, kes jääb
kohvrite juurde 17. Lipp lipi peal, lapp lapi peal ilma nõela pist-
mata 18. Kui vana on too puu, millel me kolmekesi ei ulatunud
ümbert kinni võtma 19. Nüüd aga, seltsimehed, riietuge kiiresti,
kui te ei taha hilineda 20. Lubage tutvuda tööga, mille lõpetasite
1 okt s a

4. KOMA.

1. **Komaga eraldatakse põhisõna järel asetsev lisand** (koos
laienditega). *Prahas, Tšehhoslovakkia Sotsialistliku Vabariigi*
pealinnas, viibisid ekskursandid 5 päeva. See naine, Tiidu
ema, oli varemgi meid aidanud.

Märkus. Komaga ei eraldata olevas käändes esinevat, samuti sidesõna
kui abil seotud lisandit. *Mihkel julge mehena ujus üle jõe. Tõnu kui hoolas*
õpilane ei puudunud kunagi.

2. **Koma tarvitatakse ütte eraldamiseks.** *Tule siia, Madis!*
Kuhu te, lapsed, jooksete? Peeter, anna käsi!

3. **Koma tarvitatakse koondlause korduvate liikmete eralda-
miseks**, kui nende vahel ei ole sidesõnu ja, ning, ega, ehk, või,
kui ka. Kui korduvad lauseliikmed omavad laiendeid, siis tuleb
korduvad liikmed koos laienditega eraldada. *Mehi, naisi ja lapsi*
*jalutas mere ääres. Lumi langes pehme vaibana teedele, põldu-
dele, heinamaadele ja soole. Ta kõneles järguti, raskelt hingates,*
luksudes ja kogeldes.

4. **Koma tarvitatakse osalausete eraldamiseks**, kui nende vahel
ei ole sidesõnu ja, ning, ega, või. *Tänaval liikus palju inimesi,*
voorimehed sõitsid piitsa plaksutades, elektritramm tilises. Päike
paistab, lõoke laulab, metsa ääres künnab traktor. Tema teab küll,
aga ta ei ütle.

Koma pannakse ühendsidesõnade sest et, ilma

et, sellepärast et, olgugi et, selleks et, enne kui jt. ette. Minda teele, ilma et oleks pikemalt kaalutletud. Käis pauk, enne kui keegi teadis oodata. Ta tõusis varakult, sellepärast et ta tahtis enne teisi jõe äärde jõuda. (Vrd. Ta tõusis varakult just sellepärast, et...).

Koma pannakse sidesõnade kui, nagu, kuni ette, kui nendega algab osalause. Tule, kui soovid! Tegid, nagu tahtis. Õpi, kuni veel noor oled. (Vrd. Tule kui õige mees kunagi. Ta oli nüüd niisugune nagu ema 20 aasta eest. Õde tuli mind saatma kuni lähema metsatukani.)

5. Koma tarvitatakse nud- ja tud-lauselühendite, samuti iseisva nimetava eraldamiseks. Tunnid lõppenud, läksime koju. Töö lõpetatud, tulime tagasi. Ema tuli, korv käes.

6. Komaga eraldatakse aluse ja öeldise vahel olevad des- ja mata-lühendid, samuti lause algul ja lõpul asuvad des- ja mata-lühendid, kui hääldamisel tekib paus. Hiljem poisid, võttes palli kaasa, läksid spordiväljakule. Tõstes selle küsimuse üles, taotles ta parema distsipliini saavutamist. Kõik tulid koolimajja, hoolimata külmast ja tuisust.

7. Sõnade jah ja ei ning hüüdsõnade järele lause alguses pannakse koma, kui nende järel tekib hääldamises paus. Jah, ma tulen. Ei, ma ei tule. Oi, see on alles uudis! Ahaa, ka Aadu tuli!

8. Sidesõnade ja, ning, ega, ehk, või ette harilikult koma ei panda. Tuul tõusis ja pilved hajusid. Poiss või tüdruk tulgu jõe äärde.

Koma esineb ja, ning, ega, ehk, või ees järgnevail juhtumeil:

- a) ütte järel. Tule siia, Mari, ja vaata, mis ma leidsin;
- b) lisandi järel. Nägin Arturit, meie klassi organisaatorit, ja Ulot, tema vendat;
- c) koondlause jätkumise puhul pärast kõrvallausest. Juhan märkas, et silmitsen lossivaremeid, ning peatas hobuse;
- d) rinnastatud pealause ees, kui eelneb kõrvallause. Kas tuleb see, kes lubas tulla, või tuleb keegi teine?
- e) komaga eraldatud lauselühendi järel. Ei olnud see ema, valge põll ees, ega õde;
- f) kui neid tarvitatakse vastandavas või seletavas tähenduses. Viive lubas kirjutada, ja (kuid) pole ühiki kirja saatnud. Ei maksa oodata, ega (nikuinii) ta ei tule.

Harjutus 329. Loe laused, nimeta puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus koma tarvitamise kohta.

1. Vanamees Tootsi isa ei tea selle segase ja pooliku jutu kohta suuremat midagi ütelda (*O. Luts.*) 2. Aga ta rõõm vähemalt seekord oli varane (*A. Hint.*) 3. Niisama ei saanud Villu ühestki jäljest muidu mööda minna kui pidi temasse heitma uuriva pilgu (*A. H. Tammsaare.*) 4. Tiirlevad pääsukesed püüdes sääski poegadele küünipennil või roovilatil pesas (*A. H. Tammsaare.*) 5. Oi oi rüütel kui naisukesed teid kuuleksid (*E. Bornhöhe.*) 6. Elu oli kiiremini liikunud kui tema aru sündmused olid ratsutanud temast üle (*A. H. Tammsaare.*) 7. Teele saab aru et asi koolivendade vahel korras ei ole ja algab teist juttu (*O. Luts.*) 8. Noh Jaan mis sina siin ootad (*E. Vilde.*) 9. Muidugi pakuti mulle kui osavale ärijuhile kohe mitu uut kohta (*O. Luts.*) 10. Kui pärast sööma minema hakkasin anti mulle rohkesti teeroga kaasa (*Fr. R. Kreutzwald.*) 11. Koondades kõike ihu- ja hingejõudu hoobas ta enese küli aknalauale (*E. Vilde.*) 12. Ta kõneles järguti raskelt hingates luksudes ja kogeldes nagu inimene kes palju oli jooksnud või kangesti ehmatanud (*E. Bornhöhe.*) 13. Sinna kutsuti kõik need vallad kokku kes abiteo vastu tõrkusid ja halastamatu peks soldatite abil algas (*E. Vilde.*)

Harjutus 330. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus koma tarvitamise kohta.

1. Tule siia Jüri ja too raamat kaasa 2. Otsin endale sinise punase ja roheline pliiatsi 3. Toivo pinginaabrina abistas Ennu matemaatikas 4. Poiss magas nagu surnu kui teda äratati 5. Nüüd huuga tehas vili nurmel vooga sirp lõika alasile haamer löö 6. Kalurid jõudes kaldast kaugemale tõmbasid purje üles 7. Millal sa kohale jõudsid vana sõber 8. Sm. Allikas kui klassijuhataja oli meiega ekskursioonil kaasas 9. Lõpetanud lugemise panin raamatu riivile 10. Pole ilus seista käed taskus 11. Ilm oli küll pilvine kuid vihma ei sadanud 12. Kui varem jõuate oodake kuni brigadir tuleb 13. Võistlustest võtsid osa venelased lätlased leedulased ja eestlased 14. Tulid Anni karjatalitaja ja Madis tallimees 15. Sm. Aedmaa meie vanempioneerijuht loeb järjekindlalt «Pionerskaja Pravdat» 16. Teine vanempioneerijuht Kuuskmäe tellis endale ka «Tehnika Molodjoži» 17. Tuba oli palav kui saun

kui sisse astusime 18. Miks sa nutad lillekene nupud sul täis pisaraid

5. KOOLON.

1. Koolon on koondlauses loetelu ees. Kõik hakkab haljendama: puud, põõsad, lilled ja rohi. Käisime suvel mitmetes ilusates kohtades: Taevaskojas, Otepääl, Suurel Munamäel ja Elvas.

2. Koolonit tarvitatakse sellise sidesõnata osalause ees, mis eelneva lause mõtet ligemalt seletab. Ettevalmistus eksameiks oli olnud põhjalik: kõik õpilased sooritasid eksamid edukalt. Villu ei saanud võistlusest osa võtta: ta oli jala vigastanud.

3. Koolon esineb saatelause järel otsese kõne ees. Arno küsis: «Mis nad tahtsid sinust?» Leida vastas: «Kutsusid kinno.»

6. SEMIKOOLON.

Semikoolonit tarvitatakse liitlauses suhteliselt iseseisvate lausete eraldamiseks («kui punkti on palju, aga koma vähe»). Päevased hääled on kõik vaikinud; isegi karjakelli ei ole kuulda. Laisalt lainetab viljaväli, tuhmilt kostab lõokeste sillerdus; tuul tuleb ja tõmbab mööda minnes üle mõtleja näo.

Harjutus 331. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus kooloni ning semikooloni tarvitamise kohta.

1. Eeskoja uks käis keegi tuli klassituppa ja kompsis lumiseid jalgu vastu põrandat (*O. Luts.*) 2. Ja iga kord üks ja seesama lõpp eit läheb ise (*A. H. Tammsaare.*) 3. Henn oli pahane ja ütles Mis sa niisugust lähed liigutama see ju nagu kuivanud murumuna tolma kohe (*A. Kitzberg.*) 4. Jäta Karin Tiina pole milleski süüdi tule ma seletan sulle kõik (*A. H. Tammsaare.*) 5. Aga mitte ainult protokoll ei kukkunud maha putukate sekka ka kohtuotsuse lugeja nõrkes ära ja vajus põlvili (*E. Vilde.*) 6. Palju siis on inimesele vaja et end elatada natuke leiba natuke piima — küllalt (*O. Luts.*) 7. Nüüd hakkas eit teda paluma aga Jürka ei hoolinud millestki ta pistis tule räästasse (*A. H. Tammsaare.*) 8. Äpardusel on vähemalt üks hea külg ta õpetab inimese ettevaatlikumaks 9. Ruumis tekkis äkki vaikus kõik ootasid pinevusega esimesi

klaverihelised 10. Laos oli ka mitmesugust mööblit laudu toole raamaturiiuleid ja öökappe 11. Maht hüüdis Poisid tulge õue 12. Pärast õhtusööki läksid külalised laiali kes läks aeda kes rõdule kes alla jõe äärde 13. Vanaema hoiatas Marike ära sa kuku

7. MÖTTEKRIIPS.

1. Mõttekriips esineb koondlauses loetelu järel kokkuvõtva sõna ees. *Metsas, luhal, aasal, põllul — igal pool säras ja helises kevad. Mees, naine ja lapsed — kõik olid rõõmsad.*

2. Mõttekriips pannakse mõnikord väljajätelistes lausetes väljajäetud lauseliikmete asemele. *Noorusaeg — külviaeg. Mina läksin edasi õppima, vend — vabrikusse tööle.*

3. Mõttekriips pannakse üllatava, ootamatu sõna või sõnarühma ette. *Ta avas kasti ja leidis sellest — hiire. Tasuks oma kannatamise eest sain õhtul paruniproualt — õhukese viilaka kollast saia. (E. Vilde.)*

4. Mõttekriipsu kasutatakse poolelijääva sõna või katkendliku kõne märkimiseks. *«Aga sa sur—» «Perenaine — aijeh! — sa oled — ainuke inimene, kes mind peale lapse armastab — kes — teab, et see laps — aeh! — (J. Liiv.)*

Märkus. Juhtumel 3 ja 4 tarvitatakse mõttekriipsu asemel ka mõttepunkte.

5. Mõttekriips pannakse eri isikute ütluste vahele juhul, kui iga repliiki ei alustata uuel realt. *«Seda ütlesid teised, mitte mina» — «Kes teised?» — «Asjatundjad.» — «Kas sulle pole siis pähe löödud?» — «Pole eluilmaski.» — «Nii et need on tõesti sarved?» — «Sarved.» (A. H. Tammsaare.)*

Harjutus 332. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus mõttekriipsu tarvitamise kohta.

1. See sõnum ärge pange pahaks torkas mulle praegu meelde (E. Vilde.) 2. Vanad ja noored mehed ja naised kõik tulid kuulsat kunstnikku kuulama 3. Ta vaatab nii imelikult minu otsa kübar läheb ikka palavamaks peas ei tea mis ta minust tahab (L. Koidula.) 4. Laul ja näitemäng metsa tants nurka (E. Särgava.) 5. Paar

kitsast vööpamata laudsängi nurgas aganateks purunenud sasiga täidetud puust valge laud akna all siin ja seal pikemad ja lühemad järid põrandal see on kõik mis majaseadistusest silma pais-
tab (E. Vilde.) 6. Kui arst oli läinud Oskar sõidutas ta jaama kobis
Rein oma tupp (M. Metsanurk.) 7. Kuule Prits kas endi halli tun-
ned ka Kas olgu ööl tunnen ära Talli ette tule siis ja tunnista
(J. Tamm.) 8. Elame näeme 9. Keskmise kasvuga kõhnapoolne
valkjate tihedate vurrudega nii seisab ta seal (O. Luts.) 10. Juba
jälle no mis sa oskad ütelda poiss roninud kuuse otsa 11. Ta avas
erutatult ukse ja ukse taga oli kass 12. Mees tõmbas kasuka selga
väljas oli kõva külm ja läks metsa 13. Seda ma ei või vastu võtta
see see (E. Vilde.) 14. Onu kõne oli nagu rahvas ütleb vigureid
täis

8. MÖTTEPUNKTID.

Mõttepunkte tarvitatakse katkeliste lausete ja lauseosade vahel. Raske kõhuhaav... Sisemine verejooks... Istu siia... Ma olen kõrvaltoas. (E. Rängel.)

9. JUTUMÄRGID.

1. Jutumärkidesse pannakse otsene kõne. «Küll see on isemoodi maa,» arvas Tuhk ja nuuskis rahutult õhku. «Kui pääseks siin kord ringi jooksmas.» (E. Tammlaan.)

2. Jutumärke kasutatakse teoste ja ajalehtede nimede ning asutuste, ettevõtete jt. erinimede eraldamiseks. Lugesime E. Rängeli «Kullimaja Martat». Telliti «Noorte Hääl», «Säde» ja «Pioneer». Sõitsime «Pobedaga» kohale. Spordiselts «Dünamo» avas jalgpallihooaja.

3. Jutumärkidesse pannakse ütlused ja sõnad, millele tahtakse anda eriline tähendusvarjund. Tuli aeg, kui mulle pähe suruti «kuninga kübar», kus pidin teenima Vene tsaari. (O. Luts.) Meie meistril on «kuldsed käed».

4. Jutumärkides on sõnad või laused erilisel otstarbel kasutatuna (grammatiliste vormidena, näidetena jne.). Sõna «kui» ees kord esineb koma, kord mitte. «Kuidas seeme, nõnda saak» on eesti vanasõna. Laps ei saanud «r»-i hääldata.

5. Jutumärkidesse pannakse täpsed väljavõtted kellegi ütlustest (tsitaadid): M. Gorki ütleb: «Kõige eest, mis minus on head, võlgnen ma tänu raamatuitele.»

Harjutus 333. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus jutumärkide tarvitamise kohta.

1. Kas te olete lugenud J. Liivi jutustust Nõia tütar 2. Vane muine asutati 1865 a 3. Toots oli riukaid täis 4. Mõistatage mis see on Mees ehitab kirveta silla 5. Sügavast maa põhjast kajab kauge hääl Kas usud veel et mind kerge püüda on Ei usu vastas sepp hambaid lõgistades (*E. Bornhöhe.*) 6. J. Liiv ütleb Kui sul kedagi ei ole keda armastada omaseks nimetada . . . Siis vali enesele üks omaks kes õige truu sõber on vali töö 7. Kalevipoeg ilmus trükist 1862 a 8. Kalevipoeg pani oma laevale nimeks Lennuk 9. Tuba valgustas väike tattnina

Harjutus 334. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus nende tarvitamise kohta.

Sel aastal on 21 märtsiks juhtunud haruldaselt ilus ilm Näib nagu tahaks kevad oma alguspäeva meelde tuletada nii pidulikult kui võimalik Juba hommikust peale särab päike sügavsinisest pilvitust taevast kallates jõenõlvakuil laiuva linna üle rõõmsa helgiga Õhk on puhas ei tumesta seda ka vabrikute ning majade suitsud mis tõusevad sirgete jugadena üles nagu korstnatele pikkust lisades.

Ega siis ole ka imestada et inimesed pärast hilistalviseid sageli sombuseid päevi nüüd liikmeis otsekui uut jõudu tunnevad Vanaemagi talitab täna kärmemini kui muidu Kliinikust lõuna ajal koju saabunud keedab ta piimasuppi et toiduga võimalikult kiiresti valmis saada Siis mallanud ise vaevalt paar suutäit võtta läheb aeda tarvis sügisene risu kokku panna Käisid jah küll abilised ennast pakkumas kuid vanaema arvas eks ta katsub imagi läbi tulla Või kuhu see kõlbaks et muudkui teistele loodad Endal ju siin ka see pojapoeg kõigepealt peab talle muidugi mahti andma raamatusse vaadata hiljem aga võib tedagi peenardele käsutada.

(A. Tigane.)

Harjutus 335. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus nende tarvitamise kohta.

Pakase kink.

Vallarahvas hakkas pärima miks suvi saunamehele varemini kätte jõuab kui teistele ja miks tema juures on alati nii soe Ei tea kuidas tekkis viimaks jutt et saunamehel olevat kott mis sooja annab Seda juttu kuulis peremeeski kelle maa peal oli saunamehe saun See kutsus saunamehe enda juurde ja küsis Kas see on tõsi et sul on sihuke kott mis annab sooja Saunamees ei võinud salata ja kostis On küll aus peremees Anna see kott mulle käskis peremees Sul pole seda vaja Mine too ta siia Saunamees läks koju aga ei raatsinud kotti käest anda Talv jõudis kätte Nüüd on paras aeg saunameest selle eest nuhelda et ta oli sõnakuulmatu otsustas peremees Läks sauna juurde ja hüüdis saunamehele Mine saunast välja Saun on minu oma Saunamees aga tõi toast valge koti ja avas selle Kohe tõusis säherdune külm et tahtis kõik võtta Peremees pidi põgenema kui ei tahtnud külmuda Pärast seda ei julgenud ta sauna ligidalegi tulla.

(Rahvajutt.)

Harjutus 336. Kirjuta töö, milles tuleks kasutada võimalikult kõiki kirjavahemärke.

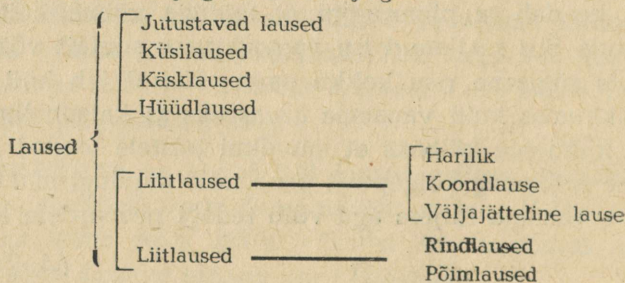
Teemad: Õppetöö vaheaeg. Spordivõistlustel. Suusatamas. Raamatukogus. Kinos vm.

Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks.

(Vastamisel too näiteid!)

A.

1. Iseloomusta lausete liike järgneva skeemi järgi.

2. Anna ülevaade a) punkti, b) küsi- ja hüüumärgi, c) koma, d) kooloni ja semi-kooloni, e) mõttekriipsu ja jutumärkide tarvitamisest.

B.

3. Nimeta põhijuhtumid, kudas kirjutatakse suure algustähega a) kõik sõnad, b) esimene sõna. Millal pannakse pärisnimi jutumärkidesse? Millal tarvitatakse väikest algustähte?
4. Meenuta mitmuse osastava moodustamist *ne-*, *s-* ja *sepp-*tüüpi sõnadest.

Harjutus 337. Kirjuta suure või väikese algustähega ja pane vajaduse korral jutumärgid. Pealkirjaks: *Suur ja väike algustäht.*

A. 1. Eestimaal Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu (K, k)kongressi tervitas (T, t)allinna (P, p)ioneeride (D, d)elegatsioon. 2. ENSV Riiklikus (A, a)kadeemilises (O, o)operi (J, j)ja (B, b)alletiteatris (E, e)stonia etendati Borodini (O, o)operit (V, v)ürst (I, i)gor (lavastas Vene NFSV (T, t)eeneline (K, k)unstnik, ENSV (T, t)eeneline (K, k)unstitegelane A. Viner). Pidevalt tugevneb (P, p)rantsuse noorsoo võitlus oma rahva reetjate vastu, kes on valmis muutma (P, p)rantsusmaad (A, a)meerika (I, i)mperialistide asumaaks. 4. Eesti NSV (M, m)inistrite (N, n)õukogu määruse kohaselt korraldati Eesti NSV (A, a)astapäeva tähistamiseks Eesti NSV (K, k)oolinoorsoo (K, k)ehakultuuri (V, v)abariiklik (S, s)partakiaad. 5. Spartakiaadi ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks moodustati (P, p)eakomisjon, kuhu kuulusid Eesti NSV (H, h)aridusminister esimehena, ELKNÜ (K, k)eskkomitee (S, s)ekretär (K, k)oolide (A, a)lal, Tallinna (L, l)inna TSN (T, t)äitevkomitee (H, h)aridusosakonna (J, j)uhataja jt. 6. J. Smuuli luuletus (M, m)ie parteile ilmus (N, n)õukogude (Õ, õ)petajas ja (N, n)oorde (H, h)ääles. 7. Ajakirja (N, n)õukogude (N, n)aine märtsinumber on pühendatud (R, r)ahvusvahelisele (N, n)aistapäevale. 8. Meie töötav talurahvas on rõõmus kolhoosikorra võidu üle (E, e)esti külas. 9. Eilses (Õ, õ)htulehes kirjutatakse et (V, v)alutehases (P, p)ioneer areneb edukalt ratsionaliseerijate töö. 10. Meie (E, e)eposest (K, k)alevipoeg ilmus 1950. a. (E, e)esti (R, r)iikliku (K, k)irjastuse väljaandel illustreeritud trükk (V, v)ene keeles.

Harjutus 338. Pane sulgudes olevad sõnad vastavalt mitmuse või ainsuse osastavasse käändesse.

Mets see laulab (kõrged mastid),
aurikute (rasked lastid),
(liiprid, sindlid, sarikad).
(Väiksed nurmepealsed majad),

(uued valgusrikkad koolid),
palju (kapid, voodid, toolid).
Ja nii palju (töökad lauad),
mille ääres mõte haudub
(imeasjad) ilmale.

Mets see laulab (krabisev)
(siidjas valge, kabisev)
või ka (kare ja hall)
kirjatähe (kandja kallis)
(paber ja raamat).

(D. Vaarandi.)

Harjutus 339. Pane sulgudes olevad sõnad nõutavasse vormi.

1. Igal vahetunnil (jooksma — *umbis. lihtmin.*) kooliõuele.
2. Kas ta ei (oskama — *nud-kesks.*) seda ülesannet lahendada või ei (julgema — *nud-kesks.*) ta selle kallale asuda? 3. Mitu (kolhoosnik — *ains. os.*) (laskma — *lihtmin.*) oma elu kindlustada.
4. Kas te saate (töötama — *da-inf.*) ka neil (hetked — *mitm. alalütl.*), kui raadio mängib? 5. (Rätsep ja kingsepp — *mitm. alalütl.*) on palju tööd, nad ei saa isetegevusega küllalt (tegelema — *da-tegevusnimi*). 6. Koosolekule, kus (tegelema — *umbis. lihtmin.*) külviplaani arutamise, saabus palju (kolhoosnik — *mitm. os.*).
7. Ühed ruttasid (teater — *sisseütl.*), teised teatrast (kodu poole).
8. Reisija ruttas (jooksma — *des-vorm*) (vaksal — *sisseütl.*).
10. Kui te (saama — *tingiv kv.*) (keegi — *alalütl.*) selle raamatu, siis (pidama — *tingiv kv.*) selle kiiresti läbi lugema. 11. (Keegi — *alalütl.*) ei tulnud mõtet, et lind (sattuma — *olev. 3. pööre*) (sahvri — *sisseütl.*).

Harjutus 340. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja põhjenda nende tarvitamist.

Peab kohe ütlema et puuseemnete kogumine oli niisugune töö mida Alaküla pioneerid polnud seni teinud ega näinud Seepärast tekitas teade käbide kogumise pühapäevakust koolis suurt elevust

Juba varakult koguneti koolimajja et seal üheskoos metsavaht Rähni juurde minna Tulid 2 salga poisid ja ka 1 salga tütarlapsed seega kõik Alaküla kooli pioneerid

Ilm oli väga ilus Öösel oli sadanud veidi värsket lund nüüd tundus kõik pidulikult puhtana Tuult peaaegu ei olnudki ja külma oli vaevalt paar kraadi

Mis niisuguse ilmaga viga puude otsa ronida arvas Maret esimese salga juht eeskujulik tütarlaps

Minule meeldiks rohkem et puud kõiguksid ja mets kohiseks ütles Enn

Ega sa sinna kiikuma lähe lähed ju tööd tegema käbisid korjama meenutas Virve pikkade heledate patsidega tüdruk Aga kuidas sa neid kogud kui oksad su eest mööda vehivad ja sa ise pead hirmuga kinni hoidma et tuul sind lendu ei tõstaks

Jõuti metsavaht Rähni juurde kes oli juba väljas ja korraldas mingisuguseid ritvu ja konkse Kui ta tulijaid nägi muutus ta rõõmsaks ja hüüdis

Noh hakkame aga siis minema Suuremad mehed aitavad mul ehk neid sõjariistu kanda Ja ta näitas ritvadele mille otsa olid kinnitatud konksud ja imelikud käärid

Milleks neid konkse vaja on

Küll metsas näete vastas metsavaht Rähn ja andis tütarlastele mõned tühjad kartulikotid ise aga võttis õlale pika kitsa redeli

Harjutus 341. Pane kirjavahemärgid ja määra lausete liigid.

Nende kahe luige lugu on väga lihtne Kevadel tõi Linda koju luige keda üks kütt oli raskesti haavanud Lind oli väga nõrk ja abitu keegi ei uskunud et ta ellu jääb Aga Linda soojendas ja poputas teda toitis poolvägisi kuni luik hakkas toibuma. Viisime ta jõe kõige rahulikumasse kääru Ta oli veel jõuetu vaid harvade tõmmetega sõudis veepinnal edasi Aga kui uhkelt ta pead püsti hoidis Ehtasime talle kaldale väikese majakese ja seal ta elas Kui ühel hommikul jälle jõe äärde läksin jahmusin nii et peaaegu oleksin piibu kaotanud jõesopis oli kaks luike Kutsusin Linda ja

koos lähenesime jõeale üks lindudest hakkas rahutult keerlema
ujus eemale kus tiirutas seni kuni õhku tõusis Aga teine jäi pai-
gale Lugu paistis algul imelikuna aga selgitus oli lihtne kui kütt
kevadelluige alla kõmmutas siis üks teine lind eraldus parvest ja
lendas kogu päeva koha ümber kuhu langes ta haavatud kaaslane
Otsis ja otsis kuni leidis

(O. Tooming.)

Harjutus 342. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks:
Kirjavahemärgid lihtlauses.

1. Tahvlile on jäänud mõni möödunud koolitalve poolkustu-
nud jälg krokodillipea habemik pika piibuga suitseva korstnaga
maja jne. (O. Luts.) 2. Tänan kadakaisand (J. Liiv.) 3. Minu pere-
mees Hallikännu Madis ei tarvita raudäket ega sahka (E. Särgava.)
4. Miina rumal mis sa kardad see olen ju mina Jaagup ütles poiss
nüüd hädise häälega (A. H. Tammsaare.) 5. Selles töös olid kõik
peremees ja perenaine sulane ja tüdruk isegi karjapoiss
(A. H. Tammsaare.) 6. Teised vennad pajatasid Jumalaga venda
noori liisul liimitud kuningas (Fr. R. Kreutzwald.) 7. Ta käis ka
oma vanu leivavanemaid Vargamäe Andrest ja Marit vaatamas
(A. H. Tammsaare.) 8. Kui ta viimaks tuli olid nad kolmekesi tema
köster ja õpetaja (O. Luts.) 9. Sind tervitan ma vanemate kodu
ütleb ta pühalikult (O. Luts.) 10. Jaanuse silmad otsisid võitluse
käigus kõige õnnetuse alustajat Oodot (E. Bornhöhe.) 11. Tema
Põderson tasub selle vaeva eest (O. Luts.) 12. Arstid advokaadid
ja muud maised abimehed eks need ole sakstele ja muile härras-
tele (E. Vilde.) 13. Ta tuli ja haaras sind vaest (Fr. Tuglas.) 14. Jul-
gust mu süda asi edeneb Julgust mu hingeke (E. Vilde.) 15. Sõr-
mused ja tanud ja kleidiriided kõik on juba ostetud (E. Vilde.)
16. Ja vana Oolu rehepapp enne mind käänas poolteist tündrit
rukkeid kukile (Fr. Tuglas.) 17. Usu mind isa ma olen osavaks
jalakäijaks saanud (E. Bornhöhe.) 18. Möisa aidamehe emand
madam Muru Nõuni-rahva lähedalt sugulane oli sagedasti Nõunil
käies last Mariiheniks hakanud kutsuma (A. Kitzberg.)

Harjutus 343. Nimeta puuduvad kirjavahemärgid ja põhjenda
nende tarvitamist.

Üks lind karjatab paar korda kaugel eemal ja vaikib

Kuusest kuuske lendab punasabaline orav pika sujuva hüp-
pega ja naerab kurgupõhjast pitsitatud salalise kudrutusega

Hall jänes lippab tehes suuri kaari läbi põõsastiku kuulmatul nagu mahapuutumata sammul ja kaob korraga nagu maa põhja Sarapikus lööb ööbik luksuma jätab aga viisi äkitselt katki nagu oleks tal noot eest ära võetud

Suur must mõtus istub männi otsas nagu kirikupapp kantlis Ta tõstab vahel tiibu nagu kirikupapp käsi ei tõuse aga lendu kui tüdruk tast eemalt möödub

Mesilased herilased kärbsed parmud sihivad üksteisest läbi nii et nende teedest jääb õhku kihav võrk

Kägu kukub teine vastab Oma laulule saadavad nad vallatu kädistuse järele mis kajab nagu kuivanud raagude murdumine

Parv tetri tõuseb põrinal põõsast ja kaob nagu hall rahepilveke lähemasse tihnikusse

Suur must ronk ujub peaaegu liikumata tiivul üle latvade ta lühike kuiv kraaksumine kõlab nagu roostetanud laeva-ahela ragin

(E. Vilde.)

Harjutus 344. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja põhjenda nende tarvitamist.

Valimistest.

Te sammute läbi oma kodulinna tänavate astute sisse oma kodukolhoosi punanurka õpite valgeis klassiruumides korraldate koondusi avarais pioneeritubades kõikjal näete te erepunaseid loosungite kangaid transparente ja plakateid valimiste kuupäevaga. Meie vabariigi linnad ja külad tehased ja koolid ning institutid võtavad oma suurt pidupäeva väarikalt vastu. See pidupäev on valimiste päev.

Valimisi korraldati ka siis kui Eesti elas kodanliku korra ikke all. Küsige oma vanemalt kas valimispäev oli tollal neile pidupäevaks. Nad jutustavad teile sellest et iga kord enne valimisi uskusid nad et võib-olla seekord pääsevad Riigivolikogusse töötava rahva esindajad. Ja iga kord peteti neid rahvaesindusse said pankurid vabrikandid kulakud need kes töölisi ja talupoegi halastamatult ekspluateerisid ja nende tööst tohutuid kapitale kokku ajasid ning kes otsid raha eest endale õiguse võimu juurde saada. Ent olles võimul haarasid nad enda kätte järjest rohkem võimalusi töötava rahva ekspluateerimiseks et saada kasumit ja rikastuda.

Nüüd aga Nõukogude Eestis valivad teie vanemad vennad ja õed töölised ja kolhoosnikud agronoomid ja õpetajad insenerid ja näitlejad oma sotsialistliku riigi nõukogudesse oma esindajatena samasuguseid töölisi ja kolhoosnikuid agronome ja õpetajaid insenere ja näitlejaid nagu nad on ise.

Harjutus 345. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus nende farvitamise kohta. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid*.

I. P. Pavlovi kiri noortele.

A. Mida tahaksin ma soovida oma kodumaa noortele kes on pühendunud teadusele.

Kõigepealt järjekindlust Sellest viljaka teadusliku töö tähtsaimast tingimusest ei saa ma kunagi kõnelda ilma erutuseta. Järjekindlust järjekindlust ja järjekindlust Oma teadusliku töö algusest peale õppige teadmiste omandamisel olema karmilt järjekindlad

Enne kui teete katset tungida teaduse kõrgustesse omandage tema alused Ärge asuge järgneva juurde kui te pole eelnevat veel omandanud. Ärge püüdke lünki oma teadmistes katta ka julgemategi oletustega Kuidas see seebimull oma säraga teie pilku ka hellitaks lõhkeb ta paratamatult ja teile ei jää muud kui häbi

Õppige ennast valitsema ja kannatlik olema Harjuge tegema teaduse lihtsat tööd Uurige vastandage ja koguge fakte

Kui täiuslik ka oleks linnu tiib ei suudaks ta lindu ometi kõrgele üles tõsta kui ta ei saaks toetuda õhule Faktid need on teadlasele õhuks Nendeta ei saaks ta kunagi lendu tõusta Nendeta on teie «teooriad» ainult tühised pingutused

Kuid uurides katsetades ja vaadeldes ärge jääge ainult faktide pinnale Ärge muutuge faktide arhivaariks püüdke tungida nende tekkimise saladustesse Otsige visalt neid seadusi millele nad alluvad

B. Teiseks tähtsaks teadlase omaduseks on tagasihoidlikkus Ärge kunagi mõelge et teate juba kõik Ja kui kõrgelt teid ka ei hinnataks olgu teil alati mehisust endale öelda olen vähik

Ärge laske upsakusel enda üle võitu saada Vastasel korral te hakkate vastu rääkima seal kus tuleks nõustuda loobute kasulikust nõuandest ja sõbralikust abist kaotate objektiivsustunde

Kollektiivis mida mul tuleb juhtida võtavad kõik ühisest üritusest osa ja igaüks püüab seda oma jõu ning võimaluste kohaselt

edasi viia Sageli ei saa meie juures üldse aru mis on minu või mis on sinu kuid sellest meie ühine üritus aina võidab

Kolmas tähtis teadlase omadus on kirk Pidage meeles et teadus nõuab inimeselt kogu tema elu Ja kuigi teil oleks kas või kaks elu ei jätkuks teile ka sellest Suurt pingutust ja suurt kirge nõuab teadus inimeselt Olge kirglikud oma töös ja otsinguis

Meie kodumaa avab teadlastele suurepäraseid võimalused ja seda peab väärikalt kasutama Mitte kusagil mujal ei viida teaduse saavutusi nii rikkalikult ellu kui meil

Harjutus 346. Jaga tekst lauseteks, pane kirjavahemärgid ja sea taandread.

Jutustus Gaidarist.

Inimene saab kuulsaks mitut moodi Arkadi Gaidar oli kirjutanud palju raamatuid kuid ta ei teadnud isegi kas raamat Timurist on tulnud välja hea võib halb Gaidar ei otsinud kuulsust Ta korjas oma aiast parajasti lõunaks kurke kui kuulsus ise koputas tema väravale Astuge sisse hüüdis Gaidar ja jalgväravast pugesa aeda väike kortsus vanaeideke Astu aga sisse vanaema kordas Gaidar Keda sa otsid Sind otsingi vastas eideke ja hakkas rahulikult ning hoolikalt Gaidari silmitsema Ta käis vasakult poolt ümber tema vaatas ordenit ja puudutas sõduripluusi käist Sina oledki lausus vanaeideke Nii nagu head inimesed sind kirjeldasid säärane oledki Noh niisiis ole tänatud ja kummardudes veidi ettepoole ulatas eideke Gaidarile kompsukese koos savikruusiga Mis see siis on küsis Gaidar hämmastunult Munakesed ütles vanaeideke Värsked Aga see on kohupiim kruusis Võta ära pelga Olen su vanaemake Milline küsis Gaidar See kellel teenib kaks lapselast Punaarmees Pensionigi saan nende eest Aga sulle teen kingituse headuse eest näpunäite eest Mitte millestki ei saa aru ütles Gaidar Millise näpunäite eest Siin polegi midagi aru saada erutus vanaeideke Küll on rahvas ometi mõistmatuks muutunud Neljandat päeva kummitab mul õuel Puud on lõhutud vesi kohale kantud Ära sa vaata ühti et ma olen vana sain kõik teada Kuidas sa raamatukese kirjutasid poisikestele ette lugesid ja missuguse korralduse nad sinult said Ma varitsesin neid täna hommikust saadik ja sain kõik teada lihas eideke uhkelt Aga nemad ju varitsesid mind kah Lähen kitse järele nemad õue Niisiis sul vanaemake on isegi kits küsis Gaidar On kits kinnitas eideke Gaidar

ohkas ja istus maja juurde muldrikule Vanaemake ütles ta liigutusega hääles Kõigest sellest on ju minu raamatukeses kirjutatud Vanaemake kallid kust siis sina oled siia sattunud Ma ju mõtlesin su vanaemake välja Sind vanaemake pole ju ialgi maapeal olnud Luiska aga luiska pealegi mulle sa juba midagi ette ei puhu lausus solvunud eideke ähvardavalt Gaidar hüppas muldrikult püsti ja haaras vanaeidekese kaissu Ära pahanda vanaemake ütles ta Oled sa ise mu raamatukest lugenud Pojukes ma olen kirjaoskamatu lausus vanaeideke nukralt Inimesed jutustasid mulle Aga poisikesed kus need on püüdis Gaidar välja uurida Millised nad on Tavalised poisikesed kohalikud ütles eideke Vennad Naidjonovid Tihhonovide lapselapsed plika on aga Natašake

(B. Jemeljanov.)

Küsimused ja ülesanded VII kl. lõpetaja teadmiste põhivara kontrollimiseks.

Häälikuõpetus.

1. Ütle peast tähestik.
2. Määra täis- ja kaashäälikud.
Kes püüab kõigest väest, saab üle igast mäest.
3. Nimeta helitud häälikud.
4. Ütle sulghäälikud.
5. Määra sõnavälde ja seleta, kuidas seda teed.
Aga Matsi õnn ei tule iseenesest, Mats on oma õnne eest alatasa valvel.
(A. H. Tammsaare.)
6. Antud sõnade hulgast leia astmevaheldusega sõnad ja ütle, mille järgi tunnend ära astmevahelduse:
aken, inimene, maja, lamp, tasakesi, kell, kirjutama, nägema, naine, ilus, laud, õmblema, kõnelema, õrn, teder.
7. Ütle, kas antud sõna on välte- või laadivahelduslik:
kuked, jõele, laest, kaldal, käega, seinast, õele, kellad, sepast, võetakse.
Mille järgi otsustad, kas sõnas on välte- või laadivaheldus?

Vormiõpetus.

8. Määra sõnaliigid.
Ja siis kuulis ta, kuidas varajanē kägu koolimaja taga kuusikus kakskümend viis korda oma «kukku» hüüdis.
9. Nimeta pea- ja põhikäänded sõnadest *rand ja hüpe.*
10. Kääna peakäändeis tüüpsõnu *kuu, pesa, kõne, tuli, number, aasta, õpik, tütar, hammas, mõte, sepp, sõber, padi, rida, lugemik, keel, tööline, raskus, soolane, katus.*
11. Nimeta tüüpsõna ja kääna selle eeskujul ainsuse osastavas, mitmuse omastavas ja osastavas järgmisi sõnu: *vanaema, suvi, õu, korsten, pilv, seadus, prae-*

gune, vaene, juus, peen, hetk, retk, vastuolu, mure, keskmik, abinõu, väike, kolhoosnik.

12. Moodusta kesk- ja (kui võimalik, siis lühike) ülivõrre:
ilus, lahja, õnnelik, õrn, vaikne, kuri.
Seleta iga sõna juures, kuidas seda teed.
13. Nimeta peavormid sõnadest *hüppama* ja *kukkuma*.
14. Ütle tegusõna käändelised vormid sõnadest *kandma* ja *võimlema*.
15. Milliste vormidega võrdled kahtluse korral lihtminevikku ja *nud*-kesksõna (tõmbasin, tõmmanud)?
16. Ütle peavormid tüüpsõnadest *kirjutama, muutuma, tulema, õppima, lugema, saatma, murdma, seisma, laulma, hakkama, õmblema, kõnelema, tooma, käima*.
17. Nimeta tüüpsõna ja muuda selle eeskujul peavormides järgmisi sõnu: *laskma, jooksmata, oskama, käskima, töötama, julgema, tüütama, hõiskama, hindama, hukkuma, logelema*.

Lauseõpetus.

18. Ütle järgnevate lausete liik väljenduse eesmärgi poolest ja pane lõpumärk.
Jõudu tööle/ Kas tulete meiega kaasa/ Jah, me tuleme/ Tulge kiiresti/
19. Määra põhisõna ja laiend.
suur puu, läheb teatrisse, küsis minult, ostab suhkrut, vaikus enne tormi.
20. Millised järgnevatest ühenditest on mitmesõnalised lauseliikmed?
tuli koju, vastu seinat, oleme näinud, mängib viiulit, loeb läbi, viis raamatut, enne lõunat, minu sõber, Tallinna I Keskkool, kell 5.25, vaatab aknast välja.
21. Leia alus. Kui see puudub, seleta, miks.
Raamat on laual. Vennal ei ole mootorratast. Meid kutsuti aktusele.
22. Leia öeldis ja öeldistäide.
Meie tahame matkata. Matkamine on väga tervislik. See raamat oli huvitav.
23. Millistele aluse ja öeldise ühildumise reeglitele alluvad järgnevate lausete pealiikmed?
Koridoris jalutas õpilasi ja külalisi. Hulk pioneere tuli kunstinäitusele. Need kolm tütarlast lahendasid ülesande.
24. Leia sihitis. Milline tegusõna on sihitise põhisõnaks?
Iga aus inimene põlgab valet. Külvasime rukki maha enne 1. septembrit. Otsustati rajada spordiväljak.
25. Miks tarvitatakse järgnevais lauseis täis- või osasihitist?
Margus ei ostnud raamatut, ta ostis vihiku. Laps jõi piima ära. Õde pani võid lauale.
26. Miks on järgnevais lauseis täissihitis nimetavas käändes?
Osteti uus fotoaparaat. Võta sõber kaasa!
27. Leia määrus.
Töölised on praegu põllul. Viis päeva on olnud ilus ilm. Arno pani viikuli kasti ja viis oma voodi kõrvale toolile.
28. Seleta ajamääruse tarvitamist.
Veebruaris olid külmad ilmad. Kai on sündinud 2. veebruaril.

29. Millisesse sõnaliiki kuuluv sõna on täiendi põhisõnaks? Leia täiend.
Suure linna rnhvarikkail tänavail võib kohata kõige erinevamaid inimesi.
30. Mida võid öelda täiendi ühildumisest oma põhisõnaga järgnevais sõnaühendis:
töökale mehele, töökate meestega, loetud raamatuid.
31. Leia lisand.
Ekspeditsiooni liikmed, kommunistlikud noored, ületasid kõik raskused. Meie pealinnas Tallinnas on viimaseil aastail ehitatud palju maju.
32. Mida võid öelda lisandi ühildumise kohta järgmiste näidete põhjal:
Kirjanik A. Hindil on käsil uus romaan. Tuntud kirjaniku J. Smuuli «Jäine raamat» meeldis meile väga. Ajakirjas «Noorus» ilmus rida võistlusnovelle.
33. Leia üte ja seleta, mida tead selle asendist ja eraldamisest.
Mare, kas ka sina tuled teatrisse? Kas ka sina, Mare, tuled teatrisse? Kas tuled ka sina, Mare?
34. Millised toodud lauseist on koondlauseid? Miks?
Jõelt ja järvelt tõusis udu. Tule ümber mängisid ja laulsid noored veel mitu tundi. Öises vaikuses kostsid nende hääled kaugele üle järve.
35. Millised toodud lauseist on liht-, millised liitlauseid? Miks?
Nii rõõmsana polnud me teda veel kunagi näinud kui täna pärast oma töö edukat lõpetamist. Ainuke, kes seda tähele ei pannud, oli Väino. Kui Siiri õega koju jõudis, olid teised juba õhtust sõonud.
36. Mille järgi tunneme osalauseid?
37. Millised toodud lauseist on järjestikuses, millised hõlmavas asetuses?
Kui Ülesoo talumaja katuse hari paistma hakkab, jääb noormees ivakeks seisatama ja ohkab. Koer, keda varem näha polnud, tuli nüüd haukudes värava poole.
38. Millistes järgnevaist lauseist on lauselühendid?
Elo läks aeda, korv käes. Töö lõpetatud, mindi koolimajja tagasi. Nad vaatasid üksisilmi läheneva paadi poole, kuid ei näinud midagi erilist.
39. Leia antud lauseis otsene kõne ja iseloomusta seda.
Kui kõik valmis olid, ütles Indrek: «Poisid, hüppame jalgratastele ja sõidame minemal!» «Mulle on arusaamatu,» ütles Tõnu, «kuidas sa sellega toime tulid?» «Kes te olete?» küsis ta tasa.
40. Mis on dialoog? repliik?
41. Asenda otsene kõne kaudsega.
Vello ütles: «Homme lähen treeningule.» «Kuhu sa jäid?» küsis Toivo. Urve ütles mulle: «Ma ootan sind.»
42. Milline tähtsus on sõnade järjekorral aluses?
 Pane sõnad õigesse järjekorda ja ütle reeglid, mille järgi toimid:
 1. Ta juba lapsepõlves armastas palju lugeda.
 2. Sügisel tuul ulub väljadel ja raputab puudelt lehti.
 3. Väsimatult terved päevad töötab ta põllul.
 4. Kui jõudsid poisid metsa, oli lõuna juba käes.

43. Milline reegel peegeldub sõnade maksab, kapsas, käsku, retked, võtku, kants, kitsi sulghäälikute kirjutamises?
44. Järgnevate näidete põhjal selgitada, millal kirjutatakse ki-, millal gi-liide: poegki, toobki, laudki, klaaski, tsehhki, šeffki, tušški; maagi, vallgi, latvgi, vihmgi, garaažgi.
45. Miks kirjutatakse hüüdsin, aegsasti, kärbsed, kingsepp, raudtee, umbsõlm?
46. Mitme tähega kirjutatakse I, II ja III välte lihthäälikud (sadu, saadab, saadud; kala, kallast, kallab)?
47. Jätka loetelu ja iseloomusta sõnu: sul, mul, tal...
48. Mitme tähega kirjutatakse pikad häälikud häälikuühendeis (lõplik, homne, revanš, auastme, nõu)?
49. Miks kirjutatakse valss, simss, avanss, marssima?
50. Miks kirjutatakse lingsi, kepki, lilkapsas, keskkool, moderne, grandioossed?
51. Millal kirjutame müüa, käia, millal müüja, käija?
52. Märgi poolitamiskohad sõnadel antakse, ilusasti, aastasse, riulil, müüa, teiega.
53. Millal tarvitatakse suurt, millal väikest algustähte järgnevate näidete põhjal:
Leedu Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, Kommunistlik Noorsooühing, kolhoos «Uus Tee», ajaleht «Sirp ja Vasar»;
Teine maailmasõda, «Kuidas karastus teras» (romaan), «Kui puhkeaeq möödub matkateedel» (artikkel), «Sündmusterohke päev» (film);
lätlane, rahvusvaheline naistepäev, märts, teispäev, partei XXII kongress, sotsialistliku töö kangelane, hiina tee; nõukogude inimene, nõukogude kirjan-
dus; Nõukogude riik, Nõukogude valitsus.
54. Miks ei saa lahku kirjutada sõnu lehtpuu, tütarlaps, kevadkülv, miljonär-
kolhoos; välisriik, tooraine, ühismajand?
55. Miks kirjutatakse kokku õpperaamat, söekaevur, vedurijuht, männipuu,
õpoeg?
56. Miks kirjutatakse lahku lapse juuksed, isa säärikud, eesrindliku kolhoosi põl-
lud, suure kooli direktor?
57. Mispärast kirjutatakse läbilõetud raamat, aga raamat on läbi loetud,
metsa ääres, maja taga, laua alt, kella järele?
58. Kuidas lühendatakse sõnu aasta, lehekülg, leheküljel, lehekülgedel, ja nii
edasi, ja järgmised, meeter, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik?

Kirjavahemärkide tarvitamine.

59. Milliste sidesõnade ette koma ei panda?
60. Leia lisand ja seleta koma esinemist või puudumist.
Tulid Aili, minu õde, ja Kalju, tema klassivend. Atsi onu Peeter on jälle
merel. Kas te loete järjekindlalt ajakirja «Pioneer»? Kuidas siis Mart kui
tubli sportlane võis nõrgalt esineda?

61. Põhjenda kirjavahemärkide tarvitamist järgnevais lauseis: *Mati tellis endale järgmised ajalehed ja ajakirjad: «Noorte Hää!», «Sirp ja Vasar», «Pioneer», «Pikker» ja «Õhtuleht». Inimesed, metsloomad, linnud ja kalad — kõik tulid kuulama Vanemuise laulu.*
62. Millisel juhul ei eraldata osalauseid komadega?
63. Millal tarvitatakse sidesõna *kui, nagu, kuni* ees koma, millal mitte?
64. Mida märgib koolon osalause vahel?
65. Miks tarvitatakse järgnevais lauseis koma? *Avanud kohvri, võttis arst tarvilikud riistad välja. Esimesena jõudis tinišisse Mikk, jättes teised kaugele seljataha.*
66. Seleta kirjavahemärkide tarvitamist järgnevais lauseis. *Kui kõik reisiks valmis olid, ütles Andres: «Poisid, matkal käitume kui tublid pioneerid, kui eeskujulikud õpilased.» «Mulle on arusaamatu,» ütles Tõnu, «kuidas sa sellega toime tulid?» «Kes te olete?» küsis Aarne tasa.*

SISUKORD.

Lauseõpetus.

I. Lauseõpetuse seos vormiõpetusega	3
1. Käänd- ja pöördsonad	3
2. Muutumatud sonad	17
II. Lauseõpetuse põhimõisted	21
1. Lause mõiste	21
2. Lausete liigid	23
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	28
3. Sõnade seos lauses	29
4. Lauseliikmed	31
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	33
III. Alus, öeldis ja öeldistäide	37
1. Alus	37
a) Aluse mõiste	37
b) Täis- ja osalus	37
2. Öeldis	39
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	42
3. Öeldistäide	44
4. Öeldise ühildumine alusega	46
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	48
IV. Sihitis, määrus ja täiend	51
1. Sihitis	51
a) Sihitise mõiste	51
b) Täis- ja osasihitis	53
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	56
c) Täissihitis nimetavas ja omastavas käändes	58
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	59
2. Määrus	61
a) Määruse mõiste	61
b) Määruse liigid	62
c) Määruse õigekeelsus	63
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	66
3. Täiend	68
a) Täiendi mõiste	68
b) Täiendi liigid	69
c) Täiendi ühildumine	69
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	71
d) Lisand	73
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	79
4. Ülevaade lause kõrvalliikmeist	82
V. Üte e. kõnetlussõna	83
VI. Koondlause	85
1. Koondlause mõiste ja ehitus	85
2. Kirjavahemärgid koondlauses	85
VII. Väljajättelised ja katkelised laused	90
VIII. Lihtlause analüüs	91
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	93
XI. Liitlause	101
1. Liitlause ja osalused	101
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	104
2. Osalause järjekund ja hõlmav asetus	106
3. Sidesõnad ja siduvad sõnad liitlauses	109
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	111

4. Kooloni ja semikooloni tarvitamine liitlauses	115
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	117
5. Rind- ja põimlause. Pea- ja kõrvallause	119
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	126
6. Kiillause ja kiilsõnad	126
7. Kokkuvõtte liitlause kirjavahemärkidest	128
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	131
X. Lauselühendid	134
1. Lauselühendi mõiste	134
2. Lauselühendi liigid	135
3. Koma tarvitamine lauselühendite eraldamiseks	139
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	141
XI. Otsene ja kaudne kõne	144
1. Otsese ja kaudse kõne mõiste	144
2. Kirjavahemärgid otsese kõne juures	144
3. Dialoog	147
4. Otsese kõne asendamine kaudsega	148
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	150
XII. Sõnade järjekord lauses	153
1. Lauseliikmete ja lausete järjekorra tähtsus	153
2. Aluse ja öeidise paigutus	154
3. Täiendi paigutus	155
4. Aluse ja öeldise asend kõrvallauses	156
5. Kõrvallause paigutus	157
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	158
XIII. Ülevaade kirjavahemärkide tarvitamisest	160
1. Punkt	160
2. Küsimärk	162
3. Hüümärk	162
4. Koma	163
5. Koolon	166
6. Semikoolon	166
7. Mõttekriips	167
8. Mõttepunktid	168
9. Jutumärgid	168
Küsimusi, ülesandeid ja harjutusi kordamiseks	170
XIV. Küsimusi ja ülesandeid VII kl. lõpetaja teadmiste põhivara kontrollimiseks	178

Валгма Йоханнес Юрьевич
УЧЕБНИК ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ VII КЛАССА

На эстонском языке

Обложка С. Лийберг

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja E. Leibak. Kunstiline toimetaja H. Keigo. Tehniline toimetaja T. Liivand.
Korrektorid M. Järvekülg ja O. Sepp.

Ladumisele antud 24. I 1962. Trükkimisele antud 27. II 1962. Paber 60 : 90, 1/16. Trükipoognaid
11,5. Arvutuspoognaid 10,27. Trükiarv 13 000. Tell. nr. 285. Trükkikoda «Punane Täht», Tallinn,
Pikk tänav 54/58

Hind 21 kop.

21 kop.

A

24438

7690235

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00769023 5

21 kop.

A
24438
7690235

Eesti keele õpik

J. VALGMA

Eesti keele õpik

VII

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00769023 5